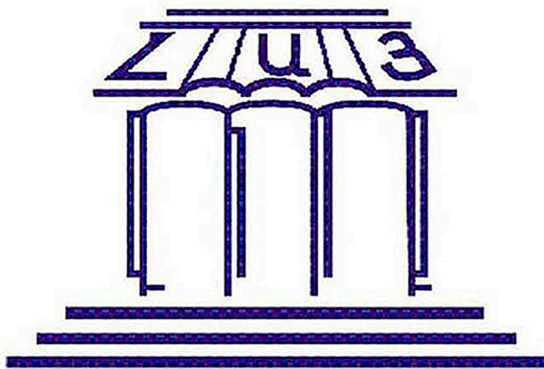

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

634

21 12

ԵՐՈՒԱՆԴԻ ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱԹՅՆ

ԿԵԱՆՔԻՍ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐԸ

Տպագրութիւն

ՀԱՅ ԴՊՐՈՑ

Էն և ժընէվ, ԶՈՒԻՑԵՐԻՍ.

634
Վ-43

(2239)

Q-45

ՄԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆՍ

Ch

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԿԵԱՔՍ

Don à la Bibliothèque Nationale
d'ERIVAN
par Onnig TATÉOSSIAN
1960
MARSEILLE

29284-6

638 Unpublished
Un-43 General
Unpublished

V1121 8038 22/1/20

1860ին, փետրվար ամսոյ մէջ, Վարդանանցի Ե. օրը, Պոլսոյ Խառփիւղ թաղը ծնած էմ :

Հինգ-վեց տարեկան եղած ժամանակս կ'երևայ թէ
չառ անառակ էի և, կը յիշեմ, ինչ որ ձեռքս անցնէր
կը կոտրէի:

Վեց տարեկան հասակիս՝ հայրս զիս գլուղին ներսեւսեան Վարժարանը ղրկեց։ Մեր դաստարանի կառավարիչն էր Գրիգոր Վարժապետեան, հանգուցեալ ներսէո Պատրիարքի եղբայրը։ Շատ խիստ էր։ Օր մը քնկերներէս մէկուն հանդէպ ըրած մէկ չարութեանս համար Պ. Գրիգոր Ֆալախանը բերել տալով ամբողջ աշակերտներու առջև ոտքերս բռնկիցնուց և Ֆալախանին մէջ առնելով լաւ մը ծեծեց։ Երեկոյին երբ տուն գացի՝ հօրս պատմեցի, կարծելով թէ հայրս, որ այն ժամանակ Հեռագրական և Թղթատարական Ընդհ. Տնօրէնն էր, հետեւեալ օրը Պ. Գրիգորը պիտի վռնտէ։ Բայց պատուական ծեծ մըն ալ հօրմէս կերայ, կ'երեւայ թէ երեկոյին Պ. Գրիգոր Դպրոցին առջևը հօրս կ'սպասէ և անցած ժամանակը եղելութիւնը կը պատմէ։ Հայրս փոխանակ բարկանալու որ պարզ կառավարիչ մը համարձակեր էր իր մէկ հատիկ մանչ զաւակը ծեծել, կը չնորհաւորէ զինքը ձեռքը սեղմելով և կ'ըսէ. «Եթէ զաւակս ծեծած չըլլայիք՝ պիտի բարկանայի Ձեզի դէմ։ Դպրոցի մը մէջ խաբէ նայելու չէ, հարուստի և աղքատի զաւկին մէջ խտրութիւն դնելու չէ»։

Կը յիշեմ, երբ ցորեկները տունէն կերակուրս կը
զրկէին դպրոց, ճաշի ատեն կը տեսնէի թէ աղքատ
աշակերտները իրենց թաշկինակին կամ սակաւին մէջ
քիչ մը սե հաց, մի քանի ձիթապտուղ կամ կտոր մը
պանիր ունէին: Ես սիրով իմ ճերմակ հացս և կերա-
կուրիս մէկ մասը անոնց կուտայի իրենց սե հացին
փոխարէն: Կը խղճայի աղքատ ընկերներուս վրայ, և
որպէսզի իրենց օգտակար ըլլամ՝ սկսայ առաւօտները
հօրս գրպանէն մի քանի 5 դրուշնոցներ գողնալ և
դպրոց գացած ժամանակս աղքատ դասընկերներուս
բաժնել:

Օր մը մեր կառավարիչը՝ Պ. Գրիգոր Վարժապետ-
եան՝ դրամ տուած ժամանակս զիս բռնեց: Տուած
դրամներս հաւաքելով երեկոյին հօրս կը դրմէ և եղե-
լութիւնը կը պատմէ: Հայրս իրեն կ'ըսէ. «Հող չէ,
եթէ ուրիշ անգամ մ'ալ դրամ տայ՝ չտեսնելու եկուր:
Ուրախ եմ որ զուակս՝ Երուանդ՝ աղքատները կը սի-
րէ: Թո՛ղ վարժուի այս տարիքէն աղքատներու օգնել»:
ու այն օրէն սկսեալ հայրս գրպանի ոսկիները կը պա-
հէր, միայն արծաթ դրամ կը թողուր որպէսզի գող-
նամ աղքատներուն տամ:

Այնչափ անառակ էի որ մի քանի անգամներ բը-
նակած տուներնիս կրակի տայ փորձեցի որպէսզի
տեսնեմ թէ ի՞նչպէս տուն մը կ'այրի:

Տարիքս քանի կ'աճէի անառակութիւնս աւելի կը
սաստկանար: Խեղճ մայրս չատ կը տանջուէր ինձմով.
մանաւանդ հօրս մեռնելէն վերջ չէր գիտէր ի՞նչպէս
զիս զսպէր: Իրեն տրուած կանացի խրատներուն ան-
ոարով՝ քանի՜ քանի՜ անգամներ շապիկս պտտարագի-
նեքքե դրուելու զրկած էր որպէսզի Աստուած ինձի
խնթութիւն տայ: Անգամ մը ծերունի կնոջ մը հետ
Պոլսոյ Պալատի եկեղեցին գիշերելու զրկեց: Պոլսոյ մէջ

այազմա չմնաց որ ուխտի չերթայի: Անուն հանած հօճա-
ներու կը զրկէր զիս, որպէսզի իրենց աղօթքովը անա-
ռակութիւնս անհետանար: Անգամ մ'ալ մինչև Արմաշ

ԵՐՈՒԱՆԻ ԱՂԱԹՈՆ 9 տարեկանին, Նուպարեան
Վարժ.ի համազգեստով և քոյրը՝ ՆՈՅԵՄԻ

գացի, ուր երկու գիշեր եկեղեցիին մէջ պառկեցայ, որ-
պէսզի Աստուած ինձի զգաստութիւն տայ: Շատ ան-
գամ ինձ կ'ըսէր. «Տղա՛ս, եթէ քառասուն մանչ զա-
ւակ ունենայի՝ բոլորը մէկտեղ քեզի չափ ինձի նեղու-
թիւն պիտի չտային»։ Եւ երբեմն ալ բարկութեան

մէջ՝ «Աստուած քեզմէ ելածը քեզի պէս ընէ», կ'ըսէր: Ես այս խօսքը անէծքի մը տեղ կ'առնէի և չէի հասկնար թէ ի՞նչպէս մայր մը կրնայ իր զաւակը աշիծել:

Աստուած ինծի երկու մանչ զաւակ տուաւ: Ո՛րչափ կը փափաքէի որ ինձ պէս անառակ ըլլային, բայց երկուքն ալ հանդարտ, անուշ սղաքներ եղան....

Վստահ եմ որ եթէ Աստուած զիս անառակ ստեղծած չըլլար՝ գործի կեանքիս մէջ չպիտի ունենայի այն տոկոսնութիւնը, գործունէութիւնը և յաջողութիւնը զոր ունեցայ:

Դիտած եմ որ դպրոցին մէջ անառակները վերջէն գործի կեանքին մէջը յաճախ շատ զգաստ և լուրջ անձեր եղած են: Մինչդեռ հեղաբարոյ աշակերտներ դպրոցական կեանքէն վերջը զանազան զեղխութեանց տուած են ինքզինքնին:

Ասիկա կ'ըսեմ ի մասնաւորի անառակ զաւակ ունեցող մայրերու համար, որպէսզի չյուսահատին և վստահ ըլլան որ իրենց զաւակը երբ մեծնայ լուրջ մէկը կրնայ ըլլալ. կը բաւէ որ լաւ դաստիարակութիւն մը տրուի անոր:

Երբ Նուպարեան-Շահնազարեան վարժ. ը բացուեցաւ 1866 ին, ուրիշ հարուստներու օրինակ ըլլալու համար, եօթը տարեկան հասակիս մէջ հայրս զիս զիշերօթիկ դրաւ սոյն վարժարանը, որ մեր տան դիմացը կը գտնուէր:

Անառակութեանս պատճառաւ հօրմէս ծեծ չուռնուի համար՝ պարտէզէն, շատ երեկոններ, մեծ մօրս տունը կ'երթայի հօրս տուն գալէն կէս ժամ առաջ, ու ճաշս կ'ընէի և կը քնանայի: Մայրս ծառաներէն մին կը զրկէր և քնացած վիճակի մէջ զիս տուն բերելու տար:

1868 ին, հայրս կառավարական պաշտօնով Բարիզ գտնուած ժամանակ, իր մարմնոյն վրայ տեղի ունեցած վիրաբուժական մի գործողութենէ (hémorride) վէրքը կը թունաւորուի (զի այն ժամանակ հականեխակների դրութիւնը անծանօթ էր) և կը վախճանի:

Մայրս, Նեկտար հանրմ, թէպէտ փութացած էր Բարիզ մեկնիլ, բայց հաղիւ հազ կը հասնի վերջին օրերուն: Հօրս վերջին խօսքերը կը լինին. «Խիղճս հանդարտ կը մեռնիմ, հանգէպ ազգիս և կառավարութեան իմ պարտականութիւնս կատարած եմ:»

Հօրս մարմինը Պոլիս բերուելով Խառփելի մեր ընտանեկան դամբարանին մէջ կը թաղուի: Յուզարկաւորութեան հանգէսին կառավարութեան կողմանէ զինուորներ կը զրկուին, նախարարներ և դեռպաններ կը մասնակցին, և կ'ըսուի թէ նոյն օրը 30000 հոգիէ աւելի բազմութիւն մը ներկայ գտնուած է:

Հօրս դադաղին վրայ խօսուած դամբարանականութիւն մէկ մասը ողբացեալ Տօքթ. Ն. Տաղաւարեանի մեր գերդաստանին մասին գրած գրքոյկին մէջ հրատարակուած է: (*)

Հայրս Միքայէլ անուն եղբայր մը ունէր որ իրմէ մի քանի տարի առաջ մեռաւ ամուրի: Երկու եղբայր շատ սիրով եղած են իրարու հետ:

Նուպարեան-Շահնազարեան վարժ. ի այն ժամանակուան տնօրէնն էր թուարան Սիմոն Աղա Միքայէլեան, որուն յաջորդեց, մի քանի տարի յետոյ, ուստահայ Իրէքեան:

Մայրս, տեսնելով որ անառակութեանս պատճառ

ռաւ, դպրոցին մէջ բան մը չէի սորվեր, 1870-71 ին զիս Ամերիկացոց Բոպէրթեան վարժ.ը ղրկեց, որ նոյն միջոցին տակաւին Պէպէք կը գտնուէր և յետոյ է որ Ռումէլի Հիսարի բարձունքին վրայ Տօքթ. Համլինին շինած հսկայ քարաշէն շէնքը փոխադրուեցաւ:

Սոյն ամերիկեան դպրոցը շատ աւելի ազատ լինելով, դասերուս չէի աշխատեր և խելքս միտքս լեռ ելլել, մացառներու վրայ ոստղ դնելով թռչուն որսալու տուած էի:

Դասընկեր մ'ունէի Մանկասարեան անուն: Ան լողաքական էր, ես ալ կատաղի լուսաւորչական. բայց լուսաւորչականութեան ինչ ըլլալը չէի գիտեր և միտին միշտ կրօնքի վէճեր ունէինք այդ տասնըմէկ տարեկան հասակնուս:

Օր մը, վիճարանած միջոցնիս, ինձ «մաշթոցապաշտ» ըսաւ: Առաջին անգամն էր կեանքիս մէջ որ այդ բառը կը լսէի և չէի գիտեր ինչ ըսել է: Դպրոցին Յակոբ աղբար անուն հայ ծառային դիմելով հարցուցի թէ ինչ կը նշանակէր «մաշթոցապաշտ»: Մարգը քիչ մը վարանելէ վերջ՝ «Տակաւին փոքր ես, չեա կրնար հասկնալ», ըսաւ: Իրեն հարցուցի, «Աղէ՞կ բառ է, չէ նէ գէշ բառ»: Երբ «գէշ բառ է» ըսաւ՝ անմիջապէս գրպանի զմեկիս հանելով խեղճ Մանկասարեանին վրայ յարձակեցայ, ուժգին հարուած մը տալով վերաւորեցի ու արիւնը վազել սկսաւ: Մանկասարեան լալով Տր. Համլինին մօտը վազեց: Ես սկսայ վախնալ, մտածելով որ այս ըրածիս համար թէ՛ պատուական ծեծ մը պիտի ուտէի և թէ դպրոցէն պիտի վըռնաուէի: Որչա՛ր մեծ եղաւ զարմանքս երբ Տր. Համլին զիս կանչեց իր մօտ և փոխանակ յանդիմանելու կամ ծեծելու, հայերէն լեզուով՝ «Դուք այստեղ մի քանի Հայեր էք. Յոյներ, Պուլկարներ և ուրիշ ազգեր ալ

կը գտնուին, ամօթ չէ՞ որ երկու Հայ իրարու հետ կուտին և դուն ընկերդ վիրաւորես»: Տր. Համլինի այս անուշ խօսքերէն երես առնելով ըսի. «Զիս նախատեց «մաշթոցապաշտ» ըսելով»: Տր. Համլին՝ «Տղա՛ս, տակաւին փոքր ես, կրօնական վէճեր ընելու ժամանակը չէ ձեզի համար. մէյ մըն ալ մի ըներ» ըսելով Մանկասարեանին հետ զիս հաշտեցուց և միասին դուրս ելանք:

Ես երկու տարի ետքը Բոպէրթեան վարժարանը թողուցի և կրկին Խասգիւղի Շահնազարեան վարժարանը մտայ:

Բաւական տարիներ անցնելէ վերջ՝ Ամերիկայէն եկող հայերէ կ'իմանայի թէ իմ միշտ ծեծած Մանկասարեանս մեծ հռչակ հանած է Ամերիկայի մէջ իր պերճախօս քրիստոնէական քարոզներովը, և երբ Ամերիկացիներ կ'իմանան եղեր թէ Պ. Մանկասարեան այն ինչ օրը, այն ինչ ժողովարանը պիտի քարոզէ հազարներով կը գիմեն եղեր իր քարոզներն ունկընդրելու:

1929 ին յունիս ամսոյ մէջ երբ Բարիզ կը գլուխուէի, իմացայ թէ Մանկասարեան պատուելին Բարիզի Grand Hôtel-ը իջեւանած է: Անմիջապէս գացի զինքը տեսնելու: Քարտս զրկիցի, մի քանի վայրկեան վերջը վար իջաւ: Զինքը ճանչցայ իր դեղնած գոյնէն ինչպէս որ էր դպրոցին մէջ, և ըսի. «Զիս ճանչցա՞ր»:

—Ո՛չ, ըսաւ:

—Բայց միասին Բոպէրթեան վարժ.ը դասընկեր էինք:

Մտածեց և «Ո՛չ, ըսաւ, ձեզ ամենեւին չեմ յիշեր»: Երբ պատմեցի թէ Բոպէրթեան վարժ.ին մէջ զինքը դանակովս վիրաւորած էի և ինք լալով Տր. Համ-

լինի դիմած էր, այն ժամանակ միաբը եկաւ. «Այո՛, ըսաւ, հիմա կը յիշեմ», և գրեթէ վաթսուս տարի վերջը սկսանք սիրով տեսնուիլ:

Ես որ մանկութեանս կատաղի հակաբողոքական մ'եղած էի՝ վերջէն բողոքականներու համակիր դարձայ, իսկ մեր Մանկասարեանը քառասուն տարի առաւածապաշտութիւն քարոզելէ վերջ՝ անաստուածութիւն քարոզել սկսած է եղեր Ամերիկայի մէջ:

Տարիները ինչ զարմանալի փոփոխութիւններ կ'ընեն:

Երբ Բօպէրթեան վարժ.ը Պէպէքէն Ռումէլի Հիսարի լեռներուն վրայ փոխադրուեցաւ, ինձ պէս անառակներու խումբ մը կազմելով գիշերները դպրոցէն կը փախէինք ու Պէպէքի և ԱռնաՎուտգիւղի ելակի արտերը գողութեան կ'երթայինք: Մի քանի անգամներ սոյն արտերուն պահապանները հրացան պարպեցին վրանիս, բարերախտաբար ոչ մէկեկնիս վիրաւորուեցանք:

Դպրոցին տնօրէնը, Տօքթ. Համլինի յաջորդը և փեսան՝ Տօքթ. Ուօչպըրն, իմանալով որ կարգ մը աշակերտներ գիշեր ատեն գողութեան կ'երթան, չէնքին վարի յարկի դուռները և պատուհանները գոցել տուաւ որպէսզի չկրնանք փախչիլ: Ես, անառակներու պարագլուխը, շինութեան ժամանակէն մնացած երկայն պարան մը գտնելով առի, և գիշերները երկրորդ յարկի մեր պատուհանին երկաթին կապելով վար կը տահէինք ու մեր գիշերային գողութիւնները կը շարունակէինք: Շատ լաւ կը յիշեմ, գիշեր մըն ալ, իմացած ըլլալով որ Պալթա Լիմանիի կողմը ծխախոտ մշակուած էր, դացինք տերեւները ժողվեցինք և դըպրոց վերադարձանք: Հետեւեալ օրը զանոնք չորցնելով և դանակով մանրելով սկսանք ծխել:

Մեր պատուհանը առնուագն տասը մէթր բարձրութիւն ունէր և վարը սալաշատակ էր: Եթէ պատուհանէն կամ պարսնէն իյնայինք՝ մահը անխուսափելի

ԵՐ. ԱՂԱԹՕՆ 12 տարեկանին, ևս քոյրը՝ ՆՈՅՆՄԻ

պիտի ըլլար: Բայց մարդ տղայութեան հասակին մահուան վրայ չի մտածեր:

Անգամ մըն ալ՝ ննջարանի կռուի մը պատճառաւ՝ տնօրէն Տօքթ. Ուօչպըրնի կիներ, որ Տօքթ. Համլինի աղջիկն էր, մեր կռիւին ականատես ըլլալով՝ իմ և ընկերներուս անունը գրեց և քիչ վերջ մեզ սենեակի

մը մէջ բանտարկեցին, առաւօտեան և կէսօրուան ճաշերէն զրկելով: Աւելորդ է ըսել թէ ես և ընկերներս սոսկալի անօթութենէ կը տանջուէինք:

Վերջապէս, երբ ժամը 4ին բանտէն արձակեցին, դժուարաւ պատառ մը հաց գտայ անօթութիւնս ամոքելու:

Միտքս դրի վրէժս լուծել: Մի քանի օր վերջ, դպրոցին ախոռը երթալով Տիկ. Ուօշպըրնի, որ միշտ իշու վրայ հեծած Պէպէք կ'երթար, իշուն թամբը զմեկիով կտոր կտոր ըրի և անդործածելի դարձուցի:

Ահաբիւն խնդիր մը ծագեցաւ: Բայց ըրած չարութիւնս ընկերներուս ըսած չըլլալուն՝ գաղտնիքս մէջտեղ չեկաւ:

Քսան տարի վերջ, երբ օր մը շոգենաւին մէջ Տիկ. Ուօշպըրնի հանդիպեցայ, որ լաւ հայերէն կը խօսէր, ինքզինքս ներկայացուցի. բայց անունս չէր յիշեր: Բնական է՝ բոլորովին փոխուած էի: Բայց երբ իր իշու թամբին պատմութիւնը ըրի, անմիջապէս յիշեց: Խոստովանեցայ թէ այդ չարութիւնը ընողը ես էի: Խնդալով հարցուց թէ ինչո՞ւ ըրած էի այդ բանը: Պատասխանեցի թէ զիս բանտարկած և անօթի թողած ըլլալուն համար՝ վրէժս առնել ուզած էի:

1872 թուականին Բօպէրթ Գոլէճի մէջ բաւական մեծ թուով հայ աշակերտութիւն մը կար: Լաւ կը յիշեմ, Հայերս ու Պուլկարները շատ սիրով կ'ապրէինք միասին. երբեք մէջերնիս կռիւ մը տեղի ունեցած չէ: Եթէ որեւիցէ կռիւ մը պատահէր աշակերտաց մէջ, Պուլկարները միշտ Հայոց կողմը կը բռնէին և Հայերն ալ Պուլկարաց կողմը:

Այդ դպրոցը որ մինչև այսօր կը շարունակուի՝ շատ մեծ ծառայութիւն մը մատուցած է ուսեալ, լուրջ հայ աշակերտներ հասցնելով:

ՄՕՐԱ ԿԱՏԱՐԱԾ ԴԵՐԸ

Մայրս Պուլիս ծնած է, բայց իր մայրը, որ Թագուհի Հանըմ կը կոչէինք, Ակնի Ապուհեկ գիւղէն Պուլիս եկած և Ակնեցի Թերզոնց ընտանիքէն երիտասարդի մը հետ ամուսնացած է եղեր: Որով մօր կողմանէ Ակնեցի կը սեպուինք:

Մօրս հայրը չեմ յիշեր, բայց կը յիշեմ իր մայրը՝ Թագուհի Հանըմը — լուրջ, խելացի կին մ'էր — ինչպէս նաև մօրաքոյրս՝ Մարիյա, և երկու մօրեղբայրներս՝ Աղեքսանդր և Մարտիկ: Երեքն ալ ամուրի և անղաւակ մեռան:

Աղեքսանդր մօրեղբայրս լաւ տաճկերէն գիտնալուն՝ մեր դատերուն վերաբերեալ պէտք եղած աղերսագրերը յաջող կերպով կը խմբագրէր:

Մայրս մեծ ուսում մը առած չէր, սակայն կարդալ շատ կը սիրէր, մանաւանդ լրագրաց քաղաքական յօդուածները եւշի ուշով կը կարդար: Ինքնիրենը աշխատելով քիչ մը գաղղիներէն ևս սորված էր: Ինը տասը տարեկան եղած ժամանակս երբ արձակուրդի առթիւ տուն կու գայի՝ զիս ամէն օր սենեակի մը մէջ կը փակէր և կ'ուզէր որ գաղղիներէն բայերը սորվիմ:

Եթէ պարկեշտ, լուրջ մէկը եղած եմ, մօրս կը պարտիմ:

Տասնըմէկ տարու եղած ժամանակս օր մը մի քանի ընկերներ տուն գալով սկսանք թուղթ խաղալ: Մայրս սենեակին դուռը բացաւ, աչք մը նետեց և առանց բան մը ըսելու մեկնեցաւ: Երբ ընկերներս գացին՝ զիս կանչեց ու հարցուց:

—Ներսէսը ի՞նչ կ'ընէիք:
—Մամա՛, թուղթ կը խաղայինք:
—Ինչի՞ կը խաղայինք:

Մայրս՝ ՆԵԿՏԱՐ ԱՂԱԹՕՆ (1828-1911)

—Խաղը 10 փարայի:
Աչքերուս մէջը նայելով ըսաւ.
—Եթէ հօրդ յիշատակը յարգել կ'ուզես, այս օրէն
սկսեալ երբեք թուղթ խաղալու չես. վասն զի հայրդ
թղթախաղը չէր սիրեր:
Անկէ յետոյ այլևս չխաղացի. Ո՛րչափ կ'օրհնեմ

մայրս որ թղթախաղը արգելած էր ինծի: Վերջէն քա-
նի՛ քանի՛ բարեկամներ թղթախաղի կորուստի պատ-
ճառաւ թշուառութեան մասնուեցան և ոմանք նոյն

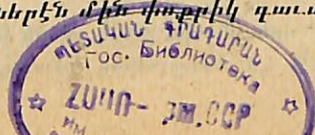

Հայրս՝ ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱԹՕՆ (1823-1868)

խակ անձնաստղանութեան գիմեցին:

Երբ տասներէնդ տասներկէց տարեկան էի, ծանօթ
մի քանի ընտանիքներով Գառնգիւղ՝ Գուշ Տիլի՝ պար-
տէզ մը գացինք, ուր հասակաւոր այրիւր սկսան օղի
խմել: Մինչև այն ատեն օղիին ինչ ըլլալը չէի գի-
տեր: Ներկաներէն մէկ փառքիկ գաւաթով օղի մը տը-

19-44-61

լաւ: Խմեցի և շատ համով գտայ: Երբ քիչ մը վերջը կրկին գաւաթ մը օղի տալ կ'ուզէր և ես ուրախութեամբ ձեռք կ'երկնցնէի զայն առնելու համար, մայրս հեռուէն ժխտական նշան մը ըրաւ, որով՝ ցաւ ի սիրտս տարպուեցայ մերժել:

Երբ երեկոյին տուն վերադարձանք՝ մայրս ըսաւ.

— Օղին ինչպէ՞ս գտար:

— Շատ աղուոր, կ'ուզէի երկրորդ գաւաթ մըն ալ խմել, ինչո՞ւ արգիլեցիր:

— Տղա՛ս, հայրդ երբեք օղի չէր գործածեր, ոչ ալ ուրիշ սրկիցէ ոգելից ըմպելի: Եթէ հօրդ արժանի դաւակ մը ըլլալ կ'ուզես՝ երբեք պէտք չէ օղի գործածել:

Հանգուցեալ հօրս համար սրբազան պաշտամունք մը ունենալուն՝ ոգելից ըմպելի երբեք գործածած չեմ. ինչ որ առողջութեանս վրայ շատ մեծ ազդեցութիւն ունեցած է:

Լաւ կը յիշեմ, Ահմէտ Վէֆիք Փաշայի (*) որդին՝ Շէֆիք Պէյը, որու հետ գրեթէ տարեկից էինք, հսկայ, պարթև հասակ մը ունէր և առիւծի պէս ուժով էր՝ այն աստիճան որ երբ տասը հոգի վրան կը յարձակէին՝ չէին կրնար զինքը զգտնել: Աւա՛ղ, ինքզինքը գինեմոլութեան տալու պատճառաւ, երեսուն երկու տարեկան հասակին մեռաւ:

Նոյնպէս կը յիշեմ՝ Բօպէրթեան Վարժ. ի դասընկերներէս Երուսնդ Մարգարեանը որ գինեմոլութեան պատճառաւ երեսուն տարեկանին մեռաւ:

Ո՛վ հայեր, ձեր զաւակներուն գինեմոլութեան օրինակ մի՛ տաք: Ո՛վ մայրեր, ձեր զաւակներուն գինեմոլութեան չարիքներուն վրայ խօսելով՝ զգուշացուցէք զանոնք:

(*) Թուրք բարերարս՝ որու մասին յետոյ պիտի խօսիմ:

Երբ տասնրկեց տասնըօթը տարեկան էի, մօրս հետ Կամուրջէն կամ Դալաթիայէն անցած ատեննիս, Քրանկաստէ քիթը, չրթունքները ինկած նողկալի, քստմեկեցուցիչ դէմքերու կը հանդիպէինք որ փողոցներու մէկ անկիւնը նստած կը մուրային: Մայրս այդ դժբախտները ինձ ցուցնելով կ'ըսէր. «Ահա՛ դէշ (բող) կիներու երթալու հեռեւանքը. չըլլա՛յ որ դուն ալ երթաս, ապա թէ ոչ այդպէս կ'ըլլաս, և երբ օր մը ամուսնանաս՝ վատառողջ, հիւանդ զաւակներ կ'ունենաս որոնք քեզ իրաւամբ կ'անիծեն»:

Մօրս այս տեսակ խրատները վրաս մեծ ազդեցութիւն կ'ընէին և զիս զերծ կը կացուցանէին երկտարսարդական փորձանքներէ: Եթէ անոր տեղ թոյլ և անհեռատես մայր մը ունենայի, ես՝ որ այնչափ անառակ ու կրակոտ էի՝ ամենամեծ սրիկայ մը պիտի ըլլայի:

Մայրս միշտ կը խրատէր զիս յոյս աշխատութեանս վրայ դնել. ու հօրմէս հարստութիւն ժառանգած չըլլալ ինձ բարեբախտութիւն մը եղաւ: Հայրս ինձ մեծ անուն մը միայն թողած էր: Շնորհիւ այդ նիւթական աննախանձելի վիճակին՝ ստիպուած էի միշտ խոհեմ ըլլալ. և երբ տարիքս հասունցաւ՝ աշխատութեանս ապաւինեցայ:

* * *

Երբ 1873 ին երկրորդ անգամ ըլլալով Նուպարեան-Շահնազարեան Վարժ. ը մտայ, այնտեղ ալ չէի աշխատեր: Հայոց պատմութեան դասերուն կը հետեւէի մեծ ուշով, և նոյնիսկ հրաման առած էի բարձրագոյն կարգի պատմութեան դասերուն ալ ներկայ գտնուիլ:

Իբրեւ պատմութեան դասատու ունեցած եմ Մինաս Զերադ և Աղաբէկեան Մարկոս:

Տնօրէն Իսէփեանի յաջորդած էր Ոսկան անուն մի

անձ որ լաւ գիտէր սպանիական լեզուն և ատոր շը-
նորհիւ դրացի Հրեաներու հետ սպաներէն կը խօսէր:

Անոր յաջորդեց Տէր Յովհաննէս Հիւնքեարպէյէն-
տեան քահանան, որ յունարէնի և հայերէնի շատ մեծ
հմտութիւն ունէր:

Մեր դասարաններու և ննջարաններու կառավարիչն
էր Պր. Մկրտիչ անուն մէկը: Ամէն գիշեր ընկերնե-
րու հետ ննջարանին մէջ ահագին աղմուկ կը հա-
նէինք: Գիշեր մը երբ կրկին մեր անկարգութիւնը կը
շարունակէինք, յանկարծ ննջարանին դուռը բացուե-
ցաւ, Տէր Հայրը և Պր. Մկրտիչ ներս մտան: Բնա-
կան է ամէնքս անկողիններնու մէջ պահուըտեցանք:
Պր. Մկրտիչ զիս Տէր Հօրը ցուցնելով ըսաւ.

— Սա անառակն է որ ամէն գիշեր պատճառ կ'ըլ-
լայ մեծ աղմուկներու. պէտք է խտու պատժել զին-
քը որ խելքը զլուխը գայ:

Տէր Հայրը բարկացայտ աչքերով՝ անկողինիս մօ-
տեցաւ և ձեռքը վերցնելով՝

— Ի՞նչ է անունդ, հարցուց:

— Երուանդ Աղաթօն:

Յանկարծ դէմքին արտայայտութիւնը բոլորովին
փոխուելով՝

— Լուսահոգի Աղաթօն էֆէնտիին զաւակն ես
դուն, ըսաւ:

Հազիւ «Այո՛» պատասխանած էի, երկու ձեռքերով
զիս գրկեց, երես համբուրեց և «Պառկէ՛ զաւակս» ը-
սելով վերմակը գուրգուրաւով վրաս ձգեց:

Ո՛վ ընթերցող, ես որ պատուական ծեծ մը ուտե-
լու վախն ունէի, կը հասկնաք վիճակս երբ Տէր Հայ-
րը զիս համբուրեց:

Հետեւեալ օրը կանչեց և ինձ պատմեց թէ հօրս՝
Գրիգոր Աղաթօնի մեծ բարեկամը եղած է և անոր Բա-

րիզ վախճանած ժամանակը (1868) քովը գտնուած է:

Ընդհանուր հակիչ Պր. Մկրտիչ՝ ընկերներէս մին
ծեծած ըլլալու համար՝ զիս պատժած էր: Կը մտածէի
թէ ի՞նչպէս կրնամ վրէժս լուծել, երբ լուսաւոր դա-
ղափար մը յղացայ:

Շարաթ օր մը դպրոցին լուացարանը երթալով
խոշոր գնդասեղներու տրցակ մը գողցայ: Երեկոյին,
մութ ժամանակ, մեծ սրահին ամպիոնին քով գտնուած
փախթէ աթոռին տակէն հարիւրի չափ գնդասեղներ
գետեղեցի, սուր ծայրերը դէպի վեր:

Կիրակի առաւօտները սովորութիւն էր աշակերտ-
ները այդ սրահը հաւաքել և յանցանքի պատճառա-
կիրակնօրեայ պտոյտէն զրկուելիք տղոց ցանկը կար-
դալ: (*)

Երբ հակիչ Պր. Մկրտիչ ամպիոնին վրայ ելաւ և
աթոռը նստիլ ուղեց, գնդասեղները յետոյքը մտնե-
լուն՝ գրեթէ մէկ մէթը վեր ցատկելով «ամա՛ն, ա-
մա՛ն» պոռալ սկսաւ:

Սաստիկ բարկացած, աշակերտները խուզարկեց՝
գնդասեղները գետեղող մեղապարտ ձեռքը գտնելու
համար: Վրանին գնդասեղ գտնուող բոլոր աշակերտ-
ները մէկ կողմ դնելով հարցաքննեց, բայց ամէնքն
ալ անմեղ էին: Զիտ ալ խուզարկեց, բայց գնդասեղ
չեղաւ վրայէս:

(*) Ամէն կիրակի օր, ամբողջ աշակերտութիւնը (100 ի չափ)
կառավարիչներուն հսկողութեան ներքեւ դէպի Քեաղտփանէ եւ
Զիլիփտար պտոյտի կ'ելէր:

Սահմանադրութեան տօնի առթիւ մ'ալ, 1870 մայիս ամսոյ
մէջ, վարժարանին տեսչութեան կողմէ վարձուած շոգենաւով՝
աշակերտներով Պէյքօզ գացած էինք դաշտահանութիւն: Երբ
կը վերադառնայինք, Բերայի մօտերէն անցած ատենին, ակա-
նատես եղանք Բերայի պատմական մեծ հրդեհին որ հազարա-
ւոր տուններ փնացուց:

Այն օրէն սկսեալ Պր. Մկրտիչ աթոռին վրայ նստելէ առաջ, անգամ մը ձեռքը կը քսէր ստուգելու համար որ մի գուցէ գնդասեղ գտնուի:

1875ին դրամական նեղութեան պատճառաւ դըպրոցը գոցուեցաւ:

Դպրոցին Նուպարեան ըսուելուն պատճառը Պօղոս Փաշայի հօր՝ Մեծն Նուպարի՝ ի յիշատակ իր եղբոր Առաքել Նուպարի 3000 ոսկի նուէր տուած ըլլալն է: Սոյն դրամը Կարապետ Վարդ. Շահնազարեանի կտակած 1000 ոսկիին վրայ աւելցնելով թրքական արժեթուղթեր առնուած էր, որոնք լաւ եկամուտ մը կը բերէին: Այդ եկամուտով և աշակերտներու վճարած թոշակներով կարելի եղած էր դպրոցը բաց պահել: Բայց երբ արժեթուղթերը իջան և հասոցթները նուազեցան՝ ա՛լ սնկարելի եղաւ գործը շարունակել:

1875էն մինչև 1877 մասնաւոր դասեր կ'առնէին: Երբ տասներեթը տարու եղայ՝ ուշաբերեցայ և ըզգացի լրջօրէն աշխատելու պէտքը: Փափաքեցայ Բերայի Կայսերական Լիսէն մտնել, բայց պէտք էր բաւական լեյուս տարեթոշակ մը վճարել, ինչ որ մօրս կարողութիւնը չէր ներեր:

Այն միջոցին, Օսմանեան առաջին Երեսփոխանական Ժողովոյ բացումը տեղի ունեցած էր և նախագահն էր հանրածանօթ Ահմէտ Վէֆիք Փաշան, որու հօրս հանդէպ ունեցած բարեկամութիւնը լաւ գիտնալուս՝ կամուրջին վրայ երեկոյ մը իրեն սպասեցի և ձեռքը համբուրելով ըսի.

— Ես Լիսէ մտնել կ'ուզեմ, բայց գլխէք որ հարուստ չեմ, թոշակ չեմ կրնար վճարել. ինծի համար միջոց մը մտածեցէք:

— Շա՛տ լաւ, աղաս, վաղը առաւօտ քիչ մը կա-

նուխ, Երեսփոխ. Ժողովէն առաջ, պաշտօնատեղիս եկո՛ւր, ըսաւ:

Հետեւեալ օրը երբ գացի, զիս տեսնելուն պէս թուղթի մը վրայ հազիւ երկու երեք տող գիր մը գրելով պահարանի մը մէջ դրաւ և նամակը ինձ տուաւ յանձնարարելով.

— Անմիջապէս Պէշիկթաշ գնա՛, Սէրէնճի Պէյ Եօքուշը հարցուր. երբ զառիվերին դադարէր հասնիս՝ ձերմակ չէնք մը կայ, հոն Պաշքեաթիպ Սայիտ Փաշային քովը ելլ'ր, նամակս տո՛ւր և ինչ որ ըսէ՝ այն ըրէ՛» ու աւելցուց՝

— Հիմա պիտի ըսես թէ Պէշիկթաշ երթալու համար նաւու վարձք պէտք է: Ա՛խ, մեղի բաւական ժամանակ է ամսական տուած չեն:

Քսակը բացաւ, երեք օսմ. ոսկի ձեռքս դրաւ, ըսելով՝ «Հայտէ գնա՛, տղաս»:

Ձեռքը համբուրեցի, մեկնեցայ և անմիջապէս Պէշիքթաշ՝ Երլորդի Պալատին մօտ գտնուած Սայիտ Փաշային պաշտօնատեղին գացի և նամակը իրեն յանձնեցի: Այս մարդը ծանօթ էր Քիւչիկ Սայիտ Փաշա անունով՝ հասակը կարճ ըլլալուն պատճառաւ: Ու մանք ալ զինքը Քիւրտ Սայիտ Փաշա անուանած են, վասն զի Քիւրտիստանէն էր: Քանի մը անգամ Մեծ Եպարքոս եղած է:

Փաշան նամակը կարդալէն վերջ ինձ ըսաւ.

— Դուք հանգուցեալ Աղաթօն էֆ. ին զաւա՞կն էք:

— Այո՛:

— Վաղը այս ժամուս նորէ՛ն եկէք», ըսելով զիս ձամբու դրաւ:

Երբ հետեւեալ օրը գացի, մեծկակ նամակ մը տալով պատուիրեց որ Կրթական Նախարարութիւն երթամ և նախարար Միւնիֆ Փաշային յանձնեմ:

Անմիջապէս Պոլիս անցնելով կրթ. նախարարին պաշտօնատեղին գացի և նամակը իրեն յանձնեցի: Կարգալէ վերջ «Շատ լաւ, տղա՛ս, քիչ մը նստէ՛» ըսելով պաշտօնեայ մը կանչեց, նամակը տուաւ, ականջին քանի մը բառ փախաց: Հինգ վեց վայրկեան չանցած՝ պաշտօնեան նամակով մը վերագարձաւ: Փաշան նամակը կնքելով պահարանին մէջ դրաւ և ինձ տալով ըսաւ.

—Բերա գնա՛, Լիսէի Դպրոցը, և տնօրէն Ալի Սուալիի էֆ. յանձնէ այս գրութիւնը:

Նամակը առած՝ դէպի Բերա ուղղուեցայ: Ճամբան ինքնիրենս կը մտածէի թէ աս ի՞նչ կատակերգութիւն է. զիս մէկ տեղէն միւսը կը զրկեն:

Ալի Սուալիի էֆ. պաշտօնական գրութիւնը կարգալով ըսաւ ինձ.

—Կայսերական հրամանաւ ձրի ընդունուած ես այս դպրոցը, այսօրէն կրնաս յաճախել: Բարիւղ աքսորուած ժամանակս մօտէն ճանչցայ քու հայրդ և իրմէ շատ լաւ յիշատակ մը պահած եմ:

Ուրախացայ որ յաճախելիք դպրոցիս տնօրէնը հօրենական բարեկամ մըն էր:

Ալի Սուալիի էֆ. ուրբաթ երեկոնները Լիսէին ամբիթատրոնին մէջ բարձրագոյն կարգի աշակերտները կը ժողվէր և բանախօսութիւններ կ'ընէր: Ան կը փախաքէր որ աշակերտներն ալ ճառեր կարդան կամ արտասանութիւններ ընեն:

Հասակով կարճ՝ բայց լեցունիկէկ, ճիշդ մոնիթրեան տիպարն ունէր: Օտմանեան պատմութիւնը և թուրանեան ցեղինը լաւ ուսումնասիրած էր, և ընդհանրապէս իր բանախօսութիւնները այդ նիւթերուն շուրջ կ'ըլլային:

Քիչ ժամանակ վերջ, եթէ չեմ սխալւեր 1878 ին,

Սուլթան Ապտիւլ Համիտը գահընկեց ընելու նպատակաւ Մուհաճիրներու ամբոխի մը գլուխն անցաւ և պալատ գիմած միջոցին սպաննուեցաւ:

Ամուսնացած էր Անգլուհիի մը հետ:

Լիսէն գտնուած միջոցիս թոյլ չէի տար որ յոյն կամ թուրք աշակերտ մը հայ ընկերներէս մէկը ծեծէր:

Կիլիկիոյ վրայ մեծ սէր ունենալուս՝ այն ժամանակ գոյութիւն ունեցող Կիլիկեան Ընկերութեան անդամագրուեցայ և ամէն շաբաթ օր Լիսէին հայ աշակերտներէն մէկ երկու դահեկան ժողվելով այդ օրուան ցորեկէն վերջի արձակուրդին՝ իմ լուծայիս հետ՝ Կիլիկեան Ընկ. եան գանձապետին կը յանձնէի: 1878-79 թուականներուն գոյութիւն ունեցող երեք ընկերութեանց ի մի ձուլման բանակցութիւններուն, որոնք տեղի կ'ունենային Ղալաթիոյ եկեղեցիին քովի շէնքին սրահին մէջ, ներկայ կը գտնուէի: Եւ երբ Միացեալ Ընկ. ը կազմուեցաւ ամէն շաբաթ օր հայ աշակերտներէ ժողված դրամս սոյն Ընկերութեան կը յանձնէի:

Լիսէէն ընթացաւարտ եղած ատենս՝ մայրս ծանր հիւանդութիւնով մը պառկած էր: Երբ Բարիւղ երթալու փափաքս յայտնեցի իրեն՝

—Տղա՛ս, ըսաւ, գիտես ինձ համար ի՞նչ դժուար բան մ'է քեզմէ հեռու գտնուիլ: Մէկ հատիկ մանչս, աչքիս լոյսն ես. բայց ես չեմ ուզեր քու

Եր. Ա. Ա. Մ. Ս.
20 տարեկանին
Լիսէի համալսարանով

ապագայիդ արգելք ըլլալ: Գնա՛ Բարիդ, սակայն
քեզմէ մի քանի բան կը խնդրեմ.

Ա. Ութը օրը անգամ մը երկտող նամակ մը ան-
պատճառ գրես. նոյնիսկ եթէ քննութեան մէջ գըր-
նուիս և ժամանակ չունենաս երկար նամակ գրելու՝
թուղթի մը վրայ ստորագրութիւնդ դնելով զրկէ՛:

Բ. Զըլլա՛յ որ այնտեղ օտար աղջկան մը հետ ա-
մուսնանաս: Հօրդ օրինակին պէտք է հետեւիս. ան
ալ եօթը տարի Բարիդ ուսանող գտնուած և նոյնիսկ
հարուստ ընտանիքի աղջիկ մը առաջարկուած է եղեր
ամուսնութեան համար, բայց ինքը ըսեր է. «Ես հայ
եմ և պէտք է որ հայ աղջիկ մը առնեմ»: Դուն ալ՝
միտքդ դի՛ր որ Հայունիի հետ ամուսնանաս, և ըստ
այնմ գտնուէ:

Գ. Բարեկի մէջ կանացի հեշտանքներէ զգոյշ կե-
ցիր, որպէսզի զէջ հիւանդութիւններ չառնես:»

Ուրախ եմ ըսելու որ մօրս խրատներուն կրցայ
հետեւիլ կէտ առ կէտ: Կրինեօնէ շրջանաւարտ ըլլալէս
վերջ (1883), տարիի մը չափ Գաղղիոյ հարաւային կող-
մը գտնուեցայ: Հարուստ գաղղիացի կին մը, որ հինգ
ազարակի տէր էր, իր խիտ գեղեցիկ մէկ ատիկ աղ-
ջիկը առաջարկեց: Ասիկա մեծ բախտ մ'էր ինձ հա-
մար՝ որ հարստութիւն չունէի, և սակայն ազգասի-
րական զգացումէ մղեալ և հօրս օրինակին հետեւիլ
ուզելուս մերժեցի՝ «Ես Հայ եմ, պէտք է որ Հայու՛ն
մը հետ ամուսնանամ» ըսելով:

ԵՂԱՅՐՍ ԵՒ ՔՈՅՐԵՐՍ

Իմ ծնելէս առաջ Սիսակ անուն եղբայր մը ունե-
ցած եմ որ երկու տարեկանին վախճանած է:

Մեծ քոյրս Թիրգա 1852 ին ծնած էր, որով ինձմէ
ութը տարու մեծ էր: Հայրս զինքը Խասգիւղի Ազգ-
Վարժարանը դրած էր: Գծագրութեան մեծ յարմա-
րութիւն ունենալուն՝ մեր
քովի տունը բնակող հայ գը-
ծագրութեան դասատուէ մը
դաս կ'առնէր և շատ գեղե-
ցիկ պատկերներ գծած է:
Մասնաւոր գաղղիացի վար-
ժունիէ գաղղիերէնի և Թով-
մաս Թէրզեանէ ալ՝ հայերէ-
նի դասեր կ'առնէր: Տասնը-
հինգ տարեկանին գեղեցիկ
ոճով նամակներ կը գրէր:

Իբր նմոյշ կը դնեմ հոս՝
տասնըվեց տարեկանին իր
հայրիկին գրած նամակներէն
մին:

ԹԻՐԶԱ ԱՂԱԹՕՆ
(1852-1909)

ԽԱՍԳԻՒԴ, 5 մարտ 1868

Մեծարոյ եւ Սիրեցեալ Հայր իմ,

Բազում բերկրանօք առ ձեզ յղեցուցանեմ զերկ-
տող գիրս այս. եւ Թէպէտ ոչ յուսամ զի դրուա-
տեաց ձերոց արժանի եղիցի, այսու հանդերձ եթէ

զնեցողամտութիւնն ձեր եւեթ ընկալցի խրախոյս մեծ լիցի ինձ:

Խրատք ձեր հայրագործը եւ հանձարեղ ցորջափ սերմունս ուսումնասիրութեան սերմանեալ էին 'ի սրտի իմում, սակայն ական յանդիման տեսանեմ զի պարտ էր ժամանակ առ 'ի բողոքեցուցանել զսերմունս, օր քան զօր ճանաչեմ. առաւել եւս վասն արժանի զաւակ գոլոյ այդպիսի հօր պարտ է լուսաւորել զմիտս իմ ճառագայթիք գիտութեան. հուսկ յետոյ սկսանիմ առնուլ տակաւ առ տակաւ զճաշակն ուսմանց. եւ թէպէտ յայտ իսկ տեսանեմ զի թէ եւ շահիդ նոցին տաղտուկ եւ դժնդակ է զառաջինն, այլ վախճան յոյժ գեղեցիկ է. իսկ իմ ամենայն դժուարութեանց զօր կրեմս քաղցրագոյն մրցանակն լիցի գոհունակութիւնն ձեր:

Ներեցէք, Հայր իմ Մեծարոյ, իստունել զբարեմաղթութիւնն իմ ընդ ամենայն մարդկան: Մնալ ձեզ միշտ

Յլու եւ խոնարհ դուստր քո
Թիրզա Աղաթօնեան

Երբ հայրս վախճանեցաւ, մայրս, վշտի տակ վերջին աստիճան ընկճուած, գրեթէ իր սենեակէն դուրս չէր ելլեր և քոյրս՝ Թիրզան էր որ տունը կը կառավարէր տանընթաց տարեկան հասակին մէջ:

Տարիներ անցնելէ վերջ երբ, 1882 ին Վոսիոր՝ Գանտիլլիի քարափին վրայ մայրս մի քանի տուն ծախու առաւ, քոյրս՝ Թիրզան էր որ նորոգութեանց մեծ սիրով կը հսկէր. և տան նորոգութեան և շինութեան աջնչափ յարմարութիւն ունէր որ ինքն իր դըլխուն՝ Գատրդիւղի Եօղուրթճի Չէշմէսի ըսուած թաղին մէջ հօրմէս մնացած հողին վրայ երկու տուն շինեց առանց որեւիցէ ճարտարապետի օգնութեան:

Կ'երեւի թէ քոյրս իր մեծ պապէն ժառանգած էր ճարտարապետութեան ընդունակութիւնը: Գաղղիացւոց *héritité* կոչած օրէնքը ինչ մեծ ազդեցու-

թիւն ունի ապագայ սերունդներուն վրայ: Ես ժառանգած էի պապերուս հողագործական ընդունակութիւնը, բայց շինութեանց համար որեւիցէ յարմարութիւն չունէի:

Թիրզա քոյրս 1909 ին Գանտիլլի վախճանեցաւ:

Քոյրս՝ ՆՈՅԵՄԻ ԱՐԱՄԵԱՆ, 6 տարեկանին

Փոքր քոյրս՝ Նոյեմի ինձմէ երկու տարի վերջը ծնած է: Երբ տարիքը քիչ մը յառաջացաւ, մայրս զինքը Ամերիկացւոց Հօմ Սքուլը դրաւ՝ որ այն ատեն Եէնի Գարուի կամ Գուլ Գարուի կոչմբը կը գտնուէր և նոր հաստատուած էր: 1885 կամ 1886 թուականին Թօքսոյի Յովհաննէս Արամեանի հետ ամուսնա-

ցաւ և այժմ (1931) կը գտնուի Սօֆիա: Միայն մէկ աղջիկ մը ունեցաւ Զարուհի անունով, որ ամուսնացած է Ֆրիլպէցի Առնակ Սիւնկիւճեանի հետ և ունեցած է երկու մանչ զաւակ:

ՌԻՍԱՆՈՂՈՒԹԻՒՆ,

ԴՈՐԾՆԱԿԱՆ ՎԱՐԺՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՖՐԱՆՍԱՅԻ ՄԷՋ

Պզտիկ հասակէս սիրած արհեստս՝ հողագործութիւնը սորվելու համար, 1880 ին Պոլիսը թողլով Բարիզի մօտ Կրինեօնի Երկրագործական Վարժարանը մտայ, ուր ժամանակին հայրս ալ ուսած էր:

Այս ուսանողութեանս միջոցին խիստ լըջօրէն կ'աշխատէի. կրնամ ըսել թէ ժամ մը պարապ անցուցած չեմ:

Դասերս շուտով սորվելու և գոց ընելու գիւրու թիւն չունէի: Կ'ըմայլէի այն ընկերներու վրայ որ դասերնուն վրայէն մէկ անգամ անցնելով՝ արդէն գոց կ'ընէին: Ես ստիպուած էի հինգ-վեց անգամ կարգալ: Աշխատանքիս չնորհիւ՝ ամսօրեայ քննութեանց՝ դասարանին յիսուն աշակերտներուն առաջին տասնեակին մէջ գտնուած եմ միշտ:

Կրինեօնի ուսանողական կեանքէս շատ քաղցր յիշատակներ պահած եմ:

Դպրոցին դրան ներսի կողմը մարմարեայ տախտակի մը վրայ հօրս անունը գրուած էր: Այսպէս կ'արձանագրէին անունները այն նախկին աշակերտներուն որոնք յետոյ ֆրանսական պատուանշան կ'ստանային, և անուններուն քով կը յիշատակէին նաև պատուանշանին տեսակը: Հօրս անունին քով գրուած էր՝ *Commandeur de la Légion d'Honneur*.

Հոն գտայ դասատուներ որք հայրս ճանչցած էին: Այս դպրոցը ինծի համար ընտանեկան մթնոլորտ մը եղաւ:

*

* *

Կեանքիս այս շրջանի ամենաքաղցր յիշատակներէն մէկն ալ հետեւեալ զարմանալի զուգադիպութիւնն է:

ԵՐ. Ա.Ղ.Ա.Թ.ՕՆ 20 տարեկանին (1880)
Կրինեօնի երկրագործ. վարժ.ի համազգեստով

Պոլիսէն Բարիզ մեկնելու ատենս, 1880 ին, մայրս ինձ ըսաւ թէ հոն հօրս բարեկամ գաղղիացի ընտանիք մը ձանչցած էր, ու «Փնտռէ՛ այդ ընտանիքը, յանձնարարեց. վստահ եմ որ դո՛ւ կը մնաս»: Դժբախ-

տարար անունը չէր յիշեր: Բարիզ հասնելէս չորս հինգ ամիսներ վերջ, Պօղոս Փաշայի մեծ մօր՝ Էպրու-Հանըմ Գարաքէհեայի, որու յաճախ կ'այցելէի, հարցուցի այդ Գաղղիացիին մասին: Ինձ պատասխանեց թէ անունը Լանտօ (Landau) էր, հօրս խիստ բարեկամ, բայց ո՛ւր բնակիլը չէր գիտեր: Բազմաթիւ ուստիկանական գրասենեակներ այցելեցի և անուանացանկերը պրպտեցի: Լանտօ անունով հարիւրաւոր անձեր կային ամէն դասակարգէ, սակայն ո՞րն էր իմ փնտռածս:

Վերջապէս իմացայ թէ ան Բարիզի մօտ Շաթու (Chatou) ըսուած գիւղը ամառանոց մը ունի: Կիրակի օր մը Շաթու գացի. գտայ տունը, բայց հոն կար պարտիզպանը միայն, որ ինձ ըսաւ թէ Պ. Լանտօ Բարիզ Boulevard Magenta 71 թիւը կը բնակէր ընտանեօք: Անմիջապէս Բարիզ վերադառնալով այդ հասցէին գացի: Ճերմակ մազերով կին մը դուռը բացաւ: Ըսի թէ Պ. Լանտօ տո՛ւնն էր, կը փափաքէի զինքը տեսնել: Ո՛չ, պատասխանեց: Երբ կը պատրաստուէի այցեստմս տալու, «Աստուած իմ, արդեօք մեր սիրելի բարեկամ հանգուցեալ Պ. Գրիգոր Աղաթօնի զաւակն ես» գոչեց: Հաստատական պատասխանիս վրայ՝ «Եկո՛ւր, զաւակ» ըսելով զիս համբուրեց, ձեռքէս բռնած հիւրանոց մօցուց, մօրս ու քոյրերուս մասին տեղեկութիւն ուղեց և ե՞րբ Բարիզ հասած ըլլալս հարցուց: Կարծես իսկապէս իր զաւակն ըլլայի: Հօրս վրայ բաւական խօսելէ վերջ գորոցէ մը գաղղիական թերթերու ծրար մը հանեց ու ինձ տալով ըսաւ.

—Հօրդ վերաբերեալ յօդուածներ են: Երբ ան Բարիզ մեռաւ՝ ես իր վրայ գրուածները պահեցի: Կարծես նախազգացում մը ունէի որ օր մը քեզ պիտի

տեսնեմ, զի հայրդ շատ անգամներ քու վրադ կը խօսէր: Ո՛րքան ուրախ եմ քեզ տեսնելուս:

Մտածեցէ՛ք թէ հայրս Բարիդ 1868ին վախճանած էր և այս պատուական ծերունի Ֆրանսուհին 1881ին, տասներեք տարի վերջը, կը տեսնէի:

Աւելորդ է ըսել թէ մինչև ուսանողութեանս վերջը թէ՛ Պ. Լանտո և թէ իր ընտանիքին բոլոր անդամները ինձ մեծ համակրութիւն ցոյց տուին:

Կարծեմ այս ծերունի կիներ այն գաղղիացի հարուստ և ուսեալ աղջիկն էր որու ծնողքը հօրս առաջարկեր էին և հայրս մերժած էր ըսելով՝ «Ես Հայ եմ, պէտք է Հայուհի մը առնեմ»:

*

* *

1883ին, մարտ ամսոյ քննութեանց, քառասունը ինը աշակերտաց մէջ եօթներորդ ելլելով՝ վկայականս առի և մեկնեցայ Գաղղիոյ հարաւային կողմը՝ Նիմֆաղաքը ուր, բարեկամի մը միջնորդութեամբ, յաջողեցայ Պ. Բանպօն (Cambon)ի ագարակը մտնել: Այդ մարդին հողագործութիւնը կը համապատասխանէր Տաճկաստանի հողագործութեան և որո՛ւն մասնաւորաբար պատրաստուիլ էր նպատակս, քանի որ Տաճկաստան պիտի վերադառնայի:

Երբ Պոլիս մօրս գրեցի այս ագարակին մէջ գլուխուիլս, մի քանի շաբաթ վերջը ան իր նամակին մէջ կ'ըսէր. «Բու բարեբարիդ՝ Ահմէտ Վէֆիք Փաշային ըսի Գաղղիոյ հարաւային կողմը դառնալիդ: Պատուիրեց գրել քեզի որ, նկատի առնելով Տաճկաստանի մէջ շերամարտութեան, այգեպանութեան և գինեգործութեան կարեւորութիւնը, սոյն ձեռնդրու գործնականը լաւ մը սորվիս»: Փաշային այս խրատը

շատ իրաւացի էր և ինձ մեծապէս օգտակար եղաւ:

Տարիի մը չափ այս ագարակը բնակեցայ, բայց յաճախ շրջակայ ագարակներն ու այգիները կ'այցելէի և կը սորվէի այն տեղի դրութիւնները, որոնց կը պար-

ԵՐ. ԱՂԱԹՈՆ 23 տարեկանին

տիմ աղագային ունեցած կարգ մը յաջողութիւններս:

Հանրածանօթ Բասթէօսի դրութեամբ շերամի հունտ պատրաստել սորվելու համար Մօնդանարի անուն մասնագէտի մը քով իբրև ծառայ մտայ և սոյն արհեստը լաւ մը սորվեցայ:

Քաղաքի հարաւային կողմի այգիներուն մէջ սորվեցայ թէ ինչպէս խաղողին ջուր խառնելով աւելի լաւ գինի կը շինուէր:

1883 ի աշնան Պ. Քանպօնի ագարակին մէջ սորվեցայ առուոյտի հունուը սերմանելու կերպը, որ մի քանի տարի վերջ Պոլսոյ կայսերական ագարակաց քննիչ անուանուելուս պատճառ եղաւ Յակոբ Փաշայի օրով:

*
* *

Մտածելով որ Տաճկաստանի մէջ ցորենները մաքրելու համար batteuse ներ չկան և բնական է վերադարձիս, եթէ ագարակի մը մէջ գտնուէի, այդ գործիքը անհրաժեշտ պիտի ըլլար. և մանաւանդ որ Տաճկաստանի մէջ անոր գործածութիւնը գիտցողներ չկային, գիմեցի Նիմի Grégoire Bompard անուն տան որ իր batteuseները զանազան ագարակներ կը ղրկէր արմտիք մաքրելու համար:

Պ. Պօնրատէն խնդրեցի որ զիս իբրեւ մեքենագործի օգնական ընդունի: «Բայց, ըսաւ, օրական մէկուկէս ֆրանքէն աւելի չեմ տար»: Սիրով ընդունեցի իր պայմանը և հետեւեալ օրը առտուն կանուխ իր մեքենագործին հետ լօփօսպիլը և պարեօզը տանելով մօտակայ ագարակ մը գացինք: Մեքենագործը պէտք եղած կարգադրութիւնը ընելով՝ սկսանք մեքենան դարձնել և ցորենի հասկերը մեքենային միջոցով տրորել:

Ա՛ն ինձ սորվեցուց լօփօսպիլին գործածութիւնը, ինչպէս նաև պաթէօզիլը: Իմ պաշտօնս էր մեքենային միշտ ածուխ տալ, հսկել որ ջուրը չպակսի և մեքենային զանազան կտորները իւղոտել, ինչպէս նաև պաթէօզիլները:

Յուլիս ամսուն մէջ էինք: Սոսկալի տաք կ'ընէր և առտուընէ մինչև իրիկուն այն կիզիչ արեւուն տակ գործաւորի շապիկս հագած՝ չարաչար կ'աշխատէի և գիշերն ալ յարդի կոյտի մը վրայ կը ննջէի:

Վարպետս տեսնելով որ պէտք եղածը սորվեցայ և օգնականի դերս լաւ կը կատարէի՝ ամբողջ գործը վրաս կը թողուր ու ինք կ'երթար ծառի մը շուքին տակ քնանալ: Ինքզինքս շատ հպարտ կ'զգայի որ կարող էի մեքենայ մը առանձին վարել:

Այսպէս՝ մի քանի ագարակներ երթալով՝ արմտիք կը մաքրէինք:

Օր մը երբ մեքենային քով կեցած ածուխ կուտայի՝ նահանգին երկրագործական մասնաժողովը եկաւ ագարակին վիճակը քննելու: Երբ այցելուները ինձ մօտեցան՝ տեսայ իմ բարեկամս Պ. Քօս (Causse)ը որ մեծ ագարակներ ունէր: Խօսեցայ ձեռքերս իւղոտ, երեսս ածուխի փոշիէն սևեցած, ամենաաղտոտ վիճակի մը մէջ գտնուելուս: Պ. Քօս աւելի մօտեցաւ և ըսաւ.

—Աղաթօ՛ն, դո՛ւն ես: Ձեմ զարմանար...»: Ու քովիներուն դառնալով՝

—Ձեզ կը ներկայացնեմ կրինեօնի երկրագործ. Վարժարանէն չըջանաւարտ մը որուն հայրը Տաճկաստանի մէջ նախարար եղած է: Հողագործութեան վրայ ունեցած սէրն է որ զինքը այս գործն ալ սորվելու մղած է:

Ա՛լ գաղտնիքս մէջտեղ ելած էր: Վարպետս՝ մեքենագործը՝ աչքերը բանալով ինձ ըսաւ.

—Ուրեմն դուն պարզ գործաւոր մը չես եղեր, պարո՛ն մը, և գիտո՛ւն պարոն մըն ես եղեր. ինչո՞ւ համար այս տաժանելի գործին մէջ մտար:

Ըսի թէ արհեստ սորվելու համար էր. և իրօք ալ սորված ըլլալով՝ հրաժեշտ տուի և մեկնեցայ:

Տաճկաստանի մէջ՝ ձիթենիները յօտելու սովորու-
թիւնը չկար, և մինչև այսօր ալ չկայ: Նիմ քաղա-
քին շրջակայ ձիթենիները ամէն տարի այգիի պէս կը
կտրուէին: Այս արհեստն ալ սորվիլ ուզելով՝ օր մը
մասնագէտ գործաւոր մը առի և միասին ձիթաստան
մը գացինք ուր ան ինձ սորվեցուց սոյն արհեստը,
և երբ Տաճկաստան վերադարձայ՝ երկրագործական
քննիչութեան պաշտօնիս մէջ շատ օգտակար եղաւ:

Գաղղիոյ հարաւային կողմը այգիները խոշոր մըկ-
րատ (*sécauteur*)ներով կը յօտեն: Յռնվար ամսոյ վեր-
ջերը՝ շարաթ մը շարունակ՝ զանազան այգիներ կ'եր-
թայի և գործաւորներուն հետ որթատուէնկերը կը յօ-
տէի: Ասիկա ալ ինձ օգտակար եղաւ Տաճկաստան վե-
րադարձիս:

Զիէ արիւն առնել սորվելու համար՝ երեսուն ֆրան-
քի մահամեծ ծեր ձի մը գնեցի և վիզի մեծ երակէն
վեց եօթը տեղէ արիւն առի:

Նիմի Պ. Մասոն անուն անասնաբոյժին հետ շրջա-
կայ ագարակները երթալով կենդանեաց վրայ զանա-
զան վերաբուժական գործողութիւններ կը կատա-
րէինք: Այս արհեստը շատ սիրած եմ և քննիչական
պաշտօնիս ընթացքին բաւական թուով գործողու-
թիւններ կատարած:

Գաղղիոյ մէջ 1883ի վերջերը՝ Պ. Քանպօնի ազա-
րակին մէջ եղներու *fièvre aphteuse* ըսուած հիւան-
դութեան *acide salicilique*ի միջոցաւ դարմանումը
առաջին անգամ ըլլալով ես փորձած եմ և նոյնիսկ
երկրագործական թերթի մը մէջ հրատարակած:

Նիմի շրջակայ այգիներու մէջ Ֆիլօֆուրայի հիւան-
դութիւնը մօտէն ուսումնասիրեցի:

ԹՈՒՐԳԻԱ ՎԵՐԱԴԱՐՁՍ

ԵՒ

ԳՈՐԾԻ ԿԵԱՆՔՍ

ՊԱԼԵՔԵՍԻՐ ՆԱՀԱՆԳԻ ՊԱՇՏՕՆԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆՍ

1884ին, Պոլիս վերադառնալէս ամիս մը առաջ,
մայրս գրած էր ինձ թէ հռչակաւոր Ահմէտ Վէֆիք
Փաշան պատուիրած է որ Պոլիս հասածիս պէս առա-
ջին այցելութիւնս իրեն լինի:

Ապրիլի առաւօտ մ'էր երբ Պոլիս հասայ: Յէս մը
գնելով գլուխս դրի և շիտակ Ռումէլի Հիսար երթա-
լով Փաշային ներկայացայ: Փաշան ճակատս համբու-
րեց և հետեւեալ խօսքերը ըսաւ.

— Տղա՛ս, երբ Բարիզ գացիր՝ կը կասկածէի թէ
այնտեղ սրկիկայութեան համար կ'երթայիր. բայց տնօ-
րէնիդ գրեցի որ ամսական քննութեանց նիշերդ ինձի
ըրկէ, և ուրախութեամբ տեղեկացայ թէ շատ լաւ աշ-
խատեր ես: Ահա ասոր համար է որ ճակատդ կը համ-
բուրեմ: Ես իմ զաւկիս՝ Շէֆիք Պէյին (որ թագաւորա-
կան ետվէր էր) ճակատը համբուրած չեմ: Հիմա ը-
սելիքներս մօտիկ ըրէ՛. անմիջապէս Պոլիս իջիր, Սուլ-
թան Պայաղիտ գնա՛, ուր կը գտնուի Անտառներու,
Հանքերու և Երկրագործ. Վարչութիւնը: Հոն Մէք-
թուպճի Միւնիր Պէյը հարցուր տե՛ս և ականջէն
վար ըսէ որ «Ես Աղաթօնն եմ»: Պէտք եղածը իրեն
խօսած եմ. ըրէ՛ ինչ որ քեզ պիտի ըսէ:

Փաշային երախտագիտութիւնս յայտնելով մեկնեցայ և գացի Միւնիք Պէյը տեսայ: Յիշեալը իմ զանազան ուսումներուս վրայ քիչ մը տեղեկութիւն հարցնելէ վերջ՝ «Ես պէտք եղածը հիմա կ'ընեմ, տունդ գնա՛, ամէն օր լրագիրները կարդա՛ և անունդ տեսնելուդ պէս ինծի եկուր», ըսաւ: Իրօք ալ չարաթ մը վերջը թուրքերէն թերթի մը մէջ կարդացի որ արքայական հրամանով Պալըքէսիրի, որ ժամանակին Պրուսայի վիլայէթին կցեալ էր, երկրագործական քննիչ կարգուած եմ: Անմիջապէս գացի Միւնիք Պէյը տեսայ, շնորհակալութիւնս յայտնեցի: «Եկո՛ւր քեզ Նախարարին տանիմ ներկայացնեմ», ըսաւ: Այն ժամանակ նախարարը Սուպհի Փաշան էր, ինձ շատ լաւ ընդունելութիւն ըրաւ:

Նոյն ատեն՝ Երկրագործական Տնօրէնը Սեբաստացի Ամասեան Յակոբ էֆ.ն էր: Նա ալ ինձ պէս կրինեօնէ շրջանաւարտ եղած էր ժամանակին:

Երբ նոյն օրը ուղղակի Ռումէլի Հիսար Ահմէտ Վէֆիք Փաշային գացի պաշտօնս աւետելու և շնորհակալութիւնս յայտնելու,

— Տղա՛ս, ըսաւ, ես կրնայի քիչի Պոլսոյ մէջ ալ պաշտօն մը տալ, կամ Իզմիրի պէս մեծ վիլայէթի մը մէջ: Դիտմամբ Պալըքէսիրի Նահանգը ընտրեցի, զի այնտեղ քիչ ժամանակուան մէջ շատ բան կրնաս սորուական չէ. այլ տեղական գործառնութիւնները, կառավարական մէթոտները սորվելի պէտք է: Մի քանի տարի Պալըքէսիր կենալէդ վերջը կրնամ քեզ ուրիշ նահանգ մը ղրկել կամ Պոլիս բերել տալ»:

Փաշային զիս փոքր նահանգի մը մէջ պաշտօնեայ ընելը ինձ համար բարեբախտութիւն մը եղաւ: Ամէն օր կարելի էր մեծ պաշտօնեաներու հետ տեսնուիլ —

կուսակալ, մէքթուպճի, մուհասէպէճի, աշար նազըրը, էֆքաֆ նազըրը, ևն. ևն., որոնց տեսութիւններէն կառավարական գործառնութեանց վրայ կարեւոր ծանօթութիւններ ստացայ որ իմ ապագայ պաշտօններուս մեծապէս օգնեցին:

Մայիս ամսոյ մէջ էր որ Պոլիսէն մեկնելով Պանտըրմա հասայ և հետեւեալ օրը, առանց զսպանակի հասարակ կառքի մը մէջ նստելով, երկու օրէն, ոսկորներս ջախջախուած՝ Պալըքէսիր հասայ, ուր հիւրասիրուեցայ փաստարան Նաւասարդեան Յովհաննէս էֆ.ի տունը և հետեւեալ օրը կուսակալին, որ Աթըֆ Պէյ անունով ամենաազնիւ մէկն էր, ներկայացայ և պաշտօնիս ձեռնարկեցի:

Տաճկերէն լեզուի մթերքս շատ քիչ էր, այն ատիճան որ «աշար», «էօշլար», «աղնամ» բառերուն տարրերութիւնը չէի գիտեր: Բայց մեծ պաշտօնեաներու հետ առօրեայ տեսութեանցս շնորհիւ շուտով պէտք եղածը սորվեցայ:

Աթըֆ Պէյ ժամանակին Սուլթան Ազիզի պառ էնաթիպը եղած էր: Սուլթան Ազիզի մահէն վերջ տարիներով անգործ և գրեթէ անօթի մնացած միջոցին այդ նահանգին կուսակալութիւնը իրեն շնորհուած էր: Շատ բարեսիրտ և անկաշառակեր անձ մըն էր:

Պալըքէսիր հասնելէս մի քանի ամիս վերջ՝ պարտէզի, այգիի և արտի տէրերէն շատեր, մեծ մատմբ թուրք, ինծի կը ղիմէին և կը գանգատէին թէ գիշերները հովիւներ կամ գողեր իրենց պարտէզները, այգիները մտնելով մեծ վնաս կը հասցնէին: «Բանի որ Երկրագործ. Գննիչ ես՝ միջոց մը մտածէ՛ և այս գէշ դրութենէն մեզ ազատէ», կ'ըսէին: Առաջին անգամ ըլլալով Տաճկաստանի մէջ՝ garde champêtre

(դաշտերու պահապան) դրութիւնը հաստատեցի, ստիպելով որ ամէն արտի տէր արտավար գլուխ հինգ զրուշ վճարէ պահապաններու ամսականները տալու համար:

Օր մը Պիլեքիեն (քաղաքապետարան) նստած էի, երբ պահապաններէն մին գող մը բերաւ ինձ՝ տրցակ մը թթենիի ճիւղերով:

— Ահա՛ այս մարդը բռնեցի որ այսինչին արտը մտած՝ թթենիի ճիւղերը և տերեւները կը գողնար:

Մտածեցի որ ազդու օրինակ մը պէտք էր: Պահապանին բոխ:

— Այդ թթենիի տրցակը մարդուն կոնակը կապէ՛ և փողոց փողոց պտըտցուր:

Բնական է թուրք լակոտներ գողին ետեւէն երթալով՝ «Նըրսըզըն հալի պէօյէ օլուր» (գողին վիճակը այսպէս կ'ըլլայ) կը պոռային:

Երկու ժամ վերջը, երբ պաշտօնատեղիս գացի, կուսակալին դռնապանը վազելով եկաւ ինձ ըսաւ թէ կուսակալը զիս կ'ուզէր: Հազիւ կուսակալին սենեակը մտած էի՝ բարկացած ոտքի ելլելով ըսաւ.

— Նէ՞ եսփառն, պաշտօնըն պէլասընը՞մը իսթիյօրսըն, եօքսա՞ Ֆիզանա կիթմէք մի արզուլէյօրսըն (ի՞նչ ըրիր. գլխուդ փորձա՞նքը կ'ուզես, թէ ոչ Ֆիզան աքսոր երթալ կը փափաքիս):

Շփոթած՝ պատասխանեցի.

— Նէ՞ վար, էֆէնտիմ, նէ՞ օլտու (ի՞նչ կայ, Տէր իմ, ի՞նչ եղաւ):

— Դուն գող մը բռնել տուեր և փողոցներուն մէջ պտըտցնել հրամայեր ես: Ասոր տաճկերէն «թէշհիր» կ'ըսեն, որ միայն թագաւորական իրաւեով կարելի է գործադրել:

Ես բոլորովին չփոթած՝ պատասխանեցի.

— Տակաւին նորեկ եմ. չէի գիտեր այդ կանոնը: Արտերուն մէջ եղած գողութեանց առաջքը առնելով երկրին օգտակար ըլլալ էր նպատակս:

— Տղա՛ս, գիտեմ որ գէշ միտքով ըրած չես. բայց այս երկիրը Տաճկաստան է և ոչ թէ Ֆրանսա: Մէյ մըն ալ այս տեսակ բան չընես: Կարեւոր պարագաներուն եկո՛ւր ինծի խորհուրդ հարցուր:

Կուսակալին դիտողութիւնը և յանդիմանութիւնը շատ իրաւացի էր: Եթէ լրտեսին մէկը Սուլթան Համիտի իմացուցած ըլլար ըրածս՝ շիտակ ամենագէշ աքսորավայրի մը հռչակը ստացած Ֆիզանի անապատը պիտի զրկուէի:

Սոյն յանդուգն գործս արտերու և այգիներու գողութիւնը բոլորովին դադարեցուց և հաստատած «դաշտերու պահապան»ի դրութիւնս տարիներով շարունակեց:

* * *

Ստիպեալ լինելով միշտ ձիով ճամբարդելու, պազարի օր մը հինգ տարեկան միջին հասակով, բոլորովին սև գոյնով կրակուրոց յովտակ (étalon) մը ծախու առի ութը ոսկիի, որ շատ գեղեցիկ քանկան քալուածք մը ունէր: Մանուկ հասակէս ձին սիրած ըլլալուս՝ սկսայ ձիս զաւկի պէս նայիլ: Առաւօտները կանաչ գարին ձեռքովս կը մանրէի կուտայի և յետոյ օճառով և ջուրով կը լուայի: Զիս, որ շատ խելացի բայց կատաղի կենդանի մըն էր, այնչափ ինձ հետ ընտելացաւ որ երբ հեռուէն զիս տեսնէր՝ ուրախութենէն կը խրխնջէր և մօտենալուս՝ ձեռքերս կը համբուրէր: Արտերը, լեռները գացած ժամանակս սանձը վիզին կապելով ազատ թող կուտայի: Սև ըլլալուն՝ անունը «Արապ» դրած էի: Երբ յոգնութիւն առնելէ

վերջ ուղէի ձիւ նստիլ՝ բարձր ձայնով «Արա՛պ» կը պոռայի. հետեւէն ձայնս լսելուն պէս կը մօտենար և գլուխը ձախ գրպանիս կը մօտեցնէր, զի գիտէր թէ հոն կտոր մը շաքար կ'ըլլար իրեն համար:

Աոյն ձին նոր առած ժամանակս, Թուրքերէն շատեր ինձ խորհուրդ կու տային զգոյշ ըլլալ. «Բնաւորութիւնը գէշ ձի մը կ'երեւայ, կրնայ օր մը գլխուդ փորձանք բերել» կ'ըսէին: Բայց իմ իրեն հանդէպ ցոյց տուած սիրոյս փոխարէն ինք ալ զիս շատ կը սիրէր և ուր որ երթայի ոչխարի պէս ետեւէս կու գար: Ինձմէ զատ ոչ մէկուն թող կու տար որ իրեն մօտենայ կամ վրան նստի:

Այս ձիովս նահանգին ամէն կողմերը օրերով կը ճամբորդէի և շատ անգամներ օրական տասնըհինգ տասնըվեց ժամ ձիուս վրայ կը գտնուէի, հետս ունենալով ձիաւոր ժանգարմ մը: Գողերէ յարձակում չկրելու համար միշտ կ'ընտրէի գողութենէ դարձի ելած (քեօպի ըրած) տարիքոտ ժանտարմ մը:

Ո՛ր գիւղը որ երթայինք՝ շատ սիրով կ'ընդունէին մեզ, ճամբորդութիւննիս մի քանի ամիս կը տեւէր: Ճշմարտութիւնը պէտք է ըսեմ. Թուրք գիւղերը, ուր հինգ հարիւր գիշերէ աւելի իջեւանած եմ, շատ սիրով կը հիւրասիրէին զիս: Երբ դրամ տալ ուզէի՝ կը մերժէին:

Երիտասարդ էի, վերջին աստիճան կրակոտ. ժամերով քառասմբակ կը վազցնէի ձիւ: Առջևս ինչ որ հանդիպէր, պղտիկ առուակ, փոս, պատ, ձիս մտրակելով կ'անցընէի: Ինձ ընկերացող ոստիկանին հոգին կը հանէի: Շատ անգամ հարցուցած են. «Էֆէնտի», հարցնելը ամօթ չըլլայ, ո՛ւր տեղացի ես»: Երբ կը պատասխանէի թէ Պոլսեցի եմ՝ «Ո՛չ, կ'ըսէին, դուն Պոլսեցի չես. Պոլսեցիները բամպակի մէջ մեծցած լի-

նելով՝ այսպէս ձի չեն կրնար քշել: Մենք այսչափ տարի կեանքերնիս ձիու վրայ անցուցած ենք, չենք կրնար ետեւէդ հասնիլ, Դուն անպատճառ պղտիկութենէդ իվեր ձիերու հետ վարժուած ըլլալու ես»:

Կենդանեաց մէջ երբեմն չարեր կը գտնուին. բայց իրենց տէրերուն չար վարուելակերպին պատճառաւ է որ այնպէս կ'ըլլան: Եւ զիտած եմ որ ամենաչար կենդանիի մը հետ մարդս եթէ անուշութեամբ վարուի՝ ան քիչ ժամանակէն իր բնաւորութիւնը փոխելով ամենահիւս կենդանի մը կ'ըլլայ: Անուշութիւնը մեծ ազդեցութիւն ունի կենդանեաց վրայ ալ:

* * *

Քննական պոռոյտներուս ընթացքին, երբ գիւղերու մէջ կը հիւրասիրուէի, գիւղացիները կու գային ինձ հետ տեսնուելու: Իրենց ընկերութենէն շատ գո՛հ կը մնայի: Յորենեղէններու, կենդանիներու հիւանդութեանց դէմ պէտք եղած միջոցները իրենց կը բացատրէի, այնպէս որ՝ շատ տեղեր փոխանակ զիս «Երկրագործ», «Քննիչ» անուանելու՝ «Թօփրաք Հէքիմի» (հողի բժիշկ) կը կոչէին:

Էտրէմիտ, Քէմէր և Այվալըք ըսուած քաղաքները, ուր ձիթենիի մեծ մշակութիւն կար, ձիթենիները կտրելու եղանակները կը սորվեցնէի ժողովուրդին, ինչ որ մինչև այն ատեն երբեք ըրած չէին: Շրջակաները մեծ քանակութեամբ այգի գտնուած քաղաքները երթալով՝ ժողովուրդը քաղաքագետութեան սրահը կը հաւաքէի և իրենց լաւ գինի ոլատրաստելու միջոցները ցոյց կու տայի: Գաղղիացի վաճառականներ ամէն տարի Տաճկաստան կու գային Ֆրան-

սայի համար գինի ծախու առնելու. իմ ըսած միջոցաւ չինուած գինիներուն աւելի դրամ կը վճարէին, և շատ տեղեր այդ գինիներուն «Ալաթօն շարապը» անունը կու տային:

Պալըքէսիրի Նահանգին մէջ շերամաբուծութիւնը բաւական առաջ դացած էր: Երբ շերամի հունտերը վաճառականներու կողմէ ժողովուրդին կը ծախուէին, կամ կը բաժնուէին, մանրացոյցս ձիուս հեյպէին մէկ կողմը տեղաւորելով՝ կ'երթայի շերամ բռնուած քաղաքներու քաղաքապետութեան սրահները, շերամի հունտերը կը քննէի և անոնք որ հիւանդութեան (*pré-brine*) նշանը ցոյց կու տային՝ ժողովուրդը կը խրատէի անմիջապէս վերադարձնել:

Պրուսացի հունտի վաճառական մը, որ Պանտըրմա՝յի և Էրսէֆի կողմերը գէշ հունտ բաժնած էր, ինձ դէմ դատ բացաւ, բայց օգուտ մը չունեցաւ: Ասի օրինակ եղաւ որ ուրիշ տարիներ վաճառականները լաւ հունտ բաժնէին ժողովուրդին:

Տանս մէջ երկու տարի շարունակ՝ շերամ բռնեցի: Առաջին տարին շերամներուս մէկ մասը *souffle* իլիքի (*grasserie*) ըսուած հիւանդութենէն բռնուելով պիտի ոչնչանային, երբ դրացուէին, Հաճի Մարիամ, հիւանդ շերամներս տեսնելով ըսաւ. «Ասոր դեղը շատ դիւրին է»: Ամբողջ հիւանդ որդերս կողովի մէջ դնելով և տանս աղբիւրին ծորակը բանալով լաւ մը լուայէ յետոյ, մի քանի ասի թթենիի տերև նետեց վրանին և լաթով մը կողովին բերանը դոցեց: Տասը օր վերջը երբ եկաւ հանեց կողովին լաթը՝ զարմացմամբ տեսայ թէ հիւանդ շերամներս ամէնքն ալ իրենց խողա-

կը չինած էին. մինչդեռ այս հիւանդութենէն բռնուող շերամները մեռնելու դատապարտուած էին և որեւիցէ գաղղիական կամ իտալական շերամաբուծութեան վերաբերեալ գիրքերու մէջ այս միջոցը յիշուած չէ: Երբ սոյն հիւանդութեան վրայ իօտին՝ կը գրեն թէ դարմանը չկայ:

Ահա՛ հայ կին մը, Գասապ Գըզը Հաճի Մարիամ անուն, որ անոր դարմանը գտած էր: Եթէ այս կինը Գաղղիոյ մէջ ըլլար, կառավարութիւնը *Légion d'Honneur* ի պատուանշանով կը վարձատրէր զինքը:

ԼՈՒՑԿԻԻՆ ԴԱՍԸ. — Բուսաբանութիւն շատ սիրելուս, գարնան առաւօտները, բոյւրեւ հաւաքածոյի թիթեղեայ տուփը կռնակս անցուցած, արշալոյսին լեռները կ'ելլէի և հաւաքածոյիս համար զանազան բոյսեր կը ժողովէի:

Օր մը, յոգնած, լերան մը գագաթը հասնելով նըստեցայ: Սիկառէթս վառել ուզեցի: Խիտտ հով մը կը փչէր: Առաջին լուցկիս, ինչպէս երկրորդն ու երրորդը մարեցան: Միայն տասնըմէկերորդ լուցկիս էր որ չմարելով սիկառէթս կրցայ վառել: Սկսայ մտածել և ինքնիրենս ըսի. «Տասնըմէկ լուցկի պէտք եղաւ որպէսզի յաջողիմ ծխել: Թող ասիկա քեզի օրինակ մը ըլլայ. կեանքիդ մէջ, որ նոր սկսած ես, եթէ բանի մը ձեռնարկես և չյաջողիս՝ մի՛ վհատիր, փորձդ կրկնէ՛. օր մը չէ՝ օր մը կը յաջողիս»:

Լուցկիներուն ինձ տուած օրինակը մեծ դաս մը ըլլալով, ինչ բանի որ ձեռնարկած եմ՝ առաջին դժուարութենէն չվհատելով և յարատեւելով յաջողած եմ: Կան շատ մը երիտասարդներ, որ երբ բանի մը կը ձեռնարկեն և չեն յաջողիր՝ կը յուսահատին և իրենց

փորձը կրկնել չեն ուզեր: Ասի մեծ սխալ մըն է: Յա-
րառեալութեամբ է որ մարդս կրնայ յաջողիլ:

* * *

Գարուն մը Չանաք Գալէ գացած էի: Վերադար-
ձիս՝ Պիղա քաղաքը հանդիպեցայ ուր դաշտային մու-
կերը մեծ աւեր կը գործէին ցորենի արտերուն մէջ:
Պէտք եղած միջոցները գործադրելով՝ ժողովուրդին
ցորենի արտերը փճանալէ ազատեցի:

Մի քանի օր վերջ Չէրքէզ ձիաւոր ժանտարմ մը
առնելով դէպի Պալլաքէսի (որ չորս օրուան հեռաւո-
րութեան մէջ կը գտնուէր) ուղղուեցայ: Այն ժամա-
նակները ռուս չկար, փոքր այծի ճամբաներ էին:
Ձիւն գալ սկսած էր երբ անադին անտառ մը մտանք:
Քովս գտնուած ժանտարման երիտասարդ ըլլալուն՝
ճամբան կորսնցուց և սկսանք անտառին մէջ մինչև
գիշեր ճամբորդել: Մութը բոլորովին կոխած ըլլալով
ստիպուեցանք ծառի մը տակ գիշերել: Երեսուն սան-
թիմէթի աւելի ձիւն կար հողին վրայ: Հեյպէիս մէջ
գտնուած հացն ու պանիրը ժանտարմային հետ բաժ-
նելով ուտելէ վերջ, որպէսզի գայլերը մեր ձիերուն
կամ մեր վրայ չյարձակին, ժանտարմային ծառի ձիւ-
ղեր կտրել տուի և լաւ կրակ մը վառեցինք: Ես հաստ
վերարկուս վրաս առնելով ձիւնին վրայ պառկեցայ և
ժանտարմային, իբրև պատիժ ճամբան կորսնցուցած
ըլլալուն, պատուիրեցի որ մինչև առաւօտ չքնանայ
և կրակը վառ պահէ:

Հետեւեալ օրը երբ լուսցաւ՝ ձիւնով երեսնիս լուա-
ցինք: Երկու ժամ վերջը լազ գիւղի մը հանդիպե-
լով՝ գիւղին մեծը մեզ հիւրասիրեց և մի քանի ժամ
յոգնութիւն առնելէ յետոյ ճամբանիս շարունակեցինք:
Այս առթիւ միտքս եկաւ տաճկական առածը որ կ'ը-

սէ. «Եազըն շէմսիէսիզ, գըշըն էքմէքսիզ եօլա չըք-
մա» (ամառը առանց հովանոցի և ձմեռը առանց հա-
ցի ճամբորդութեան մի՛ ելլեր):

Թուրքերուն շատ բաները գէշ են, բայց առածնե-
րը շատ խելացի և գործնական են:

Ո՛ր քաղաքը որ երթայի՝ բնական է կը փափաքէի
Հայ մը տեսնել, եւ ինձ համար շատ դիւրին էր. ա-
ռաջին դիմացս ելած երկաթագործին խանութը կը
հանդիպէի և վստահ էի թէ Հայ էր, որը սիրով իմ
խնդրած տեղեկութիւններս կը հաղորդէր:

Այն ժամանակները որեւիցէ փոքր քաղաքի մը մէջ
թուրք երկաթագործ տեսած չեմ:

* * *

Թէ Ի՞նչ ՉՊէՍ ԳԱՅՄԱԳԱՄԻ ՄԸ ՊԱՇՏՈՆԱՆԿՈՒԹԵԱՆ
ՊԱՏՃԱՍԻ ԵՂԱՅ. — Պողա Շէհրի ըստեւ քաղաքը գըր-
նուելով՝ այցելութիւն տուի տեղւոյն գայմազամին:
Գայմազամը պաղ ընդունելութիւն ըրաւ, նստած տե-
ղէն հազիւ շարժելով, և երբ սիկարէթ հրամցուց՝
գրեթէ երեսիս նետեց: Ես ալ դռնապան զինուորը
կանչելով ըսի. «Սա սիկարէթը ժողվէ՛ և գայմազա-
մին տուր»: և անկիրթ մարդուն դառնալով՝ «Թա-
գաւորին չնորհիւ՝ քու սիկարէթիդ պէտք չունիմ. իմ
գործածած ծխախոտս քուկինէդ աւելի ազնիւ տեսակ
է», ըսի: Յասուլմս չկրցի զսպել և հասկցուցի իրեն
թէ ես իրմէ աւելի բարձրաստիճան պաշտօնեայ մըն էի:

Տեսակցութենէս յետոյ՝ երկաթագործ Հայու մը
խանութը մտնելով տեղեկութիւն հարցուցի գայմա-
զամին անձին մասին: Ըսուեցաւ ինծի թէ իսկապէս
խստաբարոյ մէկն էր ան և առած կաշառքներով կըր-
ցեր էր երկու հազար ոսկիի շուրջ գումար մը գիւղել

ու գնել տուն մը և բաղնիք մը: Ուրիշ Հայ մը և Յոյն մը միեւնոյնը հաստատեցին: Նօթագրեցի իրողութիւնները և Պալլքէսիւր երթալուս՝ խօսակցութեան մէջ ըսի կուսակալին թէ Պօղա Շէհրիի ժողովուրդը կը զարմանայ որ ի՞նչպէս Ձեզ նման մաքուր և անկաշառ անձ մը այդպիսի կաշառակեր գայմագամ մը ղըրկեր է հոն: Պատմեցի ստացած կաշառքներուն, գնած չէնքերուն մասին՝ թաղով և անունով: Նա նօթագրեց ըսածներս, քննութիւն բացաւ և շատ չանցած պաշտօնանկ ըրաւ գայմագամը:

Մի քանի օր վերջ Պալլքէսիւր Մէքթուպճի Պէյին սենեակը նստած էի, երբ գէմս տեսայ այդ գայմագամը խեղճուկ երեւոյթով: Սիկարէթ մը հանեցի գըրպանէս և այն միեւնոյն շարժումներով որ ինք ինծի նետած էր սիկարէթը իր պաշտօնատեղիին մէջ՝ իրեն երեսին նետեցի: Մէքթուպճին զարմացաւ ըրածիս և գայմագամին մեկնելէն վերջ պատճառը հարցուց: Երբ խնդիրը հասկցուցի, «Բէք էյի եաբտըն օ Էտէթ Թիւրքէ», ըսաւ:

Զարմանալի բան է, երբ Թուրք մը ուրիշ Թուրք մը նախատել ուզէր «Էչէք Թիւրք» կ'ըսէր: Ա՛յ հաւկնալու է այն ատենուան Թուրքին թրքասիրութիւնը: Նոր սերունդը բոլորովին փոխուած է հիմա:

Երկրագործ. Նախարարութիւնը Մէքթուպճի Միւնիսթրի Պէյի հսկողութեան ներքեւ հողագործական ամսաթերթ մը կը հրատարակէր և ինձմէ կը խնդրուէր որ յօդուածներ ղրկեմ: Ես ալ տեղական ճարտարապետներու և հողագործութեան մասին բաւական ընդարձակ տեղեկագրեր կը ղրկէի: Միւնիսթրի Պէյ շատ գոհ մնացած էր ղրկած գրութիւններէս:

Տաճկերէնի մէջ տկար ըլլալուս, քարտուղարութեան գրասենեակի Յակոբ Պահարեան անուն հայ պաշտօնեայի մը, որ շատ լաւ տաճկերէն գիտէր, իմ գէշ տաճկերէնովս տեղեկագրերս կը ղրուցագրէի: Նա կը շտկէր, կ'ստորագրէր և Նախարարութեան կը ղըրկէի: Ասոր շնորհիւ է որ գրածներս շատ կը գնահատուէին:

Թէ Ի՞նչ ՊէՅ ՄԱՅՍ. ԱԳԱՐԱԿԱՅ ՄԷՋ ԲՆՆՈՒԹԻԻՆ ՄԸ ԸՆԵԼՈՒ ԱՌԺԱՄԵՍՅ ՊԱՇՏՈՆԻՆ ԿՈՉՈՒԵՑԱՅ. — Այս ժամանակները «Խաղնէի Խասսա»-ի կայս. ագարակաց և կալուածոց նախարարը Յակոբ Փաշա Գազաղեանն էր: Յակոբ Փաշա, պէտք զգալով որ կայս. ագարակները մասնագէտի մը կողմէ քննութեան ենթարկուին, մեր Երկրագործ. Նախարարութեան կը գրէ և կը խնդրէ որ իրենց կարող քննիչներէն միոյն հրաման տան մէկ ամսուան համար այդ պաշտօնը կատարել:

Մեր Նախարարութիւնը՝ Մէքթուպճի Միւնիսթրի Պէյի յանձնարարութեամբ՝ ղիս կ'ըտրէ և անմիջապէս հեռագրաւ ինձ հրաման կու տայ Պոլիս գալ: Ձէի գիտեի թէ ինչո՞ւ կը կանչուէի: Երբ Միւնիսթրի Պէյին գիմեցի ըսելով՝ «Ահա հրամաննիդ առի և եկայ. ինչո՞ւ համար ղիս կանչեցիք», Յակոբ Փաշային նամակը ցոյց տուաւ և անմիջապէս ինձ պաշտօնական գրութիւն մը յանձնելով անոր ղրկեց: Փաշան խնդիրը բացատրեց և մի քանի Թուրք պաշտօնեաներով ամբողջ ագարակները այցելեցինք և վերադարձիս իմ ճիւղիս վերաբերեալ տեղեկագիրը իրեն յանձնեցի: Յակոբ Փաշա խոստ գոհ մնալով Սանիի աստիճանը տուաւ ինձ:

Հօրենական բարեկամ՝ հանգուցեալ Տօքթ. Սէրվի-

չեն էֆ.ի միջոցաւ՝ Բարիդէն վերադարձիս երկրորդ օրը Յակոբ Փաշային ներկայացրէ էր պաշտօն խնդրեալու իրմէ. բայց նա մերժեց էր ըսելով թէ պէտք եղած գիտական քեֆնիք պաշտօնեաները ունի արդէն:

Ինձ համար մեծ գոհունակութիւն մը եղաւ Նախարարութեան կողմէ կայս. ազարակաց մէջ քննութիւն կատարելու այդ առժամեայ պաշտօնին արժանի տեսնուիլս և յանձնարարուիլս:

Ձեփնի Յեղ. — Պալլքէսիր, կառավարութեան դուռը շատ դժուար չունենալուս՝ յաճախ վաճառականներուն, խանութպաններուն (որոնց գրեթէ ամէնքն ալ հողի տէր էին) կ'երթայի և կը խօսակցէինք:

Յակոբ Աղա անուն հայ դերձակ մը ինձ պատմեց թէ շրջակայ լեռներուն վրայ Ձեփնի անուանեալ ցեղ մը կը գտնուէր՝ քրիստոնէութեան շատ մօտ, մանաւանդ Հայերու. իրենց անունը Հասան, Հիւսէին ըլլալով հանդերձ՝ իրենց կիները և աղջիկները Հայերու ցոյց կու տային, բայց ո՛չ թուրքերու:

Հետաքրքրուելով՝ խնդրեցի որ օր մը միասին Ձեփնի գիւղ մը երթանք. ու քանի մը օր վերջ՝ Պալլքէսիրէն երեք ժամ հեռաւորութեամբ լեռան մը վերայ գիւղ մը գացինք և իջանք Մուսա Աղային տունը: Յակոբ Աղա զիս ներկայացուց ըսելով թէ Հայ ընդունելութիւն ըրաւ և ցորեկուան ճաշի ժամանակ զարմանօք տեսայ թէ աղջիկը և կինը մեզի կ'սպասարկէին: Խօսակցութեան միջոցին Մուսա Աղա ինձ պատմեց թէ իրենք երբեք նամբ չեն երթար, Բամազանին ալ ծով չեն բռներ, և Մուհամմէտի փեսային՝ Ալիի վրայ մեծ սէր ունին:

Մի քանի ամիս վերջը, գիւղերուն մէջ կենդանիներու ժանտախտը տարածուած լինելով, նահանգին անասնաբոյժ թուրք Օսման էֆ.ի հետ լեռները գացած ժամանակնիս, յիշեալ Մուսա Աղային տունը հանդիպեցայ: Ներկայացուցի ընկերս ըսելով. «Նահանգին անասնաբոյժն է Օսման էֆէնտին»: Այս անգամ շատ պաղութիւն ցոյց տուաւ. թէպէտ ցորեկուան պարզ ճաշ մը հանեցին, բայց ո՛չ կնոջը և ո՛չ ալ աղջկանը երեսը տեսանք:

Մի քանի շաբաթ վերջը, երբ հինգշաբթի, պազարի օր մը, քաղաքին մէջ հանդիպեցայ Մուսա Աղային անմիջապէս կեցուցի զինքը և ըսի.

—Արդեօք առջի անգամ որ եկայ՝ Ձեր աղջկան կամ կնոջ հանդէպ անքաղաքավար ընթացք մը ունեցայ որ այս վերջին անգամ գալուս զանոնք ցոյց չտուիք և պաղութեամբ վարուեցաք հետերնիս:

Մուսա Աղա խնդալով պատասխանեց.

—Յանցանքը Ձերն է. ինչո՞ւ համար թուրքի հետ եկաք: Եթէ առանձին գալու լինէիք, կամ ուրիշ Հայու մը հետ, կրկին կինս ալ աղջիկս ալ կրնայիք տեսնել:

Ձարմացայ այդ խօսքին և հարցուցի.

—Դուք թուրք չէ՞ք:

—Աստուած չընէ, ըսաւ, թուրքին և մեր մէջ այնչափ հեռաւորութիւն կայ որչափ երկրէն երկինք:

—Ե՛, մեզի հե՞տ:

—Հայերուն և մեր միջև տարբերութիւնը հազիւ սոթի մը մաշկին չափ է:

—Ի՞նչ է այդ տարբերութիւնը:

—Ասոր չեմ կրնար պատասխանել: Եւ աւելցուց.

—Աղջիկս որ տեսաք՝ շատ կը սիրեմ: Եթէ հիւանդանայ և ստիպուած ըլլամ բերել քաղաքը թողուլ,

աչքս գոց՝ որեւիցէ Հայու մը տուն կը յանձնեմ. այն-
չափ մեծ վստահութիւն և սէր ունինք Հայոց վրայ:
Այսչափը ըսեմ որ, աղջկանս մեռնի՛լը եթէ գիտնամ՝
Թուրքի մը տուն չեմ յանձներ:

Այս ցեղը խաշնարածութեամբ կ'զբաղի լեռներու
վրայ: Կիները վերջին աստիճան գեղեցիկ և պարկեշտ
են: Հագուստին վանեցի հայ գիւղացւոց տարազին
կը նմանի: Երբ օդի խմեն, հաղորդութեան սկիւնը
բռնելու պէս կը բռնեն գաւաթը: Տարին անգամ մը
իրենցմէ չէյն մը կ'այցելէ և զիրենք կը հաշորդէ:

Կառավարութիւնը թէև սովորութիւն սենի ամէն
տարի Բամազանին գիւղերը հօճա զբկել, բայց Չէփնի
գիւղացիները իրենց բնակութենէն քիչ մը հեռու,
մասնաւոր շինուած սենեակի մը մէջ կը գետեղեն զայն
և կ'ըսեն.

— Դուն հոս կեցի՛ր, մենք իրիկունները կերակուրդ
կը զրկենք, բայց մեր գործին մի՛ խառնուիր:

Այս մարդիկը՝ երբ գողութիւն կամ սպանութիւն
մը ըլլայ՝ երբեք չեն մատներ և չեն խոստովանիր.
բայց եթէ հետեւեալ երդումը առաջարկուի, անմիջա-
պէս կը խոստովանին:

«Քէմէրպէսէ միւրշիտինտէն Հասանըն քէջիսինի եա ածընը
ջաւմատըղընա, կէօրիւպ տոյմատըղընա վէ եա քէնտիսինի
էօլտիւմէտիյինէ՝ սէքսէն բիր Հաճի Պէքթաշի վէլիինտէն
մաքրում օլդ'արմըսն:»

Եթէ Չէփնի գիւղացի մը Չէփնի կին մը Թուրքի
մը հետ չնական յարաբերութեան մէջ բռնէ, անմի-
ջապէս հրազենովը կ'սպաննէ այդ կինը և ամուսնոյն
իմաց կու տայ, որ իր շնորհակալութիւնը կը յայտնէ.
այնքան ընտանեկան պատուի դգացումը զօրաւոր է
իրենց մէջ:

Ո՛րչափ կը ցաւիմ՝ որ ժամանակս ինձ չթոյլատրեց
որ սոյն ցեղի կրօնքին և սովորութեանց վրայ ման-
րակրկիտ քննութիւն մը ընէի: Շատ հաւանական է
Պէքթաշեան կրօնքին մէկ ճիւղն է, և այս ցեղին նա-
խահայրերը մեր պատմութեան մէջ յիշուած Պաւլիկ-
եանները պիտի լինին:

Անգամ մը Պրուսայի նահանգին մէջ քննիչական
պաշտօնով գիւղ մը գացի: Ինձ ընկերացող զինուո-
րը ըսաւ թէ այդ գիւղի ժողովուրդը Գըզըլպաշ էր:
Երբ գիւղապետին սենեակը նստած սկսայ Գըզըլպաշ-
ներու պաշտած Ալիի (Մուհամմէտի փեսայ) վրայ խօ-
սիլ և անոր մի քանի պատմութիւնները ընել՝ ներկայ
գտնուողները մեծ ուրախութիւն յայտնեցին ըսելով՝
«Էֆէնտին մեզմէ է»:

Դիւղ մտած ժամանակս կիները և աղջիկները զիս
տեսնելուն՝ քօղով երեսնին կը գոցէին: Մի քանի
ժամ վերջը գիւղապետին և ներկաներուն հետ մօտա-
կայ լիւ մը կ'երթայինք տեսնելու համար հինէն մնա-
ցած քար մը որու տակէն անցնող ամուլ կիները իբր
թէ զաւակ կ'ունենան եղեր: Իմ իրենցմէ ըլլալուն
լուրը անմիջապէս ժողովուրդը իմացած ըլլալուն, կի-
ները և աղջիկները երեսնին բաց, ուրախութեամբ
«Հօշ կէլտին էֆէնտի, հօշ կէլտին պիրատէր», սկսան
ըսել:

Երեկոյին, գիւղապետին տունը գիշերած ժամա-
նակս կրկին Գըզըլպաշութեան և Հազրէթը Ալիի վրայ
սկսանք խօսիլ: Չեմ գիտեր խօսքը ինչպէս դար-
ձաւ, գիւղացիք ինձ ըսին.

— Էֆէնտի, այս կողմերը մեզի պէս քառասունէ
աւելի Գըզըլպաշ գիւղ կայ: Մենք Թուրքերը կ'ա-

տենք: Հիմա՛ եթէ հրաման ընես՝ զէնքերնիս կ'առնենք և վրանին յարձակելով կ'սպաննենք:

Զարմացայ մնացի: Այսօր կը մտածեմ թէ թուրքիոյ մէջ ո՛րչափ թուրք կարծուած ազգութիւններ կային՝ որոնք թուրքին ամենամեծ թշնամին էին և մենք Հայերս գաղափար անգամ չունէինք: Մեր անհեռատես յեղափոխականները եթէ երկիրը լաւ ուսումնասիրած ըլլային, կրնային այս ցեղերը իրենց գործիք ընել և ինքզինքնին ու հայ ժողովուրդը ուղղակի վտանգի չենթարկել:

Ասկէ զատ ճանչցած եմ նաև թահթաճի Աշիրէթի անուն ցեղը Սերաստիոյ մօտերը: Իրենց գիւղին մէջ նուիրական ծառ մը կայ որուն դաշտը կ'սպաննեն:

* * *

ՊԱԼԸՔԷՍԻՐԻ ՆԱՀԱՆԳԻՆ Ա. ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ՝ ՄԻԻՍԹԵՃԱՊԼԸ ՐԻՖԱԹ ՊԷՅԻ ՀԵՏ ՈՒՆԵՑԱՆ ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹԵԱՆՍ ՊԱՏՃԱՌԸ. — Օր մը, ցերեկէ վերջ, երբ կառավարական Դուռը կ'երթայի, դրան մօտ ահագին բազմութիւն մը նշմարեցի: Մօտենալով՝ աեսայ թէ Րիֆաթ Պէյ աթոռի մը վրայ նստած տիսուր էր և գրեթէ կ'արտասուէր: Իր ճերմակ ձին, որ զաւակին պէս կը սիրէր, գետինը պռկած կը տալլակէր:

Քաղաքին անասնաբոյժ Օսման Էֆ. և տեղական ուրիշ անասնաբոյժներ ձիուն շուրջը ժողովուած՝ «Ալա՛հ, Ալա՛հ» կ'ըսէին:

Մօտեցայ և պատճառը հարցուցի: Պատասխանեցին թէ ձին կնոջ մը նազարին հանդիպելով՝ «գըզըլ գուրտ» ըսուած խիթը ունեցած և, հակառակ տրուած դեղերուն՝ մեռնելու դատապարտուած էր:

Ժամանակին՝ Եւրոպա գտնուած ատենա՝ ձիերէ աւրին առնելու կերպը սորված ըլլալով, և հասկնալով

որ ձիուն հիւանդութիւնը *congestion* մըն է, Րիֆաթ Պէյին մօտենալով ըսի:

—Այս անասնաբոյժները ամէնքն ալ կ'ըսեն թէ ձիդ պիտի մեռնի. ես բան մը պիտի փորձեմ, կը յուսամ որ ձիդ ազատեմ: Բայց եթէ մեռնի՝ յանցանքը իմ ըրածիս վերագրելու չէ:

—Ամա՛ն, ի՛նչ կ'ուզես նէ ըրէ, պարասխանեց Մէքթուպճին լալով: Եթէ այս սիրտկան ձիս ազատի՝ քեզի յաւիտեան երախտապարտ պիտի մնամ:

Տունս վազեցի. *flamme* ըսուած վիրաբուժական գործիքս բերելով՝ ձիուն վիզին մեծ երակէն երկու քիլոյի չափ արիւն առի և վէրքը գոցեցի: Տասը վայրկեան վերջը կենդանին ոտքի ելաւ և սկսաւ խորունկ շունչ առնել ու քալել: Ներկաները՝ «Ալա՛հ, Ալա՛հ, գուրթուլու» (ազատեցաւ) ըսին: Մէքթուպճի Պէյը ուրախութենէն գլխ համբուրեց:

Ինք որ այնչափ սօճաւ, քրիստոնեայի հակառակ մէկն էր, ատկէ յետոյ ինչ որ իրմէ խնդրէի կը կատարէր: Այս բուժումը քաղաքին մէջ տարածուելով, հետեւեալ օրէն սկսեալ՝ գրեթէ ամէն օր՝ քաղաքացին կամ գիւղացին իր հիւանդ ձին կամ կովը տունս կը բերէր որ բժշկեմ:

Անատօլու գտնուող անձինք գիտեն թէ թուրքերը ո՛րչափ իրենց ձին կը սիրեն:

* * *

ԻՆՉՊԷՍ ԻՆՉ ԻՍԼԱՄ ԸԼԼԱԼ ԱՌԱՋԱՐԿԵՑԻՆ. — Առաւօտ մը, երբ պաշտօնատեղիս նստած էի, մի քանի մեծ պաշտօնեաներ սենեակս եկած սուրճ կը խմէին: Նոյն միջոցին Հիւսէյին Էֆ. անունով Էվքաֆի պաշտօնեայ մը ուրախութեամբ ներս մտնելով ըսաւ.

—Հիմա Պոլիսէն լրագիր ստացանք. կարապետ

էֆ. Շահպաղը հազ Տիմը (ճշմարիտ կրօն) ընդունենք,
խալամ եղեր է՝ Ալի էֆ. Շահպաղ անուան տակ:

Կարապետ էֆ. Շահպաղ Պոլիս Արդարութեան
պաշտօնատեղին կարեւոր դատարանի մը նախագահն
էր և մեծ հռչակ ունէր:

Ներկաներուն, որոնք մոլեռանդ իսլամներ էին,
մեծ ուրախութիւն պատճառեց այս լուրը: Մեր Մէք-
թուպճի Րիֆաթ Պէյը ինձ դառնալով ըսաւ.

— Աղաթօն էֆ., Շահպաղ էֆ. հազ տինի դապու-
էթմիշ. մէն տէ կէլ միւսլիման օլ (Շահպաղ էֆ. ան ճշ-
մարիտ կրօնքը ընդունենք է. դուն ալ եկուր մահմե-
տական եղիր):

Ինչ պատասխանելու չէի գիտեր: Վերջապէս ըսի
որ իսլամ ըլլալու համար թլփատութեան գործողու-
թիւնը կայ. ատի աչքս կը վախցնէ, անոր համար
չեմ ըլլար: Րիֆաթ Պէյ անմիջապէս ըսաւ.

— Առանց այդ գործողութեան ալ կրնաս իսլամ ըլ-
լալ. անհրաժեշտ չէ. իրաւ կ'ըսեմ, իսլամ եղիր:

Անկիւնը նստած էր ձէմալ էֆ. անուն, գեղեցիկ
գէմքով երիտասարդ Մէվլէվի չէյի մը. «Եթէ Աղա-
թօն էֆ. ն իսլամ ըլլալ ուզէ, յայտարարեց, ես թող
չեմ տար»:

Րիֆաթ Պէյ զարմացմամբ՝

— Շէյի էֆ., ինչ կ'ըսէք, մեր կրօնքին մէջ քրիս-
տոնեայ մը իսլամութեան հրաւիրել նուիրական պար-
տականութիւն մըն է:

Շէյիսը խնդալով

— Դուք իսլամ էք:

— Այո՛, էլ համա իսլամ, իսլամ եմ:

— Ո՛չ, դուք իսլամ չէք: Իսլամութիւնը օղին ար-
գիլած է. բայց դուք կը գործածէք: Մեր կրօնքին
մէջ արուագիտութիւնը արգելուած ըլլալով հանդերձ՝

դուք կ'ընէք: Որով՝ դուք անունով միայն իսլամ էք:
Խեղճ Րիֆաթ Պէյ ամօթահար՝ գլուխը ծռելով լռեց:
Շէյիսը աւելցուց.

— Աղաթօն էֆ., ն քրիստոնեայ է. բայց արդեօք
քրիստոնէական կրօնքին կանոնները իսկապէս կը յար-
գէ՞: Վստահ եմ թէ՛ ո՛չ: Որով՝ անունով միայն
քրիստոնեայ է: Այնպէս ալ, եթէ այսօր իսլամ ըլ-
լայ, անունը Աղաթօն էֆ. ի տեղ Մուսթաֆա էֆ. պի-
տի դնենք, բայց կատարեալ իսլամ մը չպիտի ըլլայ
երբեք. զի գիտակցարար ըլլալու համար արարելէն
գիտնալու է, Գուրանը կարգալ հասկնալու է, Աւետա-
րանի և Աստուածաշունչի հետ բաղդատելու է և ե-
թէ Գուրանին մէջ առաւելութիւն մը տեսնայ ու հա-
մոզմամբ իսլամութիւնը ընդունի՝ այն ժամանակ մի-
այն կատարեալ իսլամ կրնայ ըլլալ:

Զարմացայ Շէյիսին այս ազատամիտ խօսքերուն:
Նոյն երեկոյ իր առնը դացի և ժամերով տեսնուե-
ցանք: Զարմանօք տեսայ նաեւ թէ ինձմէ՛ շատ աւելի
լաւ ուսումնասիրած էր Աւետարանն ու Աստուածա-
շունչը: Եւ այն օրէն սկսեալ մեծ բարեկամութիւն մը
հաստատուեցաւ մեր երկուքին մէջ:

Այս Շէյիս ձէմալ էֆ. ան՝ Պոլսոյ Թօփ Գարուի Մէվ-
լէխանէի մեծ շէյիսին եղբայրն էր: Ամէն անգամ որ
գաւառէն Պոլիս կ'երթայի՝ իրենց բէքէն կը յաճախէի
և գեշերը հոն կ'անցընէի ու կ'զմայլէի Մէվլէվի կրօ-
նաւորներուն իսլափլիկին և ազատամտութեան:

1884-1887 Պալլըքէսիր գտնուած ժամանակս քաղա-
քին ժողովուրդը 5000 տուն կը հաշուէին, որոնց 200ը
Յոյն, 350ը Հայ և մնացեալը Թուրք: Քրիստոնեանե-
րը ամէնքն ալ թրքախօս էին: Ամէն բան առատ և

աժան էր: Ոչխարի միսին օխան 90 փարա (կէս ֆրանք ոսկի գաղղիական), կարագին օխան 6 դրուշ, 40 հաւկիթը 1 դրշ. և կանաչեղէնները գրեթէ ձրի: Զոյգ եզով կառք մը սեխ կամ ձմերուկ՝ 15-20 դրշ.: Կառք մը ատաղձի փայտ՝ 20 դրշ.: Հաւը՝ 2 դրշ.: Առանց չաքարի 3 սուրճը 10 փարա, չաքարով՝ 2 հատը 10 փարա: Քաղաքին հոշակաւոր ճաշարանը Հաճի Սարգիս անունով Հայ մը կը բանեցնէր. ցորեկուան ճաշ՝ միսով, կանաչեղէնով, անուշեղէնով՝ 3 դրշ.: Ի ապրանք կ'ըլլար, այսինքն 60 սանթիմ գաղղիական ոսկի դրամ:

Թուրքերու և Հայերու մէջ կատարեալ համերաշխութիւն և սէր կը տիրէր: Երբ Ռեթիի գօլմիները Հայ ծխախոտի մաքսանենդի մը ետեւէն վաղէին՝ Թուրք այրերը և կիները անմիջապէս դայն իրենց տանը մէջ կ'առնէին և կը փախցնէին: Պէտք է ըսել որ Հայերն ալ նոյնը կ'ընէին հանդէպ Թուրք մաքսանենդներուն: Բայց աւա՛ղ, Սուլթան Համիտի հայատեաց քաղաքականութիւնը այս երկու տարրերու համերաշխութիւնը թշնամութեան վերածեց:

Պալլըքէսիւրի նահանգը շատ բարեբեր հող մը ունէր որ առատ ցորեն, գարի, բամպակ, սուսամ և ափիոն կ'արտադրէր: Մովեղերեայ քաղաքներու մօտակայ անտառներէն մեծ քանակութեամբ խողկաղին և դաշտէնէն գինի և խոզակ կ'արտադրուէր:

Գողութիւն քիչ կը պատահէր: Պալլըքէսիւր քաղաքին մէջ վստահութիւնը այնչափ մեծ էր որ բնակիչները առանց դուռները կղպելու կը քնանային: Միայն Չէրքէզներն էին որ իրենց սիրած արհեստը՝ ձիու գողութիւն կ'ընէին:

Երբ Պալլըքէսիւրէն Պոլիս մեկնելով՝ հոն պաշտօնակիցներու հետ կը տեսնուէի, ուրախութեամբ տեսայ թէ անոնց վրայ մեծ առաւելութիւն մը ունէի. այն է՝ տեղակաւ վարչական ամէն գործողութեանց տեղեակ էի. մինչդեռ պաշտօնակիցներէս շատերը մեծ նահանգներու մէջ գտնուելնուն պատճառաւ անտեղեակ մնացած էին: Եւ երախտագիտութեամբ միտքս եկաւ իմ պաշտպանիս՝ Ահմէտ Վէֆիք Փաշայի ըսածը, թէ զիս զիտմամբ փոքր նահանգ մը կը դրկէր որպէս զի կառավարութեան գործողութեանց շուտով տեղեակ ըլլայի:

Երբ պաշտօնեայ եղայ ամսականս 2000 դրշ. էր, բայց եօթը ամսուան համար ամսականս 500 դրշ. աւելի կը տրուէր իբր ճամբու ծախք:

Տարի մը վերջը, Պոլսոյ Մէքթէպը Միւլքիէէն ելած երիտասարդ մը եկաւ Մէարիֆ Միւտիրիի պաշտօնով. տուն մը վարձեց և Երկրորդական Լիսէ մը հիմնեց: Ինձմէ ալ խնդրեց որ գաղղիերէնի դասերը ստանձնեմ: Սիրով ընդունեցի: Գաղղիերէնի դասախօսութեան ամսականը 1500 դրշ. որոշուած էր. նա ինձ 1000 դրշ. կու տար և 500ը գրպանը կը դնէր:

Իմ անձնական ծախքերու համար ամիսը 3 ոսկին կը բաւէր: Այսպէսով կրցի բաւական խնայողութիւն ընել:

ԱՊՏՈՒԼԼԱՆՉ ՊԵՅ ՅՈՒՍԵՖՈՒ. — Այս անձը Ալպանացի Պէյ մըն էր որ Սուլթան Համիտի ժամանակ յեղափոխութեան մը գլուխ անցած բայց յաղթուած

ըլլալով, ընտանեօք Պալըքէսիր աքսորուած էր:

Օր մը զիտ կանչեց և ըսաւ. «Դուն Եւրոպայէն նոր եկեր ես. Ծրէնկի պէս (արագ) կը քալես ճամբան: Պէտք է կամաց քալես, որպէսզի այստեղի Թուրքերը քեզի յարգեն: Պաշտօնեայ մը Թուրքիոյ մէջ որչափ կամաց քալէ՝ այնչափ կը յարգուի»: Կը խրատէր նաև որ նոյնիսկ յուլիս 15ին երկայն վերարկուով պտըտիմ, «զի Բեամիլութեան նշան է: Այստեղի Թուրքերը տգէտ են. մարդ մը իր հագուստէն և քալուածքէն կը դատեն»: Եւ ասոր պէս կարգ մը խրատներ տուաւ:

Ապտուլլահ Պէյի շնորհակալութիւն յայտնեցի, և իրօք տեսայ թէ իր խրատները շատ իրաւացի էին ու ապագային մէջ օգտակար եղան:

Այս Ապտուլլահ Պէյ Ֆռաշէնին տաճկերէնէ ֆրանսերէն բառարան չինած հռչակաւոր Սամի Պէյին եղբայրն էր:

ՊԱՆԴՔԵՍԻՐԻ ԹՈՒՐԲ ՄԵՄՍԻՈՐՆԵՐՈՒՆ ՏԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ. — Օր մը, երբ պաշտօնական դուրսի մը պատճառաւ Նահանգային Ժողովոյ (Մէճլիսը Ի տարէ) հրաւիրուած էի, յանկարծ երկրաշարժ մը տեղի ունեցաւ: Ժողովականները սարսափի մատնուած՝ «Ալլահ, Ալլահ» ըսելով սկսան աղօթել:

Երկրաշարժը անցնելէն վերջ Միւֆթին ինձ դառնալով ըսաւ. «Դուք Եւրոպա ուսած էք. Եւրոպացիները ի՞նչ կ'ըսեն երկրաշարժի մասին»: Ես ալ երկրաշարժի մասին սորված տեսութիւններս պարզեցի: Միւֆթին՝ «Ատոնք ամէնքը սխալ բաներ են, ըսաւ. բուն պատճառը այն է որ աշխարհքը ճերմակ կովու մը վրայ կը գտնուի. կովը երբ իր մարմնոյն վրայի ճանճերը հեռացնելու համար պոչովը զարնել կ'ուզէ՝

պոչին ծայրը երկրագունտին կը դպի և ահա ատկէց երկրաշարժ կը լինի»:

Ես որ խօսքի տակ մնալ չէի ուզեր և կը փափաքէի Միւֆթին լաւ դաս մը տալ, պատասխանեցի.

—Մեր վեհափառ Կայսեր՝ Սուլթան Համիտի բացած բարձրագոյն վարժարաններուն մէջ երկրաշարժի մասին իմ ըսածներս կը դասախօսեն, եթէ այդ վարժարանները սխալ կը տեսնէք՝ Կայսեր գրեցէ՛ք»:

Ժողովականները հասկցան գործին ծանրութիւնը, մանաւանդ Միւֆթին՝ որ ձայնը իջեցնելով մեղմօրէն ըսաւ. «Ես այնպէս կը կարծէի, կրնամ սխալած ըլլալ»:

Ուրիշ օրինակ մը:

Առաւօտ մը քաղաքապետութեան սենեակը գացած միջոցիս՝ հոն կը գտնուէին քաղաքին մեծաւորներէն 7-8 հոգի: Խօսակցութեան միջոցին ըսի թէ երկաթը տաքէն կ'երկնայ և պողէն կը կարծնայ: Ներկաները իրարու երես նայեցան քմծիծաղով:

Հետեւեալ օրը Օսման էֆ. անուն խանութպանի մը խանութին առջեւէն կ'անցնէի: Օսման էֆ. զիտ կանչեց և սուրճ ապսպրելէն վերջ՝ «Դիտե՞ս, ըսաւ, երէկ գիշեր քեզի համար քիչ մնաց ծեծ կ'ուռէի: Իրիկուսնը ճաչէն վերջ երբ մեր թաղին սրճարանը գացի՝ տեսայ թէ մեծ յուզումով քու վրադ կը խօսէին և կ'ըսէին. «Կառախարութեան ներելի չէ որ այս երկրագործ. Քննիչին պէս տգէտի մը մեծ ամսական տալով այստեղ զրկէ»: Երբ պատճառը հարցուցի, ինձ ըսին թէ երկաթին տաքէն երկնալը և պողէն կարծնալը ըսեր ես. «Կարելի՞ բան է որ, կ'ըսէին, երկաթը երկնայ կամ կարծնայ»:

Օսման էֆ.ն, որ բնագիտութեան գիրք մը կարդացած էր, անոնց կը պատասխանէ. «Քննիչին ըսա-

ծը ճիշդ է»։ Ասոր վրայ զայրացած՝ վրան կը յարձակին։ Այս բանը չկրցի մարսել։ Միւս օրը կրկին քաղաքապետութեան սենեակը գացի։ Նոյն օրը ճամբաներու շինութեանց համար երկաթնայ գործիքներու աճուրդը բացուած էր և դրան առջեւը Հայ և Թուրք երկաթագործներ տեսայ։ Երբ սրահէն ներս մտայ, ներկաները քմծիծաղով իրարու երես նայեցան։ Պաշտօնական բարեները փոխանակելէ վերջ՝ «Էֆէն-տինե՛ր, ըսի, կ'երեւի թէ առջի օր մեկնելէս յետոյ, ըսածիս մասին՝ թէ երկաթը ցուրտէն կ'երկնայ և պահէն կը կարճնայ՝ երկար վիճաբանութիւն ունեցեր և զիս վերջին ծայր տգէտի մը տեղ դրեր էք։ Դուրսը երկաթագործներ տեսայ. այդ մարդիկը իրենց արհեստը գիտեն. անոնց ալ գաղափարը հարցնենք»։ Ծառային ապսպրեցի երկու երկաթագործ ներս մտցնել և խօսքս անոնց ուղղելով ըսի. «Բանի որ երկաթագործ էք՝ երկաթին բնութիւնը պէտք է գիտնաք։ Հիմա ինծի ըսէ՛ք թէ երկաթը երբ կրակին մէջ դնէք կ'երկնայ՝ թէ կը մնայ ինչպէս որ է, և սոյն տաք երկաթը եթէ պաղութեան մէջ դնէք՝ կը կարճնայ՝ կամ ոչ»։ Երկու երկաթագործները մէկէն՝ «Այո՛, ըսին, ասոր համար է որ երբ կառքերու երկաթեայ շրջանակը կը շինենք և անիւին վրայ դնել կ'ուզենք՝ ան տաքէն անմիջապէս կը մեծնայ և զիւրաւ փայտէ անիւին վրայ կ'անցնի. յետոյ՝ որպէս զի կարճնայ և լաւ մը տեղի մէջ անիւն՝ վրան պաղ ջուր կը թափենք»։

Խօսքս ներկայ էֆէնտիններուն և Պէյերուն ուղղելով՝ «Հասկցա՞ք հիմա, էֆէնտինե՛ր, թէ իմ ըսածս ճշմարտութիւն էր։ Զեր զիս քաջքելը ձեր ագիտութիւնը երեւան բերաւ։ Թող ասի ձեզի լաւ դաս մը լինի և ասկէ վերջը ձեր չգիտցած բանին մէջ գաղափար մի՛ յայտնէք» ըսի և առանց բարեւ տալու մեկնեցայ։

Կ'երեւայ թէ եղելութիւնը կուսակալին ականջը կը հասցնեն։ Երեկոյեան երբ գործի պատճառաւ կուսակալ Աթըֆ Պէյին գացի՝ «Պու կիւն պիզլիմ էչէքլէրի էյի բէզլի էթմիշսին» (այսօր մեր աւանակները լաւ մը խայտառակեր ես) ըսելով խնդաց։

Այն օրէն սկսեալ և ո՛չ մէկը կը համարձակէր զիս քննադատել։

* * *

ԻՆՉՊԷՍ ԱՌԺԱՄԵԱՅ ՊԱՇՏՕՆՈՎ ԻԶՄԻՐ ՂՐԿՈՒԵՅՍԱՅ. — 1886 ին երկրագործ. Նախարար Զինի Փաշայէն հեռագիր մը ստացայ որով կը հրամայէր անմիջապէս Պոլիս գալ։ Հետեւեալ օրը Պանտըմա իջայ և հինգշաբթի օր մը Պոլիս հասայ։ Զինի Փաշան չէի ճանչնար։ Իմացայ թէ էրէն Գիւղ կը գտնուի։ Հետեւեալ օրը ուրբաթ լինելուն, անմիջապէս իրեն գացի։ Սիրտս դողի մէջ էր, զի կանչուելուս պատճառը չէի գիտեր։

Զինի Փաշա, որ խոժոռադէմ մէկն էր, «Կայսերական հրամանով պէտք է Իզմիր քննութեան մը երթաս. վաղը պաշտօնատունս եկուր, որպէսզի պէտք եղած հրահանգները և գրութիւնները ստանալով անմիջապէս Իզմիր մեկնիս»։ և խօսքը փոխելով՝ «Դուք երկրագործ. քննիչներդ ի՞նչ գործ կը տեսնէք վիլայէթին մէջ. վստահ եմ թէ որեւիցէ օգտակարութիւն չունիք և պարապ տեղը ամսական կ'առնէք», ըսաւ։

Ես՝ որ շատ համարձակախօս էի՝ ըսի. «Կը ներէ՛ք, Փաշա. մենք Եւրոպիոյ մէջ երկրագործական արհեստը սորվեցանք և մեր փափաքն է երկրին օգտակար ըլլալ։ Մենք կը նմանինք արաբական ձիւն մը (որու արագութիւնը ծանօթ է), որու ոտքերուն շղթաներ անցուցած են, և Դուք կը փափաքիք որ այդ ձիւն ա-

րագ վազէ:» Դէմքը աւելի խոփոռելով ըսաւ. «Ի՞նչ ըսել կ'ուզես»: Պատասխանեցի. «Ձեր նախարարութեան մեր յղած կարեւոր տեղեկագրերուն պատասխան չէք տար, որեւիցէ դիւրութիւն կը զլանաք. ի՞նչ պէս կ'ուզէք որ գործ տեսնենք:»

Դիմացս նստած Ֆէհմի Պէյ անուն անձ մը, Տիվանը Մուհամետպաթի մեծը, ինձ դէմքի ծամածռութիւններով նշան կ'ընէր որ պէտք չէ այդպէս խօսիմ:

Փաշան՝ «Վաղը կանուխ պաշտօնատեղիս եկո՛ւր» ըսելով զիս ճամբու դրաւ:

Երբ դուրս ելայ, Ֆէհմի Պէյ ետեւէս գալով ըսաւ. «Ինչո՞ւ այդպէս խիստ խօսեցար նախարարին հետ»: «Ճշմարտութիւնը ըսի», պատասխանեցի:

Բայց ո՞րչափ մեծ եղաւ զարմանքս երբ, մի քանի օր վերջը, կամուրջին վրայ Ֆէհմի Պէյին հանդիպեցայ՝ որ խնդալով ինձ ըսաւ. «Գիտե՞ս, Փաշան քեզմէ շատ գոհ մնաց»: Իմ մեկնելէս վերջ ներկաներուն ըսեր է. «Ահա՛ երիտասարդ մը որ ճշմարտութիւնը կը խօսի»:

Կ'երեւայ թէ մի քանի ամիս առաջ Տրապիզոնի երկրագործ. Գննիչ Մազհար Պէյ՝ երբ Զիննի Փաշային ներկայացրէ և Փաշան ինձ ըրած հարցումը իրեն ալ ուղղեր է՝ խեղճ Մազհար Պէյ կակազելով՝ որեւիցէ պատասխան մը չէ տուեր:

Հետեւալ օրը երբ գացի Փաշան տեսայ, ինձ ըսաւ. «Իզմիրէն անձ մը թագաւորին հեռագիր մը քաշեր է ըսելով թէ երկրագործ. Մնտուկներու մէջ (մէնաֆի Սանտըղը) մեծ գողութիւններ պատահած են. եթէ Պոլսէն կարող ու պարկեշտ քննիչ մը ղրկուի՝ զանոնք կրնայ մէջտեղ հանել: Թագաւորը՝ Սուլթան Համիտ՝ ինձ հրամայած է անմիջապէս մէկը ղրկել: Գու վրադ լաւ տեղեկութիւններ առած ըլլալու, այս պաշտօնը

քեզի կը յանձնեմ: Գնա՛ անաչառ քննութիւն մը ըրէ և վերադարձի՛ր:»

Երկու օր վերջը Իզմիր մեկնեցայ, յուլիս ամսոյ սկիզբը: Կուսակալը տեսնելէ առաջ իրեն վրայ մի քանի Հայերու տեղեկութիւն հարցուցի: Ըսին թէ կարող անձ մ'է, բայց շատ մոլեռանդ: Հետեւալ օրը փօքիմ-ֆալօս հագայ՝ երկայն բրտէնկօթով մը, գլուխս մեծ ֆէս մը դրած, մօրուքս և պիսս իրարու խառնուած, գրեթէ սեքվիւրի կերպարանքով՝ կուսակալ Նազիֆ Փաշային ներկայացայ և պաշտօնական գրութիւնս յանձնեցի:

Փաշային առաջին նայուածքը ոտքիս եղաւ: Յետոյ աչքերը դարձուց ֆէսիս, մօրուքիս և հագուստիս: Կ'երեւայ թէ այս արտաքին ձևս լաւ տպաւորութիւն թողով իր վրայ՝ ինձ նստիլ հրամայեց: Երբորդ հրամանէն վերջ էր որ նստեցայ աթոռի մը անկիւնը, զի այն ժամանակ այս էր ընկալեալ պաշտօնական սովորութիւնը՝ երբոր փոքր պաշտօնեայ մը մեծ նախարարի մը դիմացը կը գտնուէր:

Յայտնեցի իրեն պաշտօնիս նպատակը, խնդրելով որ դիմումներուս բարեացակամ գտնուի: Իրօք ալ շատ լաւ վարուեցաւ ինձ հետ մինչև պաշտօնիս վերջը:

Երկրագործ. Մնտուկի նախկին պաշտօնեաները իրենց ըրած գողութեան պատճառաւ տետրակները անյայտացուցած էին: Ինձ տրուեցաւ տոպրակի մը մէջ կարգ մը թուղթեր որոնք փաստաթուղթեր չէին կրնար ըլլալ: Վերջապէս՝ մեծ աշխատութեամբ՝ վեց ամիս չարաչար տքնելէ վերջ՝ եղած գողութիւնները մէջտեղ հանեցի և բաւական դրամ հաւաքելով պանքային յանձնեցի:

Սոյն երկրագործ. Մնտուկէն դաւառի շատ մը պաշտօնեաներ մեծաքանակ գումարներ փոխ առած, բայց

պաշտօնեան կաշառելով ստացադրերը անյայտացուցած էին: Ասով հանդերձ կրցայ գողութիւնները երեւան բերել: Շատեր եկան ինձ հարկւրաւոր ոսկի կաշառք առաջարկել որպէս զի գողութիւննին մէջտեղ չհանեմ, բայց անդրդուելի մնալով մերժեցի և գործս շարունակեցի:

Երբ վեց ամիս վերջը պաշտօնս աւարտելով ուզեցի Պոլիս մեկնիլ և կուսակալին ներկայացայ, ինձ ըսաւ. «Բանի որ այս պաշտօնը այնքան լաւ կատարեցիր, կ'ուզեմ որ քաւիք վի մաւապիրի, այսինքն ճամբաներու շինութեանց հաշիւներն ալ նայիս»:

Ասի իմ գործին չէր գար: Իմ մի'այն երկրագործ. քննիչ ըլլալս և ճամբաներու ծախքերու խնդրոց մէջ որեւիցէ իրաւասութիւն չունենալս յայտնելով՝ խնդրեցի որ այդ պաշտօնը ինձ չյանձնէ, մանաւանդ որ, ըսի, իմ Նախարարութենէս այդ մասին որեւիցէ արտօնութիւն չունէի:

Իխտաւորութիւնս երկու օր վերջը Պոլիս մեկնիլ էր: Կուսակալը, որ շատ խորամանկ մէկն էր, կ'երեւի թէ հասկնալով միտքէս անցածը, դուրս ելլելէս վերջը անմիջապէս Նախարարին Զինի Փաշային կը հեռագրէ որ ինձ հրաման տայ հեռագրաւ՝ Իզմիր մնալ և ժողովուրդէն դանձուած ճամբու տուրքերու (եօլ փարասը) հաշիւն ալ տեսնել: Հետեւեալ օրը այդ հրամանը առի և տխրեցայ. Բիչ մը վերջը Կուսակալը զիս կանչեց և խնդալով մը ըսաւ. «Պոլիսէն լուր մը առի՞ր»:

—Այո՛, Վսեմ. Տէր, պատասխանեցի, Նախարարս հեռագրած է որ Զեր հրամանին ներքեւը դռնուիմ:

—Շիտակը ըսէ՛, միտքդ ի՞նչ էր, փախչիլ չէ՞ր:

—Ճի՛շդ է, Փաշա, գուշակութիւննիդ:

—Ի՞նչ է պատճառը որ մնալ չես ուզեր այս ճամբու շինութեանց գործին մէջ:

—Կարգ մը անձնաւորութիւններ գողութիւն ըրած են. կը վախնամ որ իրենց թշնամութեանց առարկայ կ'ըլլամ:

—Հոգ մի՛ ըներ, տղա՛ս, ես քեզ կը պաշտպանեմ՝ ըսելով հրաման ըրաւ որ վերջին տասը տարուան միջոցին ճամբաներու մասին եղած ամբողջ հաշիւները և souիէն ինձ յանձնուի:

Այս պաշտօնն ալ երեք ամսուան մէջ աւարտելով և գողցուած դրամներէն 13,000 ոսկիէ աւելի գումար մը կառավարութեան սնտուկը յանձնելով Պոլիս մեկնեցայ և անկէ՝ իմ նախկին պաշտօնատեղիս Պալլքէսի:

Իզմիրի պաշտօնս ինը ամիս տեւեց: Երկրագործ. Նախարարութիւնը բացառիկ ամսական 900 դր. տըւաւ Իզմիրի զանազան ծախուցս համար:

Պալլքէսիի վերադառնալէս մի քանի շաբաթ վերջ երկրագործ. Նախարարութենէն հեռագիր մը ստացայ որով կ'իմացնէր թէ Ադրիանուպոլսոյ նահանգին երկրագործ. քննիչ անուանուած էի և շուտով Պոլիս վերադառնալ կը հրամայէր:

Ուրախութեամբ Պոլիս վերադարձայ:

ԵՐԿՐԱԳՈՐԾ. ՏԵՍՉՈՒԹԻԻՆԸ ԻՆՉՊԷՍ ԾԱԳՈՒՄ ԱՌԱՅ Է ՏՍՃԿԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ. — Տաճկաստան էապէս երկրագործական երկիր մը լինելով հանդերձ, կառավարութիւնը որեւիցէ քայլ մը առած չէր երկրագործութեան զարգացման ինպատ:

Առաջին անգամ ըլլալով՝ Սերաստացի Ամասեան Յակոբ Էֆ.ն, որ ժամանակին Գաղղիոյ Կրիսեօնի վարժարանէն չրջանաւարտ եղած էր և երկրագործութեան մեծ սիրահար, իր ղեմումներուն շնորհիւ վեր-

Հապէս Վաճառականական Նախարարութեան մէջ Երկրագործ. Տեսչութիւն մը ստեղծել յաջողած և այդ պաշտօնը իրեն յանձնուած էր: Ամասեան Էֆ. մտածելով որ Տաճկաստանի հողերը ընդարձակ են և գիտական մասնագէտներու մեծ պէտք կայ, յաջողած էր կառավարութենէն արտօնութիւն առնել ութը աշակերտ Ֆրանսա ղրկելու՝ որպէսզի Երկրագործութիւն սորվին: Սոյն աշակերտներէն մին սիրելի բարեկամս՝ Թորգոմեան Գէորգ Էֆ. ն էր որ Մօնիէլիէի դպրոցէն շրջանաւարտ ըլլալով Պոլիս վրադառնալէն յետոյ կայս. Գանձին Այա-Մամայի ու Սաֆրայի ագարակաց տնօրէնութիւնը մեծ յաջողութեամբ վարած և Պրուսայի շերամագործութեան Institutին հիմնադիրը եղած է: Այս հաստատութիւնը հազարէ աւելի հայ աշակերտներ հասցուցած և երկրին շերամագործութեան զարգացման պատճառ եղած է: Գէորգ Էֆ. ի շնորհիւ պետութեան շերամի եկամուտը տասնապատկուած է:

1880 թուականին Ամասեան Էֆ. վերոյիշեալ ութը ուսանողները Ֆրանսա կը տանի և իր ձեռքովը զանազան հողագործական դպրոցներու մէջ կը դնէ և 3 տարի վերջը, երբ սոյն ուսանողները շրջանաւարտ կը վերադառնան, երկրագործ. քննիչի պաշտօնով նահանգները կը ղրկուին: Ամասեան Էֆ. ն եղած է Տաճկաստանի մէջ պաշտօնական երկրագործութեան հիմը դնողը: 1884 թուականին նա կ'աշխատէր երկրագործ. գըպոց մը հիմնելու և յաջողած էր արքայական հրամանը հանել և Այ-Սթէֆանօսէն (որ հիմա Թուրքերը եւ չիլ Քէօյ կ'անուանեն) մէկ ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Հալլալիի ագարակը ծախու առնել դպրոցի վերածելու նպատակաւ: Թէպէտ սոյն ագարակին տեղը յարմար չէր, բայց Ամասեան Էֆ. ճնշման տակ ստիպեալ եղաւ այդ ագարակը ընտրել, իրեն բարձր

տեղերէ յանձնարարուած ըլլալով որ եթէ այս ագարակը առնելու դժկամակի՝ ա՛լ երկրագործական գըպոց հաստատելու գաղափարը մտքէն հանելու է:

1885 ին երբ արձակուրդով Պոլիս գացի, Ամասեան Էֆ., զրկած տեղեկագիրներէս շատ դո՛ւ մնացած ըլլալով, ինձ յանձնարարեց Հալլալիի ագարակը երթալ բնակիլ և պէտք եղածն ընել: Ագարակին չէնքը փըլ-փլած վիճակի մը մէջ կը գտնուէր. հողերուն տեսակը վար ըլլալով՝ երբեք դպրոց մը ըլլալու յարմար վայր մը չէր: Տեսնելով թէ պարապ տեղը ժամանակս պիտի կորսնցնեմ, չարաթ մը վերջ Ամասեան Էֆ. ին գացի, խնդրեցի որ Հալլալիի պաշտօնը վրայէս առնէ և կրկին զիս Պալլաքէսի ղրկէ: Խնդիրքս ընդունեց և մի քանի օր վերջ Պալլաքէսի մեկնեցայ:

Մի քանի տարի վերջ Երկրագործ. Վարժարանին հիմը դրուեցաւ այդ ագարակին մէջ, որու հանդէսին ներկայ գտնուեցայ:

Մեր հողագէտ պաշտօնակիցներէն մին, Մէհմէտ Նուրի Պէյ, որ Բարիգի Institut Agronomiqueէն եղած և ժամանակին Ամասեան Էֆ. ի շնորհիւ Իզմիրի նահանգին Երկրագործ. Քննիչ անուանուած էր, յետոյ ալ Պոլսոյ Ընդհ. Քննիչ, իր էնթրիկներուն շնորհիւ յաջողեցաւ Ամասեան Էֆ. ն պաշտօնանկ ընել և անոր տեղը անցնիլ: Սոյն Նուրի Պէյը Միրալայ Րէշատ Պէյին որդին էր:

Րէշատ Պէյ Գաղղիացի Մարֆի սը Շաքո-Նեօմ ըստուածաշնուական գերդաստանին շառաւիղներէն էր որ երիտասարդ հասակին մէջ Պոլիս գալով՝ շատ մը կիներ ունենալու մաղձէն բռնուած՝ խաւամացած էր:

Նուրի Պէյ, որ լաւ գաղղիներէն կը խօսէր և կը գրէր, Երկրագործ. Տնօրէնութեան պաշտօնը իրեն համար բաւարար չգտնելով, պալատի ազդեցութեան

չնորհիւ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան Քարտուղարի պաշտօնը ստանձնեց և երկրագործ. Պանքայի տնօրէնը ձէմալ Պէյ քիչ մը առեն մեղի տնօրէն եղաւ. իսկ ձէմալ Պէյի յաջորդեց Տրապիզոնցի երամ էֆ.ն՝ որ Կրինեօնէ շրջանաւարտ և վարչական գործերու մէջ խիստ կարող անձ մըն էր: Իր օրով պաշտօնական երկրագործութիւնը մեծ զարկ ստացաւ:

ՀԱՆՐԱՆԻ ԵՐԿՐԱԳՈՐԾ. ՎԱՐԺ. ԻՆ ՄԷՋ ՈՒՍՈՒՑ-ՉՈՒԹԻՒՆՆԱՅ. — Երամ էֆ.ի տեսչութեան ժամանակն էր որ Հալեպլի երկրագործ. վարժ.ին շինութիւնը աւարտած լինելով 1892 կամ 93 թուականին դպրոցին բացումը տեղի ունեցաւ և հողագործութեան ճիւղին դասախօսութիւնը ինձ յանձնուեցաւ:

Ինչպէս վերը պատմած եմ, տաճկերէն լեզուին մէջ տկար էի: Կարեւոր էր նաև արաբերէն գիտնալ: Ամենամեծ դժուարութիւն ունեցայ հողագործական գիտական բառերու տաճկերէնը գտնելու: Երբեմն մէկ գաղղիերէն գիտական բառի մը համապատասխան բառը գտնելու համար օրերով կ'աշխատէի: Չոր օրինակ՝ *gaz des marais*: էպլեքէի մէրդէղիէ, *nitrification*: թհնասիւլը սուրէճիէ, ևայլն: Բայց արհեստին լաւ տիրացած լինելուս դասերս շատ հասկնալի կերպով կ'աւանդէի և պէտք է ըսել թէ աշակերտներս, թուրք, Հայ, Յոյն, մեծ սիրով դասախօսութեանս կը հետեւէին:

Աշակերտներէս շատ լաւ յիշատակ մը պահած եմ: Եթէ Տաճկաստանէն հեռանալուս սրտի ցաւ մը ունեցած եմ, ան ալ անոնցմէ բաժնուիլս եղած է:

ԵՐ. ԱՂԱԹՈՆ, 26 տարեկանին
Պալքէսիի տեղական Գաղուստով

ԱՐԻՄԱՆՈՒՊՈԼՍՈՅ ՆԱՀԱՆԳԻ

ՊԱՇՏՈՆԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆՍ

Սոյն նահանգի երկրագործ. Գննիչ Ամէտ ձէմալ Պէյ, որու հետ կրինեօնի դպրոցէն շրջանաւարտ եղած էինք, Պոլսոյ երկրագործ. Ընդհ. Գննիչութեան պաշտօնին անուանուելուն պատճառաւ, զիս իրեն յաջորդ ընտրած էին 1888 ին։

Ագրիանուպոլիս երթալու՝ ձէմալ Պէյ զիս կուսաւ կալին և բարձր պաշտօնեաներուն ներկայացուց ըսելով. «Քեամիլ էրմէնիլէրտէն տիր» (լուրջ Հայերէն է)։ Այս բառերը ինձ զարմանալի թուելով՝ պատճառը երբ իրեն հարցուցի՝ պատասխանեց. «Գիտցի՛ր որ հիմա հակահայ քաղաքականութիւն մը կայ և պաշտօնեաները Հայոց վրայ գէշ աչքով կը նային ու ամէն Հայ յեղափոխական կը նկատեն։ Դիտմամբ այս բառերը ըսի ամէնուն, որպէս զի քեզի գէշ աչքով չնային»։ Իրօք ալ ձէմալ Պէյի այս ըրածը մեծ բարեացակամութիւն մ'էր ինձ։

Այն ժամանակուան կուսակալն էր Հաճի Իզզէթ Փաշա, որ ժամանակին զինուորական Ֆերիքի բարձր աստիճանը ունեցած է եղեր։

Թէպէտ խեղացի, բայց *maniaque* մարդուն մէկն էր։ Ունէ մէկուն ձեռք չէր տար։ Երբ գիր գրելով մատները քիչ մը մեղանոտէին՝ ջուր բերել տալով ձեռքերը կը լուար։ Սրբիչով երբեք չէր սրբուեր, կը թողուր որ օգին մէջ մատները չորնան։ Կը պատմեն թէ ամէն գիշեր երբ անկողին կը մտնէր՝ փխլահը վեր կը նետէր օգին մէջ և եթէ ուղղակի գլխուն վրայ իյնար՝ ուղու սեպելով վերմակը դուրսը

կը քաշէր ու կը քնանար. հակառակ պարագային՝ այս գործողութիւնը կը շարունակէր մինչև որ փխլահը գլխուն վրայ իյնար։ Իր աղտոտ ձերմակեղէնները ծըննդավայրը (Սարբերդ կամ Երզնկա) կը դրկէր որ այնտեղի ջուրով լուացուելէն վերջ իրեն վերադարձուն։

Ընտանիքը վախճանած լինելուն՝ ամուրի կ'աղբէր։ Սուլթան Համիտի սիրականն էր, վասն զի իր ամբողջ հարստութիւնը անոր կտակած էր։

Հաճի Իզզէթ Փաշայէն առաջ սոյն նահանգի կուսակալը Գատրի Փաշան եղած էր, որու համար կ'ըսէին թէ շատ զարգացեալ անձնաւորութիւն մ'էր։ Ինք չինել տուած է երկրագործ. վարժարանը, բայց իր Պոլիս մեկնելէն վերջ վարժարանը փակուած էր։

Ագրիանուպոլսոյ նահանգը մեծ կարեւորութիւն ունէր, նախ իբրև սահման նահանգ Պուլկարիոյ, որ՝ բնական է՝ զինուորական մեծ կեդրոն մը եղած էր։ Երկրորդ՝ ընդարձակ և բարեբեր էր։ Գրք-Քիլիսէ, Սօֆուլու և ծովեզերեայ Ռօտօթօ, Միւրէֆտէ և Շարքէօյ քաղաքները և շրջականները մեծ քանակութեամբ գինի կ'արտադրէին որ Գաղլիս կ'արտածուէր։

Այս նահանգին գրեթէ ամէն կողմերը ձիով և կառքով այցելած եմ։ Գինի արտադրող քաղաքները երթալով՝ ժողովուրդին (որ գրեթէ մեծ մասամբ յոյն էր) լաւ գինի պատրաստելու մասին բանախօսութիւններ կ'ընէի։ Կարգ մը տարիքոտ գինեպան Յոյներու զարմանալի կը թուէր ինձ պէս 27-28 տարեկան երիտասարդի մը իրենց գինիի մասին դաս տալու համարձակութիւնը։ Մի քանի անգամներ Գրք-Քիլիսէի մէջ, որ գինիի կարեւոր կեդրոն մ'էր, բանախօսութեանս ժայռանակ ներկաներէն ոմանք զիս պղտիկ ձգելու նպատակաւ իրօք դժուարին հարցումներ կ'ուղղէին։ Բարեբաղդաբար, այդ ձիւղը Գաղլիոյ մէջ լաւ ու-

սուսնասիրած լինելուս, պէտք եղած պատասխանները կու տայի:

Եւրոպայէն կենդանեաց յատկացեալ բանջարի հունտէն քիչ մը բերած և ցանած էի: Հողը շատ զօրաւոր լինելուն յաջող բերք ունեցայ: Հինգ օխա կշռող ահագին բանջար մը հետո առնելով կուսակալին ներկայացայ: Կուսակալ Հաճի Իզզէթ Փաշան մէկէն ի մէկ վախցաւ: «Այդ նախալարը (անասուն) ի՞նչ է որ գերկդ առած ներս մտար», ըսաւ: «Բանջար է, Փաշա՛» պատասխանեցի: «Աստուած, Աստուած, այդպէս բանջար կ'ըլլայ», ըսաւ:

Այդ օրէն սկսեալ իրեն համար ամէնէն մեծ հողագործն էի:

Ադրիանուպոլիս նահանգին մէջ աւազակներու ասպատակութեանց պատճառաւ ագարակի տէրեր — փաշաներ, պէյեր — չէին համարձակեր իրենց ագարակը երթալ: Սոյն աւազակներէն ամէնէն հռչակաւորը, որ ահ ու սարսափ ազդած էր, Տէվէճի Ալի կը կոչուէր:

Բարեբաղդութիւն ունեցայ իմ ճամբորդութեանցս մէջ գողերէ որեւիցէ վնաս մը չտեսնարու: Անգամ մը միայն՝ Գըրգ-Քիլիսէի մօտերը երեք մուհաճիք աւազակի հանդիպեցայ. զիս կեցուցին և հարցուցին թէ ո՞վ էի և ո՞ւր կ'երթայի: Ըսի թէ երկրագործական պաշտօնեայ էի և պաշտօն տրուած էր ինձ Գըրգ-Քիլիսէ երթալ և Բումէլիէն նոր եկած մուհաճիքներուն ձրի հող բաժնել: Այս ըսածս ճշմարտութիւն չէր: Աւազակները, որ մուհաճիք էին, իրենց այս խօսքս շատ անուշ գալով, ըսին. «Անանկ է նէ, Պարոն Քննի՛չ, մեր մուհաճիք եղբայրներուն լաւ և շատ հող բաժնէ»:

Ես ալ պատասխանեցի. «Ամենայն սիրով. հողը իմն չէ որ զրկեմ. կառավարութեանն է. որչափ ուզեն այնչափ պիտի տամ»:

Մարդիկը այնչափ դո՛ւ մնացին որ ինձ սուրճ եփել հրամցնել ուզեցին, բայց սիրտս մեծ ահուդողի մէջ ըլլալով, ժամ առաջ իրենցմէ հրաժեշտ առնելով բաժնուեցայ:

Օր մը Տիմօթիքա քննութեան դացած էի, երբ ցորեկ ժամանակ հայ փաստաբանի մը ձիով անցնիլը տեսայ: Քովս կանչեցի և հարցուցի թէ ո՞ւր կ'երթար: Պատասխանեց թէ ութը ժամ անդին այսինչ քաղաքը կ'երթար դատի մը համար:

Իրեն ըսի. «Տէվէճի Ալիէն չե՞ս վախնար. եթէ քեզ բռնէ՝ կ'սպաննէ»: «Ո՛չ, ըսաւ, Տէվէճի Ալին բարեկամս է և ես անոր փաստաբանն եմ», ու հետեւեալ պատմութիւնը ըրաւ:

Երեք տարի առաջ՝ այն կողմերը լեռնէ մը անցած ժամանակ մի քանի աւազակներ զինքը կը կեցնեն և կ'ստիպեն մէկ ժամ հեռու գտնուած ձորի մը մէջ իջնալ: Այնտեղ կը տեսնայ 7-8 աւազակ նստած, և քոնալ: Այնտեղ կը տեսնայ Տէվէճի Ալին է: Վի աւազակը կ'ըսէ թէ անոնցմէ մէկը Տէվէճի Ալին է: Սոյն աւազակները Տէվէճի Ալիի կ'ըսեն. «Այս մարդը կ'երթար կոր, բռնեցինք. Զեզի բերինք»:

«Տէվէճի Ալի խոժոռ դէմքով մը երեսո նայեցաւ», շարունակեց փաստաբանը. «սկսայ վախէս դողալ: Անպատճառ զիս սպաննելու հրաման պիտի տայ. ըսի ինքնիրենս: Աւազակապետը ինձ հարցուց. «Ո՞ւրկէ կու գաս, ո՞ւր կ'երթաս»:

—Տիմօթիքայէն կու գամ, այնինչ քաղաքը կ'երթամ:

—Ի՞նչ գործով այդ քաղաքը կ'երթաս:

—Արհեստս փաստաբանութիւն է. դատի մը համար կ'երթամ»։ Այն ատեն դէմքի խոփոռութիւնը փոխելով ինձ հարցուց. «Իրօք փաստաբան ես»։ —Այո՞» ըսելու վրայ միւս աւագակներուն հրամայեց որ փախթ մը բերեն որպէս զի նստիմ, և սուրճ եփեն։ Նոյնիսկ հարցուց թէ անօթի՞ եմ։ Եթէ անօթի ըլլայի սիրով զիս պիտի կերակրէր։ Աւագակապետին անյուսալի վարուելակերպը զիս զարմացուց և սկսայ մեծ շունչ մը առնել։

«Տէվէճի Ալին ինձ ըսաւ.

—Քանի որ փաստաբան ես՝ դատական կանոնները գիտես։ Ըսէ՛ ինծի թէ եթէ օր մը զինուորները զիս բռնեն ինչպէս կրնամ դատարանի առջև ինքզինքս պաշտպանել։

—Եթէ սռանց գէնքի բռնեն, ըստ դատական կանոններու այնինչ յօդուածին՝ իրաւունք չունին քսանըջորս ժամէ աւելի բանտարկելու. իսկ եթէ գէնքով բռնեն, կրնաք պատասխանել թէ այսինչ գիւղը կ'երթայի կենդանի գնելու, բայց ճամբան գայլերու յարձակումէ ինքզինքս և կենդանիները պաշտպանելու համար ստիպուեցայ զէնքով ճամբորդել, և դատական կանոնադրութեան այսինչ յօդուածը իրաւունք կու տայ որեւիցէ մէկու մը այսպիսի պարագայի մը գէնքով ճամբորդել։»

Տէվէճի Ալի մի քանի անգամ կրկնել կու տայ այդ կանոններուն թիւը, որպէս զի եթէ օր մը բռնուի՝ այդ թիւերը ըսելով դատական պաշտօնեան զինքը ազատ արձակէ։

Մեր հայ փաստաբանը աւելցուց թէ Տէվէճի Ալի իրեն ըսած է. «Այս օրէն սկսեալ դու իմ փաստաբանս ես. իմ պաշտպանութեանս ներքև կը գտնուիս. երբ ուզես, մի՛ վախնար, գիշեր ցորեկ ճամբորդէ՛, եթէ

քեզ օր մը աւագակ մը բռնէ՝ ըսէ՛ իրեն թէ «Ես Տէվէճի Ալին փաստաբանն եմ»։ Պիտի տեսնաս թէ ամէնքն ալ յարգանք պիտի վարուին քեզի հետ։ Այսօր իսկ կու տամ պէտք եղած հրահանգները իմ կըրորի՞ններուս...»

Անգամ մը, Ադրիանուպոլիս քաղաքին բանտը այցելել ուզեցի և բանտի պաշտօնեայ հարիւրապետի մը հետ ներս մտանք։ Բանտարկեալներուն մեծ մասը Փօմաք կամ մուհաճիրներ էին։

Յանկարծ երեսուն տարեկան գեղեցիկ դէմքով բանտարկեալ մը քովս եկաւ, ըսելով՝ «Պարոն Քննիչ, ինծի մէկ երկու քաշ ծխախոտ ղրկէ՛»։

Չարմացած՝ հարցուցի թէ ինչչո՞ն գիտէր Քննիչ ըլլալս։

—Օր մը, ըսաւ, երբ Տիմօթիքա կ'երթայիր կառքով աղբիւրի մը առջև կեցար ջուր խմեցիր։ Մենք քանի մը ընկերներով մացառի մը մէջ պահուրտած՝ ճամբորդներու կ'սպասէինք կողոպտելու համար։ Հրացանս թէպէտ քեզի ուղղուած էր, բայց կապարը չարձակեցի։

—Ինչո՞ւ համար չ'սպաննեցիր զիս։

—Քեզ տեսած էի անգամ մը, և գիտէի որ կառավարական պաշտօնեայ ես և այդ հանգամանքով հազիւ գրպանդ կրնար գտնուիլ 5-6 ոսկի։ Մենք վաճառականներու կ'սպասենք որպէսզի հարիւրաւոր ոսկիներ կողոպտենք։ Պաշտօնեայ մը զարնել և կողոպտելը մեր գլխուն մեծ փորձանք կը բանայ, անոր համար քեզի չդալայ։

Բանտէն մեկնելուս՝ անմիջապէս երկու քաշ ծխախոտ առնելով իրեն ղրկեցի։

* * *

Աղբրիանուպոլիս պաշտօնավարութեան միջոցին Կէլիպօլու գաղի, որուն կառավարին էր Հիքմէթ Պէյ անուն երիտասարդ մը, Մեծ-Եպարքոս Բեամիլ Փաշայի որդին, Միւլքիէի Բարձ. վարժարանէն չըջանաւարտ. միջանասակ, նիհար, հիւանդոտ գէմքով անձ մը:

Շուտով իրարու հետ բարեկամացանք: Զիս իր տունը հրաւիրեց և ամիս մը կառքով կամ ձիով շըրջակայ գիւղերը և քաղաքները ճամբորդեցինք:

Հիքմէթ Պէյ շատ կարող, կորովի և պարկեշտ պաշտօնեայ մըն էր: Ո՛ր գիւղը կամ փոքր քաղաքը երթայինք, ժողովուրդը կը կանչէր և կը խնդրէր որ իրեն ըսէին ինչ գանգատ որ ունէին կառավարութեան պաշտօնէից գէմ: Յետ քննութեան՝ իրաւացի բողոքները նկատողութեան առնելով՝ ինպատու ժողովուրդին որոշումներ կու տար և կը գործադրէր:

Զոր օրինակ, անգամ մը փոքր քաղաք մը այցելեցինք: Ժողովուրդը գանգատեցաւ թէ քաղաքին մերձակայ արօտավայրը, որ տարիէ մը իվեր իրենց կը պատկանէր, Մալիէի (Ելեմտից Նախարարութեան) կողմանէ գրաւուելով ուրիշներու վարձու տրուած էր և իրենց կենդանիները անօթի կը մնային: Հիքմէթ Պէյ պէտք եղած քննութիւնը ընելէ վերջ՝ տեսնելով որ ժողովուրդը իրաւունք ունէր՝ արօտավայրը վերադարձուց:

Անգամ մըն ալ երբ ձիով գիւղի մը մօտէն կ'անցնէինք, տեսանք որ մի քանի գիւղացիներ իրենց արտի պողատու ծառերը կը կտրէին: Հիքմէթ Պէյ զարմացաւ և հարցուց. «Մեղք չէ՞, ինչո՞ւ կը կտրէք»: Գիւղացիք պատասխանեցին. «Տառանորդի պաշտօնեաները՝ արտերու տուրքէն զատ՝ ամէն մէկ ծառի համար

10 դրշ. տուրք կ'առնեն մեզմէ. մինչդեռ մենք այս ծառերէն մէկ քաշ պտուղ իսկ չենք կրնար ծախել. որով՝ աւելի յարմար սեպեցինք կտրել զանոնք:»

Հիքմէթ Պէյ գիւղացւոց ըսաւ. «Զեզ կ'արգելեմ ծառերը կտրել: Վստահ եղէք որ ասկէ վերջ ծառի համար որևիցէ տուրք չպիտի տաք:»

Իրօք ալ պէտք եղած պաշտօնական դիմումները ընելով՝ այն օրէն սկսեալ արտերու եզերքները գըտնուած խնձորի, տանձի ծառերը տուրքէ ազատ մնացին:

Տաճկաստանի մէջ ս'ըջափ քիչ էին Հիքմէթ Պէյի պէս պաշտօնեաներ: Եթէ ամէն թուրք պաշտօնեայ իրեն պէս զարգացեալ, ուղղամիտ և երկրին իրօք յառաջացումը փափաքող, ցեղի և կրօնքի որևիցէ տարբերութիւն չընող անձեր լինէին, այսօր Տաճկաստանը այս անդամահատեալ վիճակին մէջ չէր գտնուեր և մեր Հայերու ալ ո՛չ ջարդ, ո՛չ բանտարկութիւն, ո՛չ թալան տեղի կ'ունենային:

* * *

Աղբրիանուպոլսոյ Բէշան քաղաքի այդ ատենուան գայմազամը կարող հայ երիտասարդ մըն էր, վարդան էֆ. անուն: Միւլքիէ գպրոցէն չըջանաւարտ:

* * *

Պոլիս Աղբրիանուպոլսոյ մօտ ըլլալուն՝ պաշտօնիս բերմամբ յաճախ Պոլիս կ'երթայի: Այս ճամբորդութիւնը երկաթուղիով տասերկու ժամ կը տեւէր:

1889ին հին Մէնաֆիի Մատուկները երկրագործ. Պանքայի վերածուեցան, և Պոլիսէն ինձ տրուած հրահանգներուն համեմատ կարգ մը պաշտօնեաներ քննութեան անցընելէ վերջ զանազան քաղաքներ կը ղրկէին իբրև երկրագործ. Պանքայի պաշտօնեայ:

Մէնաֆիի Մնտուկի դրութիւնը մեծ Միտհաթ Փաշան (Սուլթան Համիտի զօհր) հիմնած էր Ռումէլիի կուսակալ եղած ժամանակը (1868): Երկու տարի հող ցանոդներէն բացառիկ տուրք մը առնելով՝ ամէն քաղաքի մէջ սոյն Հողագործ: Մնտուկին դրամագլուխին յատկացուցած էր, որպէսզի հողագործը երբ դրամի պէտք ունենայ սերմնացու կամ կենդանի առնելու համար՝ վաչխառուներու ճիրաններէն զերծ մնայ, որոնք կ'երեւի թէ 30-40 առ 100 տոկոս կ'առնէին:

Այս դրութիւնը լաւ հետեւանք տալուն պատճառաւ ամբողջ Տաճկաստանի մէջ ընդհանրացած էր: Ամէն մի քաղաքի Մէնաֆիի Մնտուկը յանձնուած էր քաղաքին մէջ իր պարկեշտութեամբը ծանօթ անձի մը, առանց ամսականի:

Բնական է թէ առանց ամսականի պաշտօնեայ մը՝ որչափ ալ բարի ըլլար՝ չէր կրնար աշխատիլ ինչպէս վճարեալ պաշտօնեայ մը: Եւ այս պատճառով է որ ամէն քաղաքի մէջ գտնուած այս տեսակ Մնտուկները ամենացաւալի վիճակի մը մէջ կը գտնուէին և անոնցմէ օգտուողները աւելի հարուստներն էին՝ քան թէ աղքատ գիւղացիք:

Երկրագործ. Բնիչներու պարտականութեան մէջ էր այդ Մնտուկները քննել, յետեւալ առնելիքները գանձել և քիչ չափ կարգի դնել: Ասի չափ դժուար գործ մ'էր մեզի համար:

Մեր, Երկրագործ. Բնիչներուս, տուած տեղեկագիրներուն վրայ էր որ Սուլթան Համիտ Զրաաթ Պանքասիի (Երկրագործ. Դրամատան) դրութիւնը հաստատել հրամայեց՝ վճարեալ պաշտօնեաներու անուանումովը, և Ընդհ. Տնօրէն կարգեց իր հմտութեամբը և պարկեշտութեամբը հոչակ ունեցող Միքայէլ Փաշա Փօրթուգալ, որ այդ պաշտօնէն առաջ Ելեմտական

Նախարարութեան Խորհրդական էր և Ելեմտական գործերու մէջ մեծ անուն վաստակած էր:

Միքայէլ Փաշա (որ այն ժամանակ տակաւին «Էֆէնտի» ի տիտղոսն ունէր) յաճախ Ադրիանուպոլսէն զիս կը կանչէր նախկին Մէնաֆիի Մնտուկներու վրայ տեղեկութիւն ուղեւոր համար:

ԵՐ. ԱՂԱԹՈՆ, 30 տարեկանին

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ ՊԱՇՏՈՆՆԵՐՍ ԵՒ ԿԵԱՆՔՍ

ԻՆՉՊԷՍ ՊՈԼՍՍՅ ԸՆԴՀ. ՔՆՆԻՉ ԱՆՈՒԱՆՈՒԵՑԱՅ.

— Ահմէտ ձէմալ Պէյ, որու անունը քիչ մը վերը յիշած եմ, Պրուսայի նահանգին խորհրդական անուանուած լինելով՝ իր պաշտօնը թափուր մնացած էր։ Նա խարարութիւնը զիս անոր տեղ Պոլսոյ Երկրագործ. Ընդհ. Քննիչ անուանելով՝ Պոլիս եկայ և գործիս ձեռնարկեցի։

Ի նկատի առնելով որ գաւառներու մէջ գտնուելովս Մէնաքիի Մետուկներու վրայ բաւական հմտութիւն ունէի՝ զիս Երկրագործ. Պանքայի ժողովին անդամ անուանեցին, որու նախագահն էր Նուրեան Յովհաննէս Էֆ.։ Նոյն ժողովին կը մասնակցէր Երկրագործ. Տնօրէն Նուրի Պէյը և ծանօթ վաճառականներէն Արիստակէս Ազարեան Էֆ.ն։

Սոյն Պանքայի Բ. Տնօրէնն էր նախկին Եպարքոս Բեամիլ Փաշայի Շէվքէթ Պէյ անուն մի որդին, որ եղբայրն էր վերը յիշուած Կէլիպօլուի կառավարիչ Հիքմէթ Պէյին։

Այս պաշտօնիս բերմամբ՝ Միքայէլ Փաշայի հետ յաճախ կը տեսնուէի։

Ազրիանուպոլիս գտնուած ժամանակս հոն ծանօթացայ Գարագաշեան Միհրան Էֆ.ի հետ, որ Միւլքիյէէ չըջանաւարտ՝ Ազրիանուպոլիս զրկուած էր ապագային գայմագամ ըլլալու համար։ Միհրան Էֆ.ն, որ շատ լուրջ և կարող անձ մ'էր, ինձմէ խնդրած էր որ երբ Պոլիս երթամ՝ Միքայէլ Փաշային ըսեմ թէ ինք գայմագամութեան պաշտօնը չի սիրեր և մեծ սէր և տրամադրութիւն ունէր հաշուական գործողութեանց

ու կը փափաքէր որ Միքայէլ Փաշան զինքը Պոլիս կանչելով Պանքայի հաշուակալութեան ճիւղին մէջ պաշտօն մը տայ:

Փորժուգալ Փաշային պէտք եղածը ըսի: Փաշան զինքը Պոլիս կանչեց և քիչ մը հարցաքննելէ վերջը՝ երկրագործ. Պանքայի հաշուակալին օգնական անուանեց:

Քիչ յետոյ, Պէրպէրեան Սերորէ Էֆ.ն որ նոյնպէս Միւլքիյէէ շրջանաւարտ եղած էր, սոյն հաշուակալութեան սենեակին մէջ պաշտօն ստացաւ:

Այս երկու պաշտօնեաները մեծ օգտակարութիւն ունեցան:

Սոյն նորահաստատ երկրագործ. Պանքան իրօք պանքայի մը վիճակին հասցնելու համար Միքայէլ Փաշա մեծ աշխատանք թափեց և փայլուն յաջողութիւններ ունեցաւ շնորհիւ իր ճիգերուն և կարողութեան:

Ամէն տարի ժողովուրդէն առնուած տասանորդին հետ 100 ին 15 բացառիկ տուրք մը կ'առնուէր, որուն 5 առ 100 ը կ'երթար երկրագործ. Պանքային դրամագլուխը աւելցնելու և 10 ը կրթական նախարարութեան կը յանձնուէր դպրոցներ բանալու համար:

Բնական է հայ գիւղացի հողագործն ալ այս տուրքը կը վճարէր. բայց այս դրամէն մէկ դահեկան հայ դպրոցի համար չէր տրուեր:

Երբ Կայս. Կալուածոց նախարար Յակոբ Փաշա Գազաղեան ձիէն իյնալով վախճանեցաւ, Սուլթան Համիտ Միքայէլ Փաշան անմիջապէս անոր տեղը Արքայական Գանձին նախարար անուանեց և երկրագործ. Պանքային տնօրէնութիւնը յանձնուեցաւ Ճէմալ Պէյ անուն նախկին Մալիէի պաշտօնեայի մը, որ շատ կարող և պարկեշտ անձնաւորութիւն մ'էր:

Զինի Փաշայի տեղ Հանրային Շինութեանց և Հողագործ: Նախարար անուանուեցաւ Վիտինլի Ֆէրիք Թէվֆիք Փաշա անուն զինուորական մը: Սա առաւօտ մը զիս կանչելով ըսաւ. «Պալատէն կու գամ, կ'երեւի թէ Նիկոմիդիոյ դիմացի լեռներուն և Նալովայի կողմերը մարախները սկսեք են: Արքայական խիստ հրաման կայ անմիջապէս քննիչ մը զրկել մարախները բնաջինջ ընելու համար. ուստի պէտք է որ մեկնիս: Երկրագործ. Պանքայի կողմանէ տրամադրութեանդ ներքև կը դնեմ 3000 ոսկի»:

—Ամենայն սիրով, ըսի, միայն թէ եթէ կը փափաքիք որ լաւ գործ տեսնեմ և ամբողջ մարախները մաքրեմ, Զեր Վսեմութենէն կը խնդրեմ որ ինձ *carte blanche* տաք:

—Ինչո՞ւ համար: *Carte blanche* ունենալով ի՞նչ պիտի ընես:

—Փաշա Էֆէնտի', այժմէն որոշ բան մը չեմ կարող ըսել: Կտրուկ գործ տեսնելու համար կտրուկ միջոցներ գործածել պէտք կրնայ ըլլալ: Զոր օրինակ, մի քանի շաբաթ որսորդութիւնը արգիլել, դպրոցները փակել, ի հարկին մարդ ծեծել, բանտարկել:

—Տղա՛ս, մարդ ծեծելը արգիլեալ է, ինչպէս նաև միւս ըսածներդ. բայց զինուորական լինելու՝ միտքդ լաւ կը հասկնամ: Եթէ կանոնի հակառակ բաներ ընես ինձ անձնական նամակով մը իմաց տուր, որպէս զի եթէ ժողովուրդէն կամ լրտեսներէն գանդառ գայ գործը դիտնալով՝ Պալատը քեզ պաշտպանեմ որ դըլխուղ փորձանք մը չգայ»:

Նիկոմիդիոյ կողմերը բաւական քանակութեամբ Զէրքէզ գիւղեր կային: Զէրքէզները իրենց աղջիկներ

րուն և կիններուն պատճառաւ Սուլթանի Պալատին հետ յարաբերութեան մէջ գտնուելնուն, այն կողմերը գտնուած ընտանեաց կողմանէ Պալատը լուր կը հասնի թէ իրենց գիւղերը մարախ կայ և հունձքերնին վտանգի ներքեւ է։ Ասոր վրայ Սուլթանը խիստ հրամաններ կու տայ որ մարախները ջնջուին։

Հետեւեալ օրը պաշտօնական նամակովս Նիկոմիդիա մեկնեցայ։ Կառավարիչը, որ Ալպանիացի Սըրրի Փաշա անունով գող լրտեսին մէկն էր, տեսայ։ Պաշտօնական նամակիս մէջ 3000 ոսկի դրամի խօսք կար։ Սըրրի Փաշա խիստ կաշառակեր լինելուն, պէտք էր իրեն դրամ խոստանալ, եթէ ոչ կրնար զիս Պալատը ծուռնալ ընել՝ ըսելով թէ զրկուած քննիչը Հայ է և յեղափոխական։

—Փաշա՛, ըսի, սա սա հրամանները ամէն գիւղ հաղորդեցէք իմ պաշտօնիս մասին. ես երթամ անգամ մը մարախներուն վիճակը աչքէ անցընեմ. վերադարձիս աւելցած դրամը Ձեզ կու տամ։

Կառավարիչը շատ գոհ մնալով, անմիջապէս պէտք եղած պաշտօնական հրամանները գրել տուաւ և ես ալ մի քանի զինուոր առնելով գիւղերը մեկնեցայ։

Թէպէտ մարախները բնաջնջելու մասին բաւական գրքեր կարդացած էի, բայց մարախի աղէտի ներկայ գտնուած չէի երբեք։ Գործը դժուար էր։ Եօթնասուս երկու գիւղի արտերու և արօտավայրերու մէջ մարախները նոր սկսած էին հողէն ելլել։ Ձի հեծած՝ զինուորներով գիւղերը կ'այցելէի, կ'ինքն գիւղին մէկ կողմը, այրերը միւս կողմը բաժնելով մարախները ջնջելու կ'աշխատցնէի։ Արշալոյսէն մինչև երեկոյ մէկ գիւղէն միւսը երթալով գիւղացիներու աշխատութեան կը հսկէի։

Նոյնիսկ դպրոցները կը գոցէի և աշակերտները

դաշտ կը զրկէի մարախ ժողովելու։ Հրացան պարպելը, որսորդութիւնը արգիլեցի, որպէսզի չեփրկէ գուռը (étourneau) ըսուած թռչունները, որք մարախի ամէնէն մեծ թշնամիներն են, չվախնան և չհեռանալով մարախները ջնջեն։

Ամէն գիւղէ անցած ժամանակս գիւղին սրճարանը կը մտնէի և հոն՝ եթէ փոխանակ դաշտերը երթալով մարախ ջնջելու՝ պարապ նստող թուրք կամ քրիստոնեայ գիւղացիներ տեսնէի՝ Ձերքէզի մտրակովս կը ծեծէի։ Մեծ-Նոր-Գիւղի, Ասլան-Պէկի հայ գիւղացիները Հայ ըլլալս չհասկցան։ Երբ մարախներու ջնջումէն վերջ Նիկոմիդիա կ'երթան և կ'ըսեն այն տեղի Հայ խանութպաններուն թէ Պոլսէն խոժոռադէմ թուրք պաշտօնեայ մը եկած էր և շատ խիստ կը վարուէր, իրենց կ'ըսուի թէ այն պաշտօնեան Թուրք չէր, այլ Հայ մը, անունս տալով։ Մեր Հայ գիւղացիները կը պատասխանեն թէ երբեք Հայ ըլլալս կռահած չէին։

Օր մըն ալ երբ թուրք գիւղի մը բնակիչները հաւաքած ուղեցի քարիւղով մարախները այրել, գիւղացիք սոսկալի կատղած վրաս յարձակեցան և զիս ծեծել սպառնացան ըսելով. «Մեր կրօնքին մէջ չունչ ունեցող կենդանի մը այրել մեղք է (ձանլը մախլուք եաքմաք՝ տինիմիզէ մէմնու տըր)»։ Մարախին վրայ այսքան գուլթ ունեցող Թուրքերը վերջի ջարդերուն տասնեակ հազար Հայ այր, կ'ին և մանկտի այրեցին։ Պաղարիւնութիւնս չկորսնցնելով անմիջապէս ըսի.

—Ձեր մէջ Սուրբ Գուրանը գոց գիտցող մը կա՞յ. եթէ կայ թող քովս մօտենայ։

Գիւղացիին մէկը մօտեցաւ և ըսաւ. «Ես գիտեմ»։

Ասոր վրայ ըսի. «Մեծ Մարգարէն Մուհամմէտ սա հասիսը ըսած է՝ «Բուլլու մուղուրուն եուքթէլ (Պէտք է մեռցնել ինչ որ վնասակար է)։ Ես ձեզ Մարգարէին

հրամանը կ'ըսեմ. եթէ լաւ մուսուլմաններ էք իր հրամանը կը կատարէք: Եթէ չէք ուզեր՝ մի՛ ընէք ըսածս:

Գիւղացիք «Ճիշդ է» ըսելով հրամանս կատարեցին: Մարդարէին մի պատուէրը զիս վտանգաւոր դրութեան մը աղատեց: Կրօնքը ինչ մեծ դեր կը խաղայ մուսուլման տգէտ ժողովուրդներու վրայ:

Գիւղերը այցելած միջոցիս, Կիւրճի իսլամ եօթը աւազակներ իմանալով թէ դրամ կը բաշխեմ, զիս կողոպտեց ջանացին. բայց բարերախտաբար չյաջողեցան: Սոյն կողմերու Կիւրճի իսլամ աւազակները շատ արիւնոտ էին: Չէրքէզ և թուրք աւազակներու չին նմանիր՝ որոնք կը կողոպտեն, բայց չեն սպաններ: Ասոնք թէ՛ կը կողոպտեն և թէ՛ կ'սպանեն:

Եօթանասուներկու գիւղերու մէջ գտնուած մարախները տասը ութը օրուան մէջ ոչնչացնելով անմիջապէս Պոլիս վերադարձայ, առանց Նիկոմիդիոյ կառավարիչին հանդիպելու: Իմ տրամադրութեանս ներքեւ դրուած 3000 ոսկիէն 120 կամ 130 ոսկի միայն ծախսած ըլլալուս՝ Նախարարս շատ դո՛ւ մնաց:

ԻՆՉՊԷՍ ԿԱՅՍ. ԳԱՆՁՈՒՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿՐԱՅԻՆ. ԳԻՏԱԿԱՆ ՔՆՆԻՉ ԱՆՈՒՍԱՆՈՒԵՑԱՅ. — Պոլսոյ կայսերական ազարակաց մէջ կը գտնուէր Գատը Գիւղի մօտ Գուրպաղըը Տէրէ անուն ազարակը՝ որու անօրէն էր Լեոն Էֆ. Հիւնքեարպէյէնտեան, վախճանեալ Տէր Յովհաննէս Հիւնքեարպէյէնտեանի որդին, և Բ. անօրէնը՝ Վէհպի Էֆ. անուն Գոնիացի հակայ կտրիճ թուրք մը, որ կարգաւ գրեւ չէր գիտեր:

Օր մը շոգեհաւին մէջ Վէհպի Էֆ. ին հանդիպելով ասորիէն անդիէն խօսելէ վերջ՝ «Բանի որ, ըսի, Ձեր ազարակներուն մէջ մեծ քանակութեամբ կենդանի կը

պահէք, ինչո՞ւ առուոյտ չէք մշակեր որ ամառուան եղանակին շատ օգտակար կրնայ ըլլալ կենդանեաց իբր անունդ:

Վէհպի Էֆ. ինձ պատասխանեց. «Ես ալ իմացած եմ որ օգտակար բոյս մըն է ատրիկա, բայց ցանելուն կերպը չենք գիտեր: Հունտը գտնելը դիւրին է, բայց ո՞վ պիտի ցանէ:

— Ես կը ցանեմ:

Չարմացմամբ երեսո նայեցաւ. «Դուք կրնաք ձեռքով, գործաւորի մը պէս այդ հունտը ցանել:

— Գաղղիոյ մէջ ցանած եմ. գիտեմ կերպը: Հողը սապէս ոռոգէս պատրաստէ՛, հունտը այսինչ տեղէն բերել տուր. երբ ամէն բան պատրաստ ըլլայ՝ ինձ իմացու՛ր, միասին կ'երթանք ագարակը և կը ցանենք:

Իրօք ալ 2-3 ամիս վերջը, ուրբաթ առաւօտ մը Վէհպի Էֆ. Գատը Գիւղէն Գանտիլլի իմ տունս գալով ըսաւ. «Արտը և սերմը պատրաստ է. հետո ձի մը բերի. երթա՛նք Չավուշ Պաշիի ագարակը և ցանենք»: Սոյն ագարակը Վոսիօրի Գանտիլլի գիւղէն երկու ժամ հեռաւորութեան վրայ կը գտնուէր:

Ագարակը երթալով պատրաստուած արտին մօտեցայ: Վերարկուս և բաճկոնս հանելով ֆէսիս մէջ առուոյտի սերմը դնելով սկսայ ցանել: Վէհպի Էֆ. ն գարմացմամբ ինձ կը նայէր և մէյ մըն ալ ցանած հունտիս, հանկնալու համար թէ հաւատարապէս լաւ կը ցանեմ թէ ոչ:

Մէկ ժամ վերջ, երբ ցանքը աւարտեցի, փոքրիկ ճաշ մը ընելով Վէհպի Էֆ. ի հետ Գանտիլլի վերադարձայ: Նա իմ ձիս և իրենը պահապանին տալով շոգեհաւ նստաւ գնաց:

Երեք օր վերջը՝ Խաղնէի Խասսայի ծառաներէն մին առաւօտուն կանուխ տունս գալով ըսաւ թէ Յակոբ

Փաշա Գաղազեանը զիս տեսնել կ'ուզէ: Չէի գիտեր թէ ինչո՞ւ համար կ'ուզուիմ:

Հետեւեալ օրը Բերա իր տունը դացի և զինքը տեսայ: Ինձ ըսաւ. «Գիտեմ, Երկրագործ. Նախարարութեան մէջ Ընդհ. Քննիչի պաշտօն ունիս: Արդեօք չարթու մէջ կրնաս մէկ կամ երկու օր տրամադրել որպէսզի կայսերական ագարակներն ալ քննես:

—Այո՛, Փաշա, ըսի. ուրբաթ և կիրակի օրերը մեր պաշտօնատեղին գոց է, որով բոլորովին ազատ եմ. շատ անգամ չորեքշաբթի օրերն ալ չենք երթար, զի Նախարարաց Ժողովի օրը լինելուն՝ մեր Նախարարը Ժողովի կ'երթայ և մեր պաշտօնատունը գրեթէ փակուած կը համարուի:

—Եթէ քեզ կայս. ագարակաց Ընդհ. Քննիչ անուանեմ՝ կ'ընդունի՞ս» ըսաւ:

—Ամենայն սիրով, պատասխանեցի:

—Շատ լաւ, ըսաւ, այսօր իսկ կայսերական իրատէն կ'առնեմ, և լրագրին մէջ կարգալուդ պէս՝ պաշտօնատունն եկո՛ւր, զիս տես:

Կարելի չէ երեւակայել ուրախութիւնս: Ո՛չ թէ անոր համար որ աւելի ամսական պիտի ստանայի, բայց Արքունի կալուածոց և ագարակներու քննիչի պաշտօնը մեծ առաւելութիւն մը կու տար ինձ՝ գաւառները զանազան պաշտօններու գացած ժականակս:

Եթէ չեմ սխալիր, 1891ին ընթացքին էր որ սոյն պաշտօնը ստացայ 1500 զրշ. ամսականով, Երկրագործ. Նախարարութեան մէջի պաշտօնս չարունակելով հանդերձ:

Կը մտածէի թէ ի՞նչ պատճառաւ Յակոբ Փաշա ինձի այս պաշտօնը տուած էր: Խնդիրը շուտով պարզուեցաւ երբ վերը յիշուած Վէհպի Էֆ. ին հանդիպեցայ: Ահա՛ եղելութիւնը:

Վէհպի Էֆ. ինձմէ զատուելէ վերջ շիտակ Բերա ելլելով Յակոբ Փաշային տունը կ'երթայ: Յակոբ Փաշան Վէհպի Էֆ.ն զաւկին պէս կը սիրէր (քիչ մը վարը պիտի ըսեմ թէ ինչո՞ւ): Փաշան երբ Վէհպի Էֆ.ն կը տեսնէ՝ «Ի՞նչ կայ, ի՞նչ չկայ, Վէհպի. ո՞ւր կէ կու գաս, ի՞նչ կ'ընես», կը հարցնէ:

—Փաշա՛, կը պատասխանէ, Չավուշ Պաշիի ագարակէն կու գամ: Աղաթօն Էֆ. անունով Երկրագործ. Քննիչ մը կայ, ան եկաւ հետս առուոյտ ցանեց:

Փաշան զարմանքով կը հարցնէ. «Աղաթօնը իր ձեռքովը ցանեց, թէ ոչ քու գործաւորներէդ մէկուն ձեռքովը:

—Ո՛չ, Փաշա՛, ի՛ր ձեռքովը:

Յակոբ Փաշա, որ ժամանակէ մը իվեր գաղղիական երկրագործական գիրքեր կարդալուն չնորհիւր առուոյտի մշակութեան առաւելութիւնները ուսումնասիրած և կը փափաքի եղեր որ կայսերական ագարակաց մէջ ալ առուոյտ ցանուի, ագարակներուն մէջ գտնուած պաշտօնեաներէն և ո՛չ մին առուոյտ ցանելուն կերպը գիտնալուն՝ Փաշային փափաքին գոհացում տուած չեն եղեր:

Փաշան երեք անգամ կը հարցնէ. «Վէհպի՛, շիտակը ըսէ՛, Աղաթօն Էֆ. իր ձեռքովը ցանեց»: Վէհպի Էֆ.ն երդում ընելով կը պատասխանէ. «Ես ալ զարմացայ, Փաշա՛. երբեք չէի յուսար որ էֆէնտիի հաշուստով մէկը պարզ գործաւորի մը պէս, գլուխը բաց, արեւին տակը, առուոյտի հունտը՝ որ շատ փոքր է՝ կարող ըլլայ ցանել:

Յակոբ Փաշա ինքնիրեն կ'ըսէ. «Այս Աղաթօնը իմ փնտռած մարդս է. իրեն պէտք է որ ագարակներուն մէջ քննիչութեան պաշտօն մը տամ»:

Գաղղիոյ Նիմփաղաքը ագարակի մը մէջ գտնուած ժամանակաւ, երբ առուոյտի սերմը ցանելու կերպը սորվեցայ, որո՞ւ միտքէն կ'անցնէր թէ ասի պատճառ պիտի ըլլայ որ կայսերական ագարակաց Ընդհ. Քննիչ ըլլայի:

Աշխատութիւն մը, ինչ որ ալ ըլլայ, օր մը չէ օր մը կը վարձատրուի:

Իմ իրաւասութեանս ներքեւ կը գտնուէին Պոլսոյ չրջակայ կայսերական Գուրպաղըլը Տէրէի, Գանլը Գավաքի, Այա Մամայի, Սաֆրայի, Փիլիպպոսի, Հէքիմ Պաշլի, Չավուշ Պաշլի, Պէյքօղլի, Ալի-Պէյի ագարակները, ինչպէս նաև Մէհալըճի հոգակաւոր 15,000 հէքթարէ բաղկացած ագարակը, զորս յաճախ կ'այցելէի և պէտք եղած հրահանգները կու տայի:

Շատ լաւ կը յիշեմ, Պոլսոյ չրջակայ ագարակները այցելելու համար, նոյնիսկ ձմեռ ժամանակ, ժամ մը 5ին տունէն կ'ելլէի և երբ Այ-Սթէֆանօս կամ Գատըգիւղ կը հասնէի՝ հազիւ արշալոյսը կը ծագէր:

* * *

ՅԱԿՈԲ ՓԱՇՍ. ԳԱԶԱԶԵԱՆ. — Յակոբ Փաշա Գաղղեան բնիկ Պոլսեցի էր, իր ուսումը Պոլիս ազգային վարժարաններու մէջ առած, երբեք եւրոպական համալսարան յաճախած չէր: Տաճկերէն լեզուին լաւ տեղեակ էր: 1877 ի Թուրքիոյ առաջին երեսփոխանական ժողովին մէջ երեսփոխան եղած էր: Բայց սոյն ժողովը Սուլթան Համիտի հրամանաւ՝ կարճատե կեանք մը ունենալով փակուած էր: Սոյն պաշտօնէն առաջ՝ Ղալաթիոյ Վոյվոտա ըստեւ չրջանակին գայմադամ անուանուած և մեծ կարողութիւն և քաջութիւն ցոյց տուած էր:

Կառավարութիւնը Ղալաթիոյ մէջ գտնուած բախ-

տախաղի վայրերը փակել ուղած լինելով, Յակոբ Փաշան (այն ժամանակ Յակոբ Էֆ.) պահականոցի ոստիկաններէն վերոյիշեալ Վէհպի Էֆ.ն միասին առնելով խաղավայրերը կը կոխէր կառավարութեան հրամանը գործադրելու համար: Այս տեսակ խաղավայրերը ընդհանրապէս Յոյներու կողմէ կը շահագործուէին, և Պոլսեցի Հայերը դիտեն որ այս կարգի Յոյները չուտով դանակի կը դիմեն: Յակոբ Էֆ. մահը աչքը առած՝ անվախ իր պաշտօնը կը գործադրէր:

Երբ անգամ մը, գիշեր ժամանակ, չորս հինգ Յոյներ դաշոյններով իր վրայ կը յարձակին, իրեն ընկերացող Չավուշ Վէհպի Էֆ. Յակոբ Էֆ.ն մահէ կ'ազատէ յարձակողները ծեծելով և դաշոյնները ձեռքերնուս առնելով:

Յակոբ Փաշա, նախարար ըլլալէն վերջ, յիշելով ոստիկան Վէհպիի իրեն ըրած աղէկութիւնը, կը փրնտուէ զայն, և իմանալով որ Գոնիայի կողմը իր գիւղը քաջուած կ'ապրի, անմիջապէս բերել կու տայ և կայսերական հրամանով՝ Գուրպաղըլը Տէրէի, Հէքիմ Պաշլի և Չավուշ Պաշլի կայսերական ագարակաց Բ. Տնօրէն կ'անուանէ, առ ի վարձատրութիւն զինքը մահէ ազատած լինելուն:

* * *

Կայս. ագարակաց մեծ դրան վրայ ժամանակին սովորութիւն է եղեր դրօշակի փայտ մը դնել և ուրբաթ օրերը դրօշակ պարզել:

Գուրպաղըլը Տէրէի ագարակի չէնքը նորոգուելէ վերջ, Վէհպի Էֆ. նոր երկայն դրօշակի փայտ մը չիտնել կու տայ և Պոլիսէն դրօշակ մը կը գնէ որպէսզի՝ ըստ սովորութեան՝ ուրբաթ օրերը դրօշակ քաշէ:

Սովորութիւն էր նաև որ, երբ ցորենի հասկերը

կը ժողովէին և ազարակին մօտը կը դիզէին, դէզերուն վրայ փոքրիկ դրօշակներ կը դնէին անցնող դարձողին հասկցնելու համար թէ այդ դէզերը կայսերական սեփականութիւն լինելով ժողովուրդը որեւիցէ վնաս մը պէտք չէ հասցնէ:

Ուրբաթ օր մը, առտուն կանուխ, Վէհպի էֆ. Գանտիլի ինձ գալով՝ միասին ձիով Սկիւտարի ետեը գտնուող Ալէմտաղիի ազարակը գացինք: Երբ արտեւուն մէջ կը պտտէինք՝ հեռուէն տեսանք որ սոյն Գուրպաղըը Տէրէի ազարակի պահապաններէն Հաճի ըսուած Ալպանիացին ձիով քառասմբակ մեր կողմը կու գար: Երբ ձիէն վար իջաւ և մեզ մօտեցաւ՝ իրեն հարցուցինք թէ ինչո՞ւ այդչափ շտապով կու գայ: Խօսքը Վէհպի էֆ.ի ուղղելով ըսաւ. «Պալատէն ազարակը կոխեցին, զինուորականներով, պալատական բարձր պաշտօնեաներով ազարակը լեցուն է: Պալատական Կիտիշ Միւտիւրի Մահմուտ Պէյ անունով մէկը ինձ հրամայեց որ քեզ փնտռեմ և իմաց տամ որ պէտք է շուտով պալատ երթամ և զինքը տեսնեմ»:

Պահապանը պատմեց նաև թէ ի՞նչպէս նոյն պաշտօնեաները մի քանի զինուոր զրկելով ազարակին տնօրէնը՝ Լևոն էֆ. Հիւնքեարպէյէնտեանը, որ Գատըզիւղ իր տունը հիւանդ պառկած էր, բերել տալով միասին պալատ կը տանին:

Վէհպի էֆ. և ես զարմացանք ու այլայլեցանք:

Վէհպի էֆ. «Շատ աղէկ, պալատ կ'երթամ այսօր» ըսաւ և պահապանը ձամբեց:

Երկու ժամ վերջը Սկիւտարի պահականոցէն երկու ձիաւոր ոստիկան գալով Վէհպի էֆ.ին ըսին. «Սկիւտարի կառավարիչը քեզ կ'սպասէ իր պաշտօնատեղին և հրաման ունինք նոյնիսկ բռնի քեզ իրեն տանելու»:

Ան իր վրայ գտնուած մեծ դաշոյնը և վեցհարուած-

եանը ինձ յանձնելով, ոստիկաններուն հետ մեկնեցաւ: Հասկցայ որ խնդիրը դրօշակին վրայ էր. զի նոյն օրը Վէհպի էֆ. ազարակէն չմեկնած՝ նոր ծախու առած դրօշակը պարզած էր: Իրեն ըսի. «Երբ պալատ երթաս ըսէ՛ թէ նոյնիսկ յունական նաւերը ուրբաթ օրերը դրօշակ կը քաշեն, ազարակը կայսերական ըլլալուն՝ ես ալ դրօշակը քաշեցի ինչպէս ժամանակին սովորութիւն էր»:

Իր մեկնելէն վերջը՝ գիշերը անկարելի եղաւ ինձ քնանալ:

Արշալոյսէն երկու ժամ առաջ պահապանի մը հետ ձի նստելով, զառիվայրերէն մեծ արագութեամբ երկու ժամէն Անատօլու Հիսարի նաւամատոցը իջայ և նաւակով ուղղակի Վոսփորի Ենիի Քէօյ ըսուած գիւղը գացի, ուր կը բնակէր մեր նախարարը՝ Գազազեան Յակոբ Փաշան, որպէսզի իրեն իմացնեմ եղելութիւնը:

Երբ իր տունը գացի և ըսի թէ Փաշան կ'ուզէ տեսնել՝ ինձ պատասխանեցին թէ առջի օրը պալատէն խնդրուած ըլլալուն՝ հոն գացած էր և գիշերը վերադարձած չէր:

Ես ալ շոգենաւ նստելով ուղղակի Պէշիկթաշ իր պաշտօնատեղին գացի որպէսզի Փաշան տեսնեմ և խնդիրը հասկցնեմ:

Հոն գտնուող մեծ պաշտօնեաները երբ զիս տեսան այլայլած ձեւերով «Ի՞նչ ըրիք, ի՞նչ ըրիք», կ'ըսէին:

Ահա՛ այս իրարանցումին իսկական պատճառը:

Սոյն Գուրպաղըը Տէրէի ազարակը Սուլթան Մուրատի կը վերաբերէր: Սուլթան Մուրատ, այն ժամանակ իր մտային խանգարման պատճառաւ դահէն վար առնուած և ազարակէն քիչ մը անդին իր պալատին մէջ կ'ապրէր: Սուլթան Համիտ գիտնալով որ իր եղբայրը Մուրատ մեծ ժողովրդականութիւն ունի, ա-

նոր պալատը շատ խիստ հակողութեան ներքեւ առնել տուած էր:

Նոյն ուրբաթ առաւօտ, Վէհլի էֆ.ն դրօշակը ագարակին դրան վրայ կախելէն և մեկնելէն վերջը, լրտես մը կ'անցնի և դրօշակը տեսնելով պալատին կը հեռագրէ թէ Սուլթան Մուրատի ագարակին վրայ դրօշակ կախուած է, յեղափոխութիւն կայ: Եւ այս հեռագիրը պալատին և թագաւորին մեծ վրդովում պատճառելով՝ Սուլթան Համիտ խիստ հրամաններ տուած էր սոյն ագարակին մէջ գտնուող բարձր պաշտօնեաները ձերբակալել և պալատ բերելով հարցաքննել:

Բնական է երբ լրտեսի կողմանէ այս լուրը պալատ կը հաղորդուի, հրաման կուգայ Յակոբ Փաշայի որ կայսեր ներկայանայ: Յակոբ Փաշա երբ պալատ երթալով Սուլթան Համիտի դիմացը կ'ելլէ, կայսրը մեծ բարկութեամբ եղածը կը պատմէ և հրաման կ'ընէ որ այդ ագարակի բոլոր պաշտօնեաները, ամենամեծէն ամենափոքրը, աքսորուին: Բնական է ես ալ մէջը կայի, քանի որ սոյն ագարակի քննիչն էի:

Յակոբ Փաշա ամենայն քաջութեամբ կը պատասխանէ. «Ագարակին մէջ գտնուողները ամէնքն ալ մօտէն կը ճանչնամ. Ձեր հաւատարիմ ծառաներն են: Այնպիսի բարակ խնդիրներու խելքերնին չի հասնիր: Եթէ պատիժ մը տալ կ'ուզէք՝ ես իբրեւ անոնց մեծը՝ ի՛նձ տուէք»:

Սուլթանի միտքը կը հանդարտի և կ'ըսէ. «Շատ լաւ, այդ նախընտրուին պատուիրէ՛ որ ուրիշ անգամ այդպէս խենդութիւն չընեն»:

Հետեւեալ օրը, շաբաթ, Յակոբ Փաշան զիս, Լեւոն էֆ.ն և Վէհլի էֆ.ն կանչելով խոտիւ պատուիրեց որ ուրիշ անգամ առանց իրեն իմաց տալու բան մը չընենք:

Խնդիրը այսպէս անսուշութեամբ փակուելով՝ ամէն մէկերնիս մեր գործին գացինք:

Գուրպաղըլը Տէրէի արտերը շատ տկար լինելով ոչինչ հասոյթ մը կ'արտագրէին: Ագարակին մէջ կենդանի չկար որպէսզի անոնց աղբը գործածէի: Գատըզիւղ շատ մօտը լինելով, կը տեսնէի թէ ի՛նչպէս ամէն օր հարիւրաւոր Պէլէտիյէի կառքեր փողոցներու աւլուքները ծովը կը թափէին: Մտածեցի ագարակին մէջ մեծ փոս մը բանալ և հոն պարպել տալ: Մէկ երկու տարիէն անոնք լաւ աղբ մը պիտի լինէին, որով, առանց ծախսի, պիտի կրնայի հողերը պարարտացնել ու բերքը բարելաւել:

Երբ այս դադափարը Յակոբ Փաշային ըսի, պատասխանեց. «Չըլլա՛յ որ այդպիսի անխոհեմութիւն ընես, զի վերջը կայսեր կ'իմացնեն թէ իր ագարակը աղբանոցի (պօքլուք) վերածած ենք և երկուքս ալ աքսոր կ'երթանք»:

Ո՛վ ընթերցող, ա՛լ հասկցիր Սուլթան Համիտի շրջանին տիրող քաղաքականութեան մտայնութիւնը: Ի՛նչպէս կրնար զարգանալ երկիր մը ուր ամէն բան լրտեսներէ կախում ունէր:

Սուլթան Համիտի ժամանակ երբ մարդ մը, թուրք կամ քրիստոնեայ, իր տունէն կ'ելլէր՝ չէր գիտեր թէ երեկոյին պիտի կրնայ դարձեալ իր տունը վերադառնալ:

Ըսինք թէ Յակոբ Փաշա Վոյվօտայի գայմագամ և ապա երեսփոխան եղած էր:

Իր վարչական ու հաշուական կարողութիւններուն

չնորհիւ կրցած էր կարեւոր պաշտօն մը ստանալ Օսմանեան Պանքային մէջ և սոյն պանքայի տնօրէնին, անգլիացի Յօսթըրի համակրութիւնը շահիլ:

Օր մը Սուլթան Համիտ պանքայի տնօրէնը կը կանչէ և կ'ըսէ. «Իմ կալուածոց Նախարարութիւնս լաւ չի կառավարուիր. արդեօք գիտե՞ս մէկը որ կարող ըլլայ այդ գործերս կարգի դնելու»: Տնօրէնը կը պատասխանէ. «Մէկը կայ մեր դրամատունը՝ զոր մօտէն լաւ կը ճանչնամ. ան միայն կրնայ Զեզի կատարելագէտ գոհացում տալ»:

Սուլթան Համիտ այդ անձին անունը կը հարցնէ և հետեւեալ օրը կայսերական հրամանով Գազադեան Յակոբ Էֆ.ն կայս, կալուածոց (Liste civile) Տնօրէն և յետոյ Նախարար կ'անուանուի:

Սոյն նախարարութիւնը գողերու, կաշառակերներու բոյն մը եղած էր և Յակոբ Փաշայի գործի գլուխ անցած ժամանակը հազիւ 150,000 ոսկիի տարեկան եկամուտ մ'ունէր: Յակոբ Փաշա չարաչար աշխատութիւններէ վերջ կը յաջողի, տասը տարիէն, մէկուկէս միլիոնի բարձրացնել զայն:

Իր պաշտօնավարութեան միջոցին որեւիցէ զեղծում և գողութիւն կարելի չէր: Բոլոր պաշտօնեաները կը դողային իրմէ: Լաւ գիտէր քաջալերել և չուտով յառաջ տանիլ երիտասարդ կարող պաշտօնեաները:

Խազնէի Խասսայի պաշտօնատունը կատարեալ պանքայի դրութեան վերածած էր:

Երբ իր մահէն վերջ իրեն յաջորդող Միքայէլ Փաշա Փօրթուգալի հարցուցի թէ ի՞նչպէս կը գտնէր հանգուցելոյն պաշտօնավարութիւնը, ինձ պատասխանեց. «Յակոբ Փաշա այնպէս մը լաւ կերպով կարգադրած է ամէն բան որ ստորակէտ մ'անգամ փոխելու պէտքը չգգացի»: Շատ մեծ վկայութիւն մ'էր այս,

մանաւանդ երբ նկատի առնուի թէ սոյն երկու անձնաւորութիւնները իրարու հետ մտերիմ յարաբերութիւն մը ունեցած չէին:

Ելեմտական Նախարարութեան գործերը շատ խառնաշփոթ վիճակի մը մէջ կը գտնուէին: Սուլթան Համիտ ասոր վերջ դնելու համար սոյն Նախարարութիւնն ալ Յակոբ Փաշայի յանձնեց՝ որ մի քանի ամսուան մէջ կրցաւ կարգի դնել ամէն բան:

Յակոբ Փաշա Խազնէի Խասսայի պաշտօնատունը գրեթէ փոքր Հայաստանի մը վերածած էր: Ո՛ր սենեակը որ մարդս մտնէր՝ անպատճառ մի քանի հայ պաշտօնեայ կը գտնէր: Գաւառներու մէջ ալ ընդհանրապէս կայս. կալուածոց պաշտօնները Հայերու յանձնած էր, որոնց աշխատութեան և պարկեշտութեան չնորհիւ՝ կայսերական եկամուտը տարուէ տարի կ'աւելնար:

Յակոբ Փաշա, հակառակ այնչափ տարիներ մեծամեծ ամսականներ առնելուն, մեծ հարստութիւն մը չթողուց: Ասի ապացոյց մ'է իր պարկեշտութեան և անկաշառակերութեան: Եթէ Թուրք մը ըլլար իր տեղը՝ միլիոններ դիզած պիտի ըլլար:

Շատեր կը կարծեն թէ իր մահուան պատճառը թուհաւորում մը եղած է: Ասի ճիշդ չէ: Իր ձին հեծած՝ երբ օր մը կը պտըտէր՝ շան մը յարձակումէն ձին մէկէնիմէկ խրտչելով զինքը գետինը նետած և մահացու կերպով վիրաւորած ըլլալուն հետեւանքով մեռած է:

Սուլթան Համիտ, հակառակ իր հակահայ քաղաքականութեան և հայութիւնը բնաջինջ ընելու դիւանին ծրագիրներուն, ի՛ր շահուն համար իր կալուածները և դրամը միշտ Հայոց վստահած էր: Յակոբ Փաշայէ վերջ Միքայէլ Փաշա Փօրթուգալ, և Միքայէլ

Փաշայէ վերջ Սաբըղեան Յովհաննէս Փաշան անուանած է իր Նախարարութեան:

Հակառակ կարգ մը եւրոպացի հրապարակագիրներու, որոնք Տաճկաստանի Հայերը անպարկեշտ ցոյց տալ աշխատած են և կ'աշխատին, Սուլթան Համիտի պէս Հայուն արիւնը ծծող անձի մը իր ամէնէն կարեւոր գործը, կալուածն ու գրամը, միշտ Հայերու յանձնելը այդ տեսակ ստորին, կեղծաւոր եւրոպացի հեղինակներու երեսին շառաչուն ապտակ մըն է:

* * *

ՄԻՔԱՅԷԼ ՓԱՇԱ ՓՕՐԹՈՒԳԱԼ. — Խարտեաշ, գեղեցկագէտ, թիկնեղ անձ մըն էր Միքայէլ Փաշա և շատ համակրելի արտայայտութիւն մը ունէր:

Հռովմէական հօր զաւակ էր, բայց շատ ազատամիտ և վերջին աստիճան ազգասէր:

Գաղղիներէնի, անգղիներէնի, պարսիկներէնի, տաճկերէնի, նամանաւանդ հայերէնի մէջ մեծ հմտութիւն ունէր, և երիտասարդ հասակի մէջ պաշտօնի սկսելէն վերջն ալ՝ իր չարաչար և յարատե աշխատութեան շնորհիւ՝ սոյն լեզուներուն տիրացած էր: Բաղաքային տնտեսագիտութեան և ելեմտական գիտութեանց լաւ տեղեակ լինելուն՝ Միւլքիյէի վարժարանին մէջ սոյն ճիւղերը կը դասախօսէր:

17-18 տարեկան հասակին Բարիլի Մուրատեան վարժարանէն ելած, և Պոլիս վերադառնալուն՝ անմիջապէս կուսակալութեան թարգմանի պաշտօնով կրետէ գացած է: Այնտեղ մեծ գործունէութիւն կ'ունենայ, և, հակառակ երիտասարդ տարիքին, մի քանի տարի վերջ Պոլիս փոխադրուելով՝ Մաքսային Նախարարութեան մէջ պաշտօնի կ'անցնի, և յետոյ՝ Գանձային ելեմտական Նախարարութեան Խորհրդականի պաշտօն-

նին կը բարձրանայ և Խազնէի Խասսայի նախարարութեան անցնելէն յետոյ վեզիրութեան աստիճան և փաշայութեան տիտղոսը կ'ոտանայ:

Օր մը երբ իրեն հետ Գանտիլլիի ետեւը գտնուող Չափուշ Պաշըի ազարակը կ'այցեցէինք, լեռներէն և անտառներէն անցած ժամանակնիս ինձ ըսաւ. «Միշտի կը փափաքիմ քու պաշտօնիդ: Եթէ կարելի ըլլար՝ իմ նախարարութեան պաշտօնս քու քննիչութեան պաշտօնիդ հետ կը փոխէի: Դու ազատ ես, ուղած ժամանակդ այս ազարակները կը պտըտիւ, մաքուր օդ կը շնչես և գեղեցիկ տեսարաններ կը տեսնես, մինչև դեռ ես Պոլիսէն ոտքս դուրս դնելու համար պէտք է Կայսրէն՝ Սուլթան Համիտէն՝ հրաման առնեմ, առանց հրամանի տեղ մը չեմ կրնար երթալ»:

Ըսածը ճիշդ էր. Սուլթան Համիտի այն բանապետութեան ժամանակ որեւիցէ նախարարի հրաման չկար Պոլիսէն դուրս ելլելու: Ամենափոքր քայլերնին լըրտեսներու կողմէ Կայսեր իմաց կը տրուէր և անտանելի հարցաքննութեանց կ'ենթարկուէին:

Միքայէլ Փաշա զիս շատ կը սիրէր, և՛ բացառիկ սիրոյ ապացոյց մը՝ շատ անգամ գիշեր ժամանակ իր տունը կը հրաւիրէր:

Թուրք պաշտօնական շրջանակներու մէջ իր հմտութեան, կարողութեան և պարկեշտութեան մասին մեծ հռչակ հանած էր: Երբ Թուրքերը իր խօսքը ընէին՝ «Մոմ կիպի տողրու տըր» (աշտանակի պէս ուղիղ է) կ'ըսէին:

Հայկական պատմութիւնը կատարելապէս գիտէր: Հայոց պատմութեան դասախօս Ազարէկեան Մարկոս Էֆ.ն, որ իմ գիւղս՝ Գանտիլլի կը բնակէր, յաճախ Փօրթուգալ Փաշային կ'երթար: Երբ օր մը իրեն հարցուցի թէ Փաշային հետ ի՞նչ նիւթերու վրայ կը խօս-

սէր, թէ Փաշան Հայոց պատմութիւնը գիտէ՞ր.

— Ի՞նչ կ'ըսես, տղա՛ս, ըսաւ, ես որ այսչափ տա-
րի է Հայոց պատմութեան դասատու եղած եմ և մեր
պատմութիւնը լաւ գիտնալու յաւակնութիւնը ունիմ,
կը յայտարարեմ թէ իմ գիտցածս ոչինչ է Փաշային
հմտութեան հետ բաղդատելով»:

Զարմացայ մնացի: Երբ իր մահէն վերջ իր անդ-
րանիկ աղջիկը Աշխէն (Տիկ. Հիւրմիւլը)՝ հանգուցեալ
հօրը տարիներու ուսումնասիրութեանց պտուղը եղող
Նզիշէի պատմութեան վրայ գրած աշխատասիրութիւ-
նը հրատարակեց, որ իրօք գլուխ-գործոց մըն է, այն
ժամանակ հասկցայ թէ ի՞նչ մեծ հմտութիւն ունի ե-
ղեր արեւելեան զանազան լեզուներու և պատմութեան
մէջ:

Նա մեռաւ կեանքին հասուն ժամանակը և բուն
գործունէութեան շրջանին: Ոտքի վէրքի մը թունա-
ւորումը պատճառ եղաւ իր մահուան: Ուրբաթ օր մը
պալատական ետէր մը գալով կ'ըսէ թէ Սուլթան
Համիտ զինքը տեսնել կ'ուզէ, անմիջապէս պէտք է
պալատ երթայ: Միքայէլ Փաշա, որ նոյն օրերը ոտ-
քին վրայ վէրք մը ունեցած էր և կը փափաքէր մի
քանի օր տունը հանգիտ մնալ, կ'ստիպուի պալատ
երթալ, բայց կօշիկը վէրքին վրայ աղդելով բորբո-
քում յառաջ կը բերէ և արիւնը թունաւորուելով կը
վախճանի:

Իր մահը մեծ կորուստ մը եղաւ Հայութեան հա-
մար:

Միքայէլ Փաշա շատ պարզասէր մարդ էր և իր ա-
մէնէն մեծ հաճոյքը մատենադարանին մէջ փակուիլ
և աշխատիլն էր:

Հայ լեզուն այնչափ կը սիրէր որ նոյնիսկ իր հայ
ծառաներուն պատուիրած էր մաքուր հայերէն խօսիլ:

Ամենօրեայ կերակուրի ճաշացուցակները զուտ հայե-
րէնով կը պատրաստուէին: Իր կինը, որ կաթոլիկ էր
և լաւ հայերէն կը խօսէր, օր մը ինձ պատմեց թէ աղ-
ջիկնութեան ժամանակը բառ մը հայերէն չէր գիտեր:
Ամուսնացած օրը Փաշան (որ այն ժամանակ էֆէնտի
էր) իրեն կ'ըսէ. «Այսօրունէ սկսեալ պէտք է հայե-
րէն սորվիս և հայերէն խօսիս. քեզ կ'արգիլեմ ինձ
հետ ֆրանսերէն կամ թուրքերէն խօսիլ: Հայերէն
պէտք է սորվիս, որպէսզի ապագային զաւակացդ հետ
ալ այդ լեզուով խօսիս»: Ու տիկինը կ'ստիպուի հա-
յերէն սորվիլ:

Այս փոքրիկ օրինակը ցոյց կու տայ թէ Փաշան
ո՛րքան ազգասէր Հայ մ'էր:

Փաշային հայրը, Յովսէփ Փօրթուգալեան, Պոլսոյ
1860 ի Բարեգործական Ընկերութեան անդամ եղած էր:

* * *

Ի՞նչ ՉՊԷՍ ԻՆՉ ԱՆԱՏՕԼՈՒԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՄԸ ԿՈՒՍԱ-
ԿԱԼՈՒԹԻՒՆԸ ԱՌԱՋԱՐԿԵՑԻՆ. — Նախորդ էջերուն
մէջ յիշուած երկրագործական քննիչ և ապա Արտա-
քին Գործոց Նախարարութեան քարտուղար Նուրի Պէյ
խնդրոյ մը առթիւ ինձ երախտապարտ մնացած էր:

Սուլթան Համիտի շնորհքներէն օգտուելու համար
յաճախ պալատ կ'երթար ան:

Օր մը իր ծառան ինծի եկաւ ըսելով՝ «Նուրի Պէյը
քեզ կ'ուզէ. վաղը անպատճառ իր տունը գնա՛»:

Հետեւեալ օրը գացի: Նուրի Պէյ ուրախութեամբ
ձեռքս թոթվեց.

— Դուն ժամանակին ինծի աղէկութիւն ըրած ես.
ես ալ անոր փոխարէն այսօր քեզ վանի կամ էրզրու-
մի կուտակալ անուանել պիտի տամ: Անատուլի ո՞ր
նահանգը կ'ուզես:

Զարմացմամբ հարցուցի պատճառը: Ինձ ըսաւ.

—Երէկ պալատին մէջ ժողովի մը ներկայ գտնուեցայ, ուր կը խօսէին հայ պաշտօնեաներ Արեւելեան հայկական նահանգներու մէջ կուսակալ անուանելու մասին, և ինձ հարցուցին թէ կը ճանչնայի՞ մէկը որ կարող ըլլայ այդ պաշտօնը վարել: Գիտնալով որ դուն գաւառներու մէջ բաւական գտնուած և պաշտօնական կեանքը լաւ ուսումնասիրած ես, քու անունդ տուի և քեզ առաջարկեցի: Ինձ պատասխանեցին. «Լա՛ւ, տեսնուէ՛ հետը, եթէ կ'ընդունի՝ զինքը անուանենք»: Ես ալ այդ միւսէն քեզի հաղորդելու համար քովս հրաւիրեցի:

Քիչ մը մտածելէ վերջ իրեն ըսի.

—Կ'ընդունիմ, բայց հետեւեալ պայմաններով.

1. Պատրաստ եմ թուղթ մը ստորագրել որ եթէ ամենաջնջին դողութիւն մը ընեմ՝ կառավարութիւնը զիս գլխատէ: 2. Եթէ երեք տարուան մէջ նահանգին եւ կամուտը չկրկնապատկեմ՝ կառավարութիւնը պաշտօնանկ ընէ զիս: 3. Ժողովուրդին դիւրութեանը համար կամուրջի կամ ճամբաներու շինութիւններ ընելու արտօնեալ լինիմ, առանց կեդր. կառավարութեանէն հրաման առնելու և առանց պետական գանձին դահեկան մը բեռ ըլլալու: 4. Եթէ Հայ մը Քիւրտ մը, կամ Քիւրտ մը Հայ մը սպաննէ՝ նահանգային ժողովին մէջ (Մէճլիսը Իտարէ) դատավարութիւն ընելով յանցաւորը դատապարտելէ վերջ կախելու իրաւունք ունենամ:

Նուրի Պէյ դէմքը քիչ մը ծռելով ըսաւ.

—Այս պայմանները խիստ են, չեմ յուսար որ պալատէն ընդունին: Բայց նորէն պէտք եղածը կը խօսիմ:

Իրօք ալ խօսեր էր. բայց պալատէն, իմ պայման-

ներս զարմանալի թուելով և անիրականալի գտնելով, մերժած էին ընտրութիւնս: Ես շատ գոհ մնացի այս մերժումէն:

Փիէռ Լօթիի *Désenchantées* գրքին մէջ յիշած գեղեցիկ Թրքուհին այս Նուրի Պէյին աղջիկն էր որ 4-5 տարեկան եղած ժամանակը ծունկիս վրայ խաղացած է:

ԸՆՏԱՆԻՔՍ

1902 փետրուար ամսոյ Բարեկենդանի հինգշաբթի օրը ամուսնացայ՝ Մաքսային ժողովոյ անդամ Զմիւռնիացի Գուշատաւեան Ասատուր Էֆ. ի եղիսարէթ անուն զստեր հետ:

Պսակի արարողութիւնը խաղաղօրէն հարիւրամեայ Տէր Գէորգ Արծրունիի ձեռամբ տեղի ունեցաւ, որ ժամանակին հայրս պսակած և իմ մկրտութիւնս կատարած էր:

Պոլսոյ մէջ ծնան երկու աղջիկներս՝ Բարինէ (որ

Կլինա՝ Է.Է.ԶԱ. Ա.Գ.Ա.Թ.ՕՆ (1929)

1929 ին վախճանեցաւ Նիսի մէջ) և Գեղինէ. և յետոյ եգիպտոսի մէջ՝ երկու մանչերս՝ Գրիգոր և Օշին:

Աղջիկներս իրենց ուսումը Զուլիգերիոյ Ժընէվ քաղաքին մէջ առին և չորս տարի քաղաքին վաճառականական Բարձր. վարժարանը յաճախելով իրենց վկայականը ստացան:

Մտածելով որ մեր աղջիկներն ալ պէտք է ձեռքի

Հանգուցեալ աղջիկս՝ ԲԱՐԻՆԷ Ա.Գ.Ա.Թ.ՕՆ (1929)

արհեստ մը ունենան, որպէսզի եթէ օրին մէկը աղքատութեան մէջ իյնան կարող ըլլան ապրիլ, ձեռքի զանազան արհեստներ սորվեցուցի, ինչպէս փայտի, կաշիի, մետաղի, յախճապակիի վրայ փորագրութիւն և նկարչութիւն:

Իսկ մեծ մանչուս՝ Գրիգորին երկրագործութիւն սորվեցուցի, մտածելով թէ քանի որ Կիլիկիան Գաղղիացւոց կողմէն կը կառավարուի (1919), ան կրնայ

Կիրիկիա երթալ և հոն հողագործութեամբ զբաղիլ:
Բայց, աւա՛ղ, Գաղղիա Կիրիկիան թողուց և զաւակս
ալ ստիպուեցաւ մեր ընտանեկան մասնագիտութիւնը՝
երկրագործութիւնը՝ թողելով թանկագին գունաւոր

Կրտսեր աղջիկս՝ Գեղիկե Ա. ԽԻՐԻԱՔԵԱՆ (1930)

քարերու վաճառականութեամբ զբաղիլ Բարեղի մէջ:
Կրտսեր որդիս՝ Օշին ՅԻՐԵԽԻ Polytechnicum Ի
քիմիական ճիւղին հետեւելով չորս տարիէն Ingénieur
Chimiste Ի վկայական ստացաւ քսանըմէկ տարեկա-
նին: Յետոյ Ժընէվի մէջ տարիի մը չափ աշխատելէ

Որդիս՝ ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱԹՅՆ 29 տարեկանին

Վերջ՝ *Docteur ès Sciences* Խիտղոսին արժանացաւ, և հիմա (1931) Ամերիկայի մէջ գորգի վաճառականութեամբ կ'ըլլայ:

Երկու մանչերս ալ իրենց 24-25 տարեկանին յաջողեցայ հայուն հետ ամուսնացնել:

Մանչերուս, իրենց փոքր տարիքէն սկսեալ, կը խրատէի որ երբ ամուսնութեան տարիքնին գայ՝ հայուն հետ ամուսնանան: Շատ անգամներ ըսած եմ.

— Եթէ կամքիս հակառակ ըլլալով՝ օտար աղջիկ մը առնէք, անմիջապէս ձեզ տունէս կը վռնտեմ, ժառանգութենէ կը զրկեմ և ձեզ ինձ համար մեռած կը նկատեմ):

Ուրախ եմ որ, հակառակ եւրոպական միջավայրի մէջ գտնուելուն, ուր օտարունակները այնչափ մօտութիւն ցոյց կու տան երիտասարդներու, զաւակներս հայու հետ ամուսնացան:

Կան մարդիկ որ դրելու, խօսելու, ճառախօսելու մեծ դիւրութիւն կ'ունենան: Ես ունեցած չեմ: Կան ալ որ երաժշտութեան, գծագրութեան, բանաստեղծութեան կամ մաթեմատիքի յարմարութիւն կ'ունենան: Ես առոնցմէ ոչ մին սիրած եմ, զի դիւրութիւն կամ յարմարութիւն ունեցած չեմ: Ես սիրած եմ Հայոց և օտար աղգաց պատմութիւնը, ինչպէս նաև քիմիաբանութիւնը: Մանկութենէս հողագործութեան մեծ սիրահար էի և այս պատճառաւ է որ հողագործական ասպարէզին մէջ յաջողեցայ:

Ինչպէս ասիէ առաջ նկարագրած եմ մանրամասնօրէն՝ բնաւորութեամբ շատ կրակոտ և կրքոտ եղած եմ: Անառակ մանկութիւն մը ունեցած եմ, որը զիս չարքաչ և տոկուն ըրած է: Մինչև 17 տարիքս, դժուարեւ զպրօցներուս մէջ դասերուս աշխատած չեմ:

Որդիս՝ ՕՇԻՆ Ա.ՂԱԹՕՆ 18 տարեկանին

Սոյն տարիքիս Կալաթա Սէրայի Լիսէն մտնելէս վերջն է որ լրջօրէն աշխատիլ սկսայ և այն թուականէն իվեր մեծ աշխատող մը եղած եմ: Մինչև հիմա ու նոյնիսկ այս ծերութեանս մէջ ծուլութեան ինչ ըլլալը չեմ գիտեր:

Հրազէնները սիրած եմ տասը տարեկան հասակէս: Երբ հայր եղայ և ամուսնեցի Զուլիգերիոյ լեռները մի քանի ամիս անցընելու կ'երթայինք, իմ երկու մանչ և երկու արջիկ զաւակներուս, իրենց 6-7 տարեկանին, ամէն օր հրազէնով նշանառութիւն կը սորվեցնէի: Անդրանիկ մանչս Գրիգոր՝ մեծ յարմարութիւն ցոյց տուաւ և բազմաթիւ անգամներ ատրճանակի, վեցհարուածեանի և հրացանի մրցումներու մասնակցելով առաջին ելած է:

Համոզումս է թէ երիտասարդներ պէտք է զանազան սթօններէ մէկուն տան ինքզինքնին, որպէսզի կանաչի հեշտանքներէ կարելի եղածին չափ հեռի մնան և չթուաւորուին զանազան ախտերէ:

Միշտ աշխատած եմ օգտակար ըլլալ նմաններուս: Շատեր, անձնասիրութեան երեսէն, ուրիշներու օգտակար ըլլալու համար քայլ մը առնել չեն ուզեր: Ես այդ ախտը ունեցած չեմ:

Հպարտ եղած չեմ և հպարտութիւնը կ'ատեմ: Անցեալին մէջ ինձմէ շատ համեստ, նոյնիսկ ռալվարով անձերու հետ բարեկամացած եմ. կը բաւէր որ պարկեշտ և ազգասէր լինէին:

Ապրիւտաներէ, բարձրնիւններէ և մեծութիւնը, ցուցամոլութիւնը սիրողներէ խորշած եմ: Պարզասէր եղած եմ միշտ:

Երիտասարդական *abus*ներէ, փորձանքներէ հեռի մնացած եմ, որու չնորհիւ առողջ կեանք մը ունեցած եմ մինչև այսօր:

Թղթախաղէ, խաղամոլութենէ, *speculation* է և ոչ ելից ըմպելիներէ հեռի մնացած եմ:

Կատարելութիւնը և ոչ մէկի տրուած է: Հետեւաբար ես ալ իմ թերութիւններս ունեցած եմ: Եղած եմ կրքոտ, կռուազան, վրիժառու, ինձ հանգէպ եղած եմ խառնիքներու չնեցող և *autoritaire*: Ի մի բան, կակուղ եղած չեմ, այլ կորովի և խիստ բնաւորութեան տէր մէկը:

ԹՈՒՐԻՔ ԵՒ ՀԱՅ

ԱԿԱՆԱԻՈՐ ԱՆՁՆԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆՑ ՀԵՏ ՈՒՆԵՑԱԾ ՅԱՐԱՐԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՍ

ՄԻՏՀԱԹ ՓԱՇԱ. — Միտհաթ Փաշա, որ ժամանակին Օսմանեան Սահմանադրութեան հայրը եղած էր, հօրս Գրիգոր Աղաթօնի հետ խիստ մեծ բարեկամներ եղած են: Իրենց բարեկամութիւնը սկսած է երբ հայրս և Միտհաթ Փաշա — այն ժամանակ Միտհաթ Էֆէնտի — ելեմտական Նախարարութեան ժողովոյ անդամ էին (Մէճլիսի Մալիէ աղասը): Միտհաթ Փաշա օր մը հօրս կը հարցնէ. «Բարեկամս, գաղղիներէն սորվիլ կ'ուզեմ. արդեօք այս տարիքէս վերջ (40 տարեկանին) կրնամ սորվիլ և ինչպէս»: — Եթէ իրօք փափաք ունիք, կը պատասխանէ հայրս, վստահ եղէք թէ կրնաք սորվիլ: Վաղուընէ սկսեալ ամէն օր, մեր ժողովի մտնելէն առաջ, ձեզի դաս կու տամ: Ու հետեւեալ օրն իսկ գաղղիներէն այբբենարան մը գնելով դասերը կ'սկսին: Տարի մը միայն կը շարունակէ՝ հայրս թղթատար. և Հեռագր. Տեսուչ անուանուելուն հետեւանքով: Բայց իրեն տեղ Տօքթ. Փէշտիմալճեան Փաշայի եղբայրը կը յանձնարարէ. նա ալ տարի մը դաս կու տայ: Քիչ յետոյ Միտհաթ Էֆ. Փաշայի տիտղոսով Բումելլիի նահանգաց կուսակալ անուանուելով, Ռուսոյ կը մեկնի և հօրս յանձնարարութեան վրայ Օսման Գրիգոր Էֆ.ն Վիլայէթ Բօլիթիքա Միլտիթի անուանել կու տայ:

Հայրս Հայ. Սահմանադրութեան հիմնադիրներէն մին լինելով՝ շատ հաւանական է որ Մալիէի Նախարարութեան մէջ Միտհաթ Փաշայի հետ պաշտօնակից գտնուած ժամանակ, թէ՛ Հայոց շինած սահմանադրութեան և թէ եւրոպական կառավարութեանց մէջ ի դորձ դրուած սահմանադրական դրութեանց վրայ խօսած ըլլայ, և Միտհաթ Փաշա ատկէ՛ ունեցած ըլլայ Տաճկաստանի մէջ ևս սահմանադրութիւն հաստատելու գաղափարը: Խիստ հաւանական է նաեւ որ Ռուսոյ կը գտնուած ժամանակ օգտուած ըլլայ Օսման Գր. Էֆ.ի այդ մասին ունեցած հմտութենէն:

Հօրմէս մնացած պարութային մէջ Միտհաթ Փաշայի՝ հօրս ուղղեալ՝ 17 է աւելի գաղղիներէն նամակները կարդացած եմ, ինչպէս նաեւ Գր. Էֆ. Օսմանի հօրս գրած 10 է աւելի հայերէն նամակները: Շատ անգամներ Փաշան Օսման Էֆ.ին կ'ըսէ եղբօ. «Եթէ օր մը եպարքոս ըլլամ, առաջին գործս պիտի ըլլայ Աղաթօն Գր. Էֆ.ն ելեմտական նախարար անուանել:

Երբ հայրս վախճանեցաւ, Միտհաթ Փաշա մօրս լուր կը դրկէ ըսելով թէ «Աղաթօն Էֆ.ն իմ շատ սիրած և յարգած բարեկամն էր, իր զաւակները իմ զաւակներս կը սեպուին: Եթէ որեւիցէ գործ մը ունենայ, թող չքաշուի ուղղակի ինծի դիմէ. ևս պէտք եղածը կ'ընեմ»: Իրօք ալ այն օրէն սկսեալ մեզի հանդէպ մեծ բարեացակամութիւն ցոյց տուած էր:

Պայրամի օրերուն, մայրս զիս կ'ստիպէր որ հօրս բարեկամ փաշաներու, նախարարներու շնորհաւորական այցելութեան երթամ: Այն ատեն տաս-տասերկու տարեկան փոքրիկ տղայ մըն էի, մեծ սրտի դողով կ'երթայի փաշաներուն տուները և բազմաթիւ այցելուներու հետ միասին կը ներկայանայի: Ամէն անգամ Միտհաթ Փաշայի ապարանքը երթալուս՝ զիս իր քովը

կը նստեցնէր և այցելուններուն ներկայացնելով՝ «Հան-
գուցեալ Աղաթօն Գր. Էֆ. ին որդին է» կ'ըսէր:

Օր մը, երբեք չեմ մոռնար, ինձ հարցուց. «Տղա՛ս,
ո՞ր դպրոցը կ'երթաս»:

—Նուպարեան Աղգ. Վարժարան, ըսի:

—Գաղղիերէն կը սորվի՞ս կոր:

—Այո՛:

Երբ հարցուց՝ «Ֆրանս. գրականութեան (*littérature*) սկսա՞ր», ես որ գաղղիերէնի մէջ տկար էի, *littérature* բառը *lecture* կարծելով՝

—Էֆէնտի՛մ, *littérature* ի չօքտան պիթիրաիմ, *grammaire* է պաշլատըմ», պատասխանեցի:

Փաշան ծիծաղելով մը ըսաւ.

—Աշխատէ՛, տղա՛ս, աշխատէ՛:

Կռահեցի թէ սխալ մը գործեցի: Երեկոյն տուն
վերադառնալուս՝ *littérature* բառը նայեցայ բառարա-
նին մէջ և հասկցայ ըրած կամս:

Օր մը երբ կրկին Պայրամի առթիւ իր քովը կը
գտնուէի ըսաւ.

—Տղա՛ս, տունը քեզի ինչ անուշով կը կանչեն:

—Երուանդ, պատասխանեցի:

—Երբ այս երեկոյ տուն երթաս, մօրդ իմ բարեւ
հաղորդէ և ըսէ՛ որ ասկէ վերջը քեզի «Աղաթօն ը-
սեն. Աղաթօն անունը մոռցուելու չէ»:

Այս մի քանի բառերը Միտհաթ Փաշայի փափկա-
վարութիւնը և հօրս հանդէպ ունեցած մեծ բարեկա-
մութիւնը ցոյց կու տան: Ո՛ւր են հիմա այս տեսակ
թուրքերը:

Երբ Լիսէ կը յաճախէի, ամէն անգամ Փաշային
երթալուս՝ կը հարցնէր.

—Վկայականդ առնելու քանի՞ տարի մնաց:

Երբ «Երկու տարի» կամ «տարի մը», կ'ըսէի:

—Վկայականդ առնելուդ պէս ինծի եկուր որ ան-
միջապէս քեզի պաշտօն մը տամ, կ'ըսէր:

Երբ վկայականս առնելէ վերջ իրեն ներկայացայ,
և յայտնեցի թէ Գաղղիա երթալ կը փափաքիմ՝

—Ինչո՞ւ համար Գաղղիա երթալ կ'ուզես, հար-
ցուց:

—Հողագործութիւն սորվելու համար, Փաշա՛:

—Ո՛հ, ըսաւ, դուն պետական պաշտօնեայի մը զա-
ւակ ես, բնական է դուն ալ պետական պաշտօնեայ
մը պիտի ըլլաս ապագային: Ասոր համար պէտք է —
քանի որ Գաղղիա երթալ կ'ուզես — որ իրաւագիտա-
կան վարժարան յաճախես:

Երբ իրեն յայտնեցի որ եթէ տասը տարի ալ աշ-
խատիմ դո՛ւրձեալ չեմ կարող իրաւագիտութիւն սոր-
վիլ, զի չեմ սիրեր այդ ճիւղը, և միայն երկրագոր-
ծութիւնը կը սիրեմ՝

—Հիմակուհիմա, ըսաւ, երկրագործութեան մէջ
քեզի մեծ ապագայ մը չեմ տեսներ: Մանաւանդ որ,
եթէ նոյնիսկ երկրագործութիւն սորվիս՝ կրկին հոս
պիտի վերադառնաս և պաշտօն պիտի փնտռես. ես
քեզի վաղուքնէ սկսեալ 2000 ղրշ. ամսականով պաշ-
տօն կրնամ գտնել:

—Մեծապէս շնորհակալ եմ, Փաշա՛, ըսի: Սակայն
ես միտքս դրած եմ պղտիկ տարիքէս հողագործութիւն
սորվիլ. անոր համար Գաղղիա՛ պիտի երթամ:

—Քանի որ այդպէս է, գնա՛, տղա՛ս, ըսաւ: Բայց
վերադարձիդ ուղղակի ինձ մօտ եկո՛ւր, որ քեզի լաւ
պաշտօն մը տամ, եթէ մինչև այն ժամանակ ողջ մը-
նացած ըլլամ:

Ինչո՞՞ Միտհաթ Փաշա կը գուշակէր կարծէք՝ որ
քիչ ժամանակէն Սուլթան Համիտ զինքը պիտի աքսո-
րէր. և յետոյ ալ պաշտօնէն զրկած իր երկու վիսնի-

վաններուն միջոցաւ խեղդել տար: Կը պատմեն թէ Սուլթան Համիտ, որուն մզմաւանջն էր Միտհաթ Փաշա, վառահ ըլլալու համար որ իրօք մեռած է, կը պատուիրէ որ գլուխը կտրեն, աղեն և սնտուկի մը մէջ դնելով իրեն բերեն, և երբ սնտուկը իր առջև կը բանան ու աչքովը կը տեսնէ Փաշային գլուխը, ուրախութիւնը անհուն կ'ըլլայ:

Միտհաթ Փաշայի բոլոր բարեկամները կ'աքսորուէին և կը հալածուէին: Գր. Օտեան ալ, որ Փաշային մտերիմներէն եղած էր, հասկնալով թէ իր գլուխուն ալ փորձանք պիտի գայ՝ Բարիզ փախած էր: Ահա՛ Սուլթան Համիտի ուրիշ մէկ զոհն ալ:

1916 ին, պատերազմի ժամանակ, Գանտըլլիի մէջ պատահած հրդեհին մեր տունը այրեցաւ և Միտհաթ Փաշայի ու Գր. Էֆ. Օտեանի նամակներն ալ միասին փնայան:

ԱՀՄԷՏ ՎԷՖԻԲ ՓԱՇԱ. — Մեծ բարեկամն էր հօրս, որուն մեռնելէն վերջ մինչև իր մահը՝ կատարեալ հայութիւն ըրած է ինծի: Սոյն բարեկամութեան շարժառիթը վէճ մը եղած է: Կառավարական կարեւոր խնդրոյ մը մասին Բ. Դուռը ժողով մը կը գումարուի՝ որուն կը մասնակցին Ահմէտ Վէֆիք Փաշան, որ այն ժամանակ Էֆէնտի էր, և հայրս: Կառավարական եկամուտները աւելցնելու խնդրոյ մը մասին՝ Ահմէտ Վէֆիք Էֆ., որ իր խիստ բնաւորութեան պատճառաւ սկսած է եղեր ահ ու ոարսափ ազդել, կարծիք մը կը յայտնէ: Հայրս բոլորովին աւարակարծիք կը գտնուի և բաւական բուռն վիճաբանութիւն մը տեղի կ'ունենայ իրենց միջև: Հետեւեալ օրը, հայրս ուղղակի Մեծ Եպարքոս՝ հռչակաւոր Ալի Փաշայի կը դիմէ, եղելութիւնը կը պատմէ ու իր հրաժարականը կու

տայ ըսելով. «Ահմէտ Վէֆիք Էֆ.ն շատ ուսեալ, շատ զարգացած և մեծ տաղանդ ունեցող մէկն է. բայց երկմտական մասնագիտութիւն չունենալուն՝ իր առաջարկութիւնը, եթէ ընդունուի, երկրին օգտակար ըլլալու տեղ ղեասակար կրնայ ըլլալ:

Մի քանի ժամ վերջը, Ահմէտ Վէֆիք Էֆ.ն ալ Ալի Փաշայի կը դիմէ և հօրմէս կը գանգատի. Փաշան խնդալով կ'ըսէ.

—Բեզմէ առաջ Աղաթօն Էֆ.ն ալ եկաւ, քեզմէ գանգատեցաւ և հրաժարականը տուաւ. բայց չընդունեցի: Առաջարկութեանդ վրայ լա՛ւ մտածէ, կարենա՛ւ է կարծածիդ չափ օգտակար չըլլայ տէրութեան:

Ահմէտ Վէֆիք Էֆ. ինքնիրենը կը մտածէ թէ՛ երբ ինք ամէն մարդու ահ ու դող ազդած է՝ ի՞նչպէս հայ պաշտօնեայ մը կը համարձակի իրեն հակառակ խօսիլ: Եւ լաւ մը մտածելէ վերջ կը հասկնայ որ հօրս ընդդիմախօսութիւնը իրաւացի էր և առաջարկութիւնը աւելի օգտակար: Եւ երկրորդ օրը կը հաշտուի: Ատկէ սկսեալ ամենամեծ բարեկամութիւն կը տիրէ երկուքին միջև:

Երբ հայրս կը վախճանի՝ նա ալ Միտհաթ Փաշայի պէս մօրս լուր կը զրկէ. «Ասկէ վերջը Աղաթօն Էֆ.ին որբերուն հայրը ես եմ. ի՞նչ գործ որ ունենայ թող ուղղակի կնոջս գայ յայտնէ»: Իրօք ալ ամէն տնգամ որ գործի մը համար իրեն կը զիմէինք՝ անմիջապէս պէտք եղած հրամանները կու տար և մեր գործը կը կարգադրէր:

Ահմէտ Վէֆիք Փաշա՝ ժամանակին մեծ Բէշիտ Փաշայի օրով Բարիզ գացած և այնտեղ ուսած էր: Տաճկաստանի մէջ զանազան կարեւոր պաշտօններու գլուխ գտնուած, Պարսկաստան, Ռուսիա և Գաղղիա դեսպան եղած է:

Քննիչութեան պաշտօնով Պրուսայի նահանգը զըրկուած ու մեծ գործունէութիւն ցոյց տուած է: Մինչև այսօր Պրուսայի նահանգին թուրք ժողովուրդը օրհնելով կը յիշէ իր անունը:

Ինք կատարելապէս պարկեշտ, ուղղամիտ և անկաշռակեր ըլլալուն՝ անպարկեշտ պաշտօնեաները ամէն տեղ հալածած, և կ'ըսեն թէ նոյնիսկ միւֆթի մը կախել տուած է:

Իր ծագումը պուլկարական է, զի Կէլիպօլուի նահանգին մէջ պուլկար ազգականներ ունենալը ըսած էր ինձ օր մը: Միջահասակ, ըմբիշի կազմով, ասիւծի աչքեր, թովիչ դէմք մը ունէր:

Եւրոպացիները զինքը շատ կը յարգէին. Գաղղիոյ և Անգլիոյ դեսպանները իր տունը կը յաճախէին և իրմէ շատ խնդիրներու մասին ծանօթութիւն կը խնդրէին: Մօլիէօի թատրերգութիւնները պարզ լեզուաւ թուրքերէնի թարգմանած և, Պրուսայի կուսակալ և զամ ժամանակ, ժողովուրդը կը թելու նպատակաւ՝ թատրոն հաստատած էր: Շատ կ'աջակցէր հայ դերասաններու և դերասանուհիներու: Գաղղիերէն, անգլիերէն, լատիներէն, հին յունարէն, պարսկերէն և արաբերէն լեզուներուն մէջ մեծ հմտութիւն ունէր: Տելեմաքը զուտ տաճկերէն լեզուով թարգմանած է: Տաճկերէն բառարան մը շինած է և իր փափաքն էր հին չղաքայի լեզուն վերականգնել:

Օր մը երբ իր քով կը գտնուէի՝ ինձ ըսաւ.

—Կը փափաքէի հին հայերէն և հին յունարէն լաւ գիտցող հայու մը հետ սեանուիլ. արդեօք կը ճանչնաս այդպիսի մէկը:

Անմիջապէս միտքս Հիւնքեարպէյէնտեան Տէր Յովհաննէս Քահանան եկաւ:

—Ուրեմն տղա՛ս, այդ քահանան ինծի զրկէ, ըսաւ:

Առանց ժամանակ կորսնցնելու Բերա գացի, Հիւնքեարպէյէնտեան Տէր Հայրը գտայ: Երբ ըսի թէ Փաշան զինքը տեսնել կ'ուզէր (Փաշային շատ խիստ մէկը ըլլալուն համարը Տէր Հօրը ծանօթ լինելուն) մէկէնիմէկ վախցաւ. «Ի՞նչ բանի համար կ'ուզէ կոր, ի՞նչ պիտի ընէ»: Երբ խնդիրը հասկցուցի. «Շատ աղէկ, կ'երթամ», ըսաւ:

Ութը տասը օր վերջը իրեն այցելութեան երթալուն՝ Տէր Հայրը պատմեց խնդալով.

—Քու Փաշայիդ գացի: Երեք օր զիւ իրեն հիւր ըրաւ: Ի՞նչ հիանալի և ի՞նչ հմուտ անձնաւորութիւն. երբեք չէի յուսար որ թուրքերուն մէջ այդպիսի տաղանդաւոր մէկը գտնուի:

Ժողովուրդին մէջ մեր Փաշային Տէլի Անմէտ Վէֆիք Փաշա անունը տուած էին: Այս անունով ճանչցուած էր: Բարիք ուսանողութեան ժամանակ, երբ Գր. Օտեան Էֆ. ի այցելութեան գացած էի, իրեն ըսի.

—Էֆէնտի՛, Դուք կարծեմ բաւական ատեն Անմէտ Վէֆիք Փաշայի հետ աշխատակցած էք: Իրեն Տէլի Անմէտ Վէֆիք Փաշա կ'ըսեն՝ ինչպէս գիտէք: Արդեօք իրա՞ւ խենթ է, կամ կէս խենթ:

Օտեան Էֆ. խնդալով ինձ պատասխանեց.

—Ես երկար ժամանակներ իրեն հետ գտնուած եմ, ո՛չ իր գործերուն և ո՛չ ալ իր խօսքերուն մէջ խենթութեան նշոյլը անգամ նշմարած չեմ: Ինչ որ կ'ըսէր և կ'ընէր շատ իմաստալից էր:

Օր մը նոյնիսկ, Փաշան ինձ ըսաւ.

—Շատեր ինծի Տէլի Վէֆիք Փաշա կ'ըսեն. չեմ կարծեր որ ունէ խենթութիւն մը ըրած ըլլամ: Մեր թուրքերուն մէջ սովորութիւն է բոլոր այն

վարութեան աշխատած եմ, հանգստեան ոտնիկ մը ունիմ որ իրաւունքս է: Եթէ ինձ աղէկութիւն մը ընել կ'ուզէ, թող ելեմայից նախարար՝ Յակոբ Փաշա Գաղաղեանի խոտիւ հրաման տայ որ իմ 10,000 զրշ. ամսական ամսէ ամիս կանոնաւոր կերպով վճարուի ինձ: Եւ թագաւորին ըսէ՝ որ պէյք իւլ մալին դրամը առգիւնին անգիւնին տալու իրաւունք չունի:

Խեղճ եավէրը՝ գոյնը նետած՝ կարմիր քսակը գըրպանը դնելով մեկնեցաւ:

Ո՞վ կը համարձակէր Տաճկաստանի մէջ, Սուլթան Համիտի ահ ու սարսափ աղգած, ամենակատաղի միջոցին այսպիսի անարգանք մը ընել անոր:

Քիւզիթի ՍԱՅԻՏ ՓԱՇԱ. — Քիւզիւք Սայիտ Փաշան ծագումով քիւրտ էր, բայց շատ խելացի լինելուն՝ շուտով Ժամնաբարձր պաշտօններու հասաւ: Քանիցս եպարքոս եղած է, երբ տակաւին Սայիտ Էֆ. կամ Սայիտ Պէյ էր, գաղղիներէն լեզուն Գարսեան Սեփան Էֆ.էն սորված էր: Այս վերջինը միակ Հայը եղած է որ Սայիտ Փաշայէն բարիք մը տեսած ըլլայ:

Վերը յիշուած Ահմէտ Վէֆիք Փաշային միջոցաւ զինքը ճանչցայ, երբ ինք այն ատեն պալատան առաջին քարաւորարն էր (Մապէին Պաշքեթիպի). Ահմէտ Վէֆիք Փաշայի յանձնարարութեան վրայ էր որ, ինչպէս յիշած եմ, Լիոնէ մոնեղլու արքայական հրամանը ստացած էր: Քիւզիւք Սայիտ Փաշան Հայերը կ'ատէր և ինքը պատճառ եղած է հայատեաց քաղաքականութեան: Թէպէտ իր հրատարակած գրքին մէջ ինքզինքը բոլորովին կ'անմեղացնէ, բայց սուտ է: Մեծ եպարքոս գտնուած ժամանակը գաւառներու կուսակալութեանց գրած է որ հակահայ քաղաքականութիւն մը բռնեն:

Գաւառներէն Պուլիս եկած ժամանակս յաճախ Սայիտ Փաշայի կ'այցելէի: Ինձ լաւ ընդունելութիւն կ'ընէր: Օր մը, խօսակցութեան միջոցին, իրեն ըսած էի թէ գաւառներու մէջ, երկրագործ. քննիչներս երկթէ տասարդ լինելնուս, մեր խրատներուն պէտք եղած կարեւորութիւնը չէին տար և կ'ըսէին. «Պէտք է որ աչքովն տեսնանք որպէսզի հաւատանք թէ՛ եթէ ձեր ըսած կերպով մշակութիւն ընենք աւելի բերք ձեր ըսած կերպով մշակութիւն ընենք աւելի բերք կրնանք ստանալ»: Փաշան հարցուց. «Ինչ միջոց ունի կու տաս»:

— Եթէ ամէն նահանգի կեդրոնին մօտ մի քանի հէքթարէ բաղկացած տիպար արտեր հաստատուին և երկրագործ. քննիչներս մեր սորված մեթոտները ի դորձ դնենք՝ ժողովուրդը մեր մշակութեան առաւելութիւնը տեսնելով վստահութիւն կ'ունենայ և մեր խրատներուն կ'անսայ:

Փաշան իր պաշտօնատեղին երթալուն, այն ժամանակուան երկրագործ. նախարար՝ Սուպհի Փաշան իր քով կը կանչէ և տիպար արտեր ստեղծելու հրամանը կու տայ: Որով, Տաճկաստանի մէջ տիպար արտերու և տիպար ագարակներու դրութեան պատճառ եղած եմ անուղղակի կերպով:

Ճէվաթի ՓԱՇԱ. — Ճէվաթի Փաշա քանիցս դատական նախարար եղած է, և առաջինը եղած է Թրքական պատմութիւնը գրող՝ որ թուրքերուն մէջ ծանօթ է «Թարիխի Ճէվաթի» անուամբ:

Կ'երեւայ թէ ժամանակին հօրս հետ շատ լաւ բարեկամներ են եղեր: 1865ին, եթէ թուականը չեմ սխալիր, մեր Զէյթունցի եղրայրները ապստամբութիւն մը ըրեր են: Կառավարութիւնը Ճէվաթի Փաշայի (այն ըրեր են: Կառավարութիւնը Ճէվաթի Փաշայի (այն ժամանակ Ճէվաթի Էֆ.) լիազօրութիւն կու տայ եր-

կը փութամ ըսել որ սոյն հայազգի լրտեսական պաշտօն չէր կատարեր:

Օր մը Վոսփորի շոգենաւին մէջ ինձ հանդիպելով ըսաւ. «Գատրի Պէյ Մեծ կղզի հող մը առած է, կը փափաքի ծառեր տնկել, բայց չի դիտեր ի՞նչ տեսակներ պէտք է: Բու անունդ տուի իրեն. խնդրեց որ միասին իրեն երթանք և պէտք եղածը ընես»:

Սիրով ընդունեցի և մի քանի օր վերջը Յակոբ Էֆ.ի հետ Գատրի Պէյի տունը գացինք: Դիմացս տեսայ երկայնահասակ, համակրելի դէմքով, վայելչազեղ երեսուն տարեկան երիտասարդ մը: Ծառերու և այլնի վրայ խօսելէ վերջ՝ Գատրի Պէյ խօսքը հայկական հարցին վրայ բերելով ըսաւ.

—Հայկական հարց չկայ. հայկական հարց ստեղծողները մեր անպիտան, գող աւաղակ պաշտօնեաներն են: Կայսրէն պարզեւ ստանալու, պաշտօնի բարձրացում և շքանշան առնելու նպատակաւ՝ զանազան մեքենայութիւններ կը բանեցնեն, ժողովուրդը կը կեղեքեն ու իրենց համար հայկական խնդիրը չհու աղբիւր մը ըրած են: Այս պաշտօնը զոր ունիմ՝ կ'ատեմ, շատ աւելի կը նախընտրէի 100 ոսկի ամսական առնելու տեղ 30 միայն առնէի և Բ. Դուռը պաշտօն մը ունենայի: Փոքր հասակէս Պալատին մէջ մեծցած եմ և Սուլթան Համիտ զիս զաւկին պէս սիրած է: Եթէ իրեն ըսեմ որ «այս լրտեսութեան պաշտօնը չեմ սիրեր, ինձ ուրիշ պաշտօն մը տուր», անպատճառ զիս կ'ոչնչացնէ, ըսելով թէ «այս պաշտօնը քեզի տալով՝ իմ կեանքս քեզ վստահած եմ, և քանի որ չես ուզեր, ուրեմն դուն ալ իմ կեանքիս թշնամի ես»: Այս պատճառաւ ցաւ ի սիրտ սոյն պաշտօնը (լրտեսութիւն) կը վարեմ:

Պէտք է ըսեմ որ բուն լրտեսապետը (Պաշ Խաֆիէ) Ահմէտ Ճէլալէտօղլին Փաշան էր և ինք երկրորդ կուգար, ու անոր պէս Ձէրքէզ էր:

Հետեւեալ օրը, Կղզի գացի իր պարտէզը այցելելի, պէտք եղած ծառերուն ցանկը շինելով օր մը վերջը իրեն ներկայացուցի:

Ուրիշ անգամ մըն ալ զինքը տեսայ, մեր խօսակցութիւնը բոլորովին չէզոք նիւթերու շուրջ դարձաւ և ինձ կատարեալ վստահութիւն ներշնչեց որ այս անձը լրտես լինելու համար ծնած չէր:

1896ի Օսմ. Պանքայի դէպքէն տասը օր վերջ Կամուրջին վրայ Գատրի Պէյի հանդիպեցայ: Ինձ մօտեցաւ և խնդալով ըսաւ. «Ինչո՞ւ անցեալ չորեքշաբթի, Պանքայի դէպքէն օրը, պաշտօնատեղիդ չգացիր»:

Ձարմացայ մնացի, և իրեն ըսի.

—Պէյ Էֆէնտի, ինչէ՞ն գիտէք չգացած ըլլալս:

—Դէպքէն երկու օր վերջը երբ Թագաւորին քով կը գտնուէի՝ ինձ ժուռնալ (լրտեսական տեղեկագիր) մը տուաւ և ըսաւ. «Կարգա՛ւ պէտք եղածը տնօրինէ»: Սոյն ժուռնալը քու բարեկամդ Հասիպ Պէյը տուեր է, ըսելով թէ Աղաթօնը Հայ Հնչակեան յեղափոխաւ է, անցեալ տարի Բ. Դրան կաններուն պարագլուխն է: Անցեալ տարի ալ Պանքոյցին օրը պաշտօնատուն չեկաւ, այս տարի ալ Պանքայի դէպքին օրը կրկին չեկաւ: Եւ այս դէպքերը սարքողներէն մէկը պիտի ըլլայ, վրան ալ միշտ մեծ վեցհարուածեան մը կը կրէ: Իբր Ձեր խոնարհ ստորուկը՝ հաւատարմօրէն Ձեզ կ'իմացնեմ»:

Գատրի Պէյի այս պատմածէն բոլորովին այլայլելով

—Դուք ի՞նչ բերք, ըսի:

—Անմիջապէս կռահեցի թէ, պատասխանեց, խընդիրը նախանձութեան և թշնամութեան արգիւնք մը պիտի լինի և Թագաւորին ըսի. «Այս Աղաթօնը, որ

պատիւի մը արժանանալուն, յաջորդ օրը փառաւոր ճաշ մը կը կերցնէ անոր: Խեղճ մարդը միտքէն չէր անցընէր թէ ի՞նչ փորձանք կրնար բերել կուսակալը իր գլխուն: Կուսակալին մեկնելէն երկու ժամ վերջը քաղաքին փոլիս քամիտէրին կու գայ և կ'ըսէ թէ Պալատէն եկած հրամանի մը համաձայն ստիպուած է իր տունը խուղարկելու: Յակոբ Էֆ., վստահ թէ ուէ վտանգաւոր առարկայ մը չունի, «Հրամմեցէ՛ք, խուղարկեցէ՛ք» կ'ըսէ: Ձեւակերպութեան համար մի քանի սենեակ խուղարկելէ վերջ կուսակալին նստած բազմոցին բարձին ետեւէն հայերէն նամակ մը կը գտնէ և «Կուսակալին ցոյց տալու ստիպուած եմ» ըսելով կը մեկնի: Սոյն նամակը իբր թէ Հնչակեան Կոմիտէի կողմէ գրուած ըլլայ, որուն մէջ շնորհակալութիւն կը յայտնուի Յակոբ Էֆ.ի 50 ոսկի յեղափոխութեան համար տուած գրամին համար: Ժամ մը վերջը կուսակալը Յակոբ Էֆ.ին կը կանչէ և մեծ զայրոյթով երեսն իվեր կը պոռայ. «Ի՞նչ յեղափոխական մըն ես եղեր. ոտքս կոտրէր, տունդ չգայի: Պալատէն զիս պաշտօնանկ պիտի ընեն և քեզ ալ աքսոր պիտի դրկին: Հիմա ժամանակը ուշ է. գնա՛, վաղը առաւօտ եկո՛ւր»: Մեր Յակոբ Էֆ.ին բոլորովին ինքնիրմէն ելած՝ նահանգին Մէքթուպճիին կը դիմէ, որուն մօտէն ծանօթ է եղեր, և գլխուն եկածը կը պատմէ: Մէքթուպճին կը պատասխանէ. «Կուսակալը շատ գէշ մարդ մըն է. այս խաղը ի՞նքը ըրած է որպէսզի քեզմէ մեծ գումար մը քաշէ: Ան կրնայ Պալատը իմացնելով գլխուդ ամենամեծ փորձանքներ բերել: Քեզ կը խրատեմ 1-2000 ոսկի տալով խնդիրը փակել:»

Խեղճ Յակոբ Էֆ.ին կ'ստիպուի հետեւեալ օրը կուսակալին երթալ և կաշառքով կարգադրել հարցը:

Վերոյիշեալ Ռէշիտ Փաշան աւելցուց թէ Մէքթուպ-

ճին՝ իրեն մօտէն ծանօթ ըլլալուն՝ անձամբ տեղեկացուցած է իրողութիւնը: Նախարարութիւնն ալ հարկ եղածը ընելով կը յաջողի կուսակալը պաշտօնէ դադարեցնել:

Ահա թէ ի՞նչպէս Սուլթան Համիտի շրջանին՝ Հայերը թուրք պաշտօնեաներու համար ոսկիի հանք մը եղած էին:

Երբ Պոլսոյ Միլլիէի վարժ.էն շրջանաւարտ թուրք երիտասարդ մը գայմազամութեան պաշտօն խնդրէր, իր փորձառու պաշտօնեայ բարեկամները կը խրատէին որ նախապատուութիւն տայ Հայ գտնուող քաղաքներու, որովհետեւ Հայոց վրայ խռովարարական զանազան ամբաստանութիւններ ընելով կարելի էր չուտով հարստանալ:

Պոլսոյ Հանրային Պարտուց (Dette Publique) թուրք բարձր պաշտօնեաներէն մին, որու հետ լաւ բարեկամներ էինք, ինձ պատմեց թէ ի՞նչպէս Էսկի-շէհիր քաղաքի առնավում երկրասարդ գայմազամը, որ ամսական միայն 120 դրշ. թոշակ ունէր, այս կարգի միջոցներով յաջողած էր մէկ տարուան մէջ 1000 ոսկի շինել:

Ռէշիտ Փաշա հետեւեալ եղելութիւնն ալ պատմած է ինձ:

Գերմանիոյ կայսրը՝ Կիլեօմ երկրորդ անգամ Պոլիս եկած ժամանակ, ինքը Պոլսոյ քաղաքապետ (Շէհիր Էմինի) է եղեր: Սուլթան Համիտի հրամանին համաձայն, մասնաւոր շոգենաւով Մարմարա Ծովուն բացեալը կ'երթան բարձրաստիճան պաշտօնեաներով, բարի գալուստ մաղթելու համար Կիլեօմ կայսեր, որ զրա-հաւորովը Պոլիս կը ժամանէր: Խօսակցութեան միջոցին, Կայսրը կը հարցնէ Ռէշիտ Փաշային թէ Պան-

քայի դէպքին ո՞րչափ Հայ ջարդուած էր: Բէշիտ Փաշա 3-4000 միայն կ'ըսէ: Ինչպէս գիտենք՝ 8000 է աւելի էր: Կայսրը, բազուկովը գլուխ կտրելու կրքոտ շարժում մը ընելով կ'ըսէ. «Եթէ Սուլթան Համիտին տեղը ըլլայի, Պոլսոյ ամբողջ Հայերը ջարդել կուտայի»: Այս բառերը կը կրկնեմ ճիշդ այնպէս ինչպէս Բէշիտ Փաշա ինձ ըսած էր ժընէվ:

Ահա շատ աստուածասէր, մեծ քրիստոնեայ, Գերմանիոյ կայսր Կիլեօմի մարդասիրութիւնը:

ԱՐԱՊ ԻԶՁԷԹ ՓԱՇԱ. — Նախկին հռչակաւոր աւազակապետ Հօլոյի որդին է: Կառավարութիւնը այս Հօլոյին ձեռքէն ազատելու համար՝ փաշայութեան առաջին տուած էր անոր:

Արապ Իզզէթ Փաշա խիստ խելացի բայց չարութեան հակամէտ, իւր մեքենայութեանց և լրտեսութեան շնորհիւ Սուլթան Համիտի սիրելին դարձած և անոր ներշնչած էր Հայերը բնաջինջ ընելու քաղաքականութիւնը:

Իւր կաշառակերութեան շնորհիւ ահագին հարստութիւն գելած և միայն Անգլիոյ ամենամեծ պանքանքէն մէկուն մէջ մէկու կէս միլիոն ոսկի պահ գրած էր:

Իր հայատեացութիւնը իմացած ըլլալու՝ երբ, ինչպէս քիչ մը վերը կը պատմէի, Օթէլ տը Ռիւսիի մէջ Գատրի Պէյի քով կը գտնուէի, Իզզէթ Փաշա ալ եկաւ: Խօսքը Եգիպտոսի երկրագործութեան վրայ գալով՝ իմ ըսած մէկ տեսութիւնս ջրել ուզեց, և շատ ամբարտաւան կերպով՝ «Այսպէս պէտք է ընել» ըսաւ: Սիրտս ոխով տոգորուած և իրմէ ուրիշ վախ մը չունենալու՝ կատարեալ կոշտութեամբ երեսն ի վեր պոռացի:

—Ո՛վ Փաշա, դուք ի՞նչ համարձակութեամբ իմ ըսածիս սխալ է կ'ըսէք. ո՞ր երկրագործ, դպրոցէն

եղած էք, ո՞ւր է վկայականնիդ: Ես քսան տարի է Եգիպտոսի մէջ բռաքիֆ հողագործութեամբ կ'ըրաղիմ, ինչ որ կ'ըսեմ ճիշդ է: Խնդրեմ ձեր չգիտցած մասնագիտութեան վրայ գաղափար մի՛ յայտնէք:

Իզզէթ Փաշա որ կեանքին մէջ երբեք Հայէ մը այսպէս անարգուած չէր, ձայնը մեղմացուց.

—Ես ալ Արապիստանի մէջ շատ հողեր ունիմ, ըսաւ:

—Արապիստանի հողագործութիւնը ուրիշ է Եգիպտոսի հողագործութիւնը ուրիշ, պատասխանեցի և իրեն կէս բարե մը տալով մեկնեցայ:

Մի քանի ամիս ետքը, Ժընէվի *Café de la Couronne*ի մէջ հանդիպեցայ Նորատուհեան Գարրիէլ Էֆփի որ Իզզէթ Փաշայի հետ կը խօսակցէր: Երբ սըրէֆփի որ Իզզէթ Փաշայի հետ կը խօսակցէր, Իզզէթ Փաշա Նորատուհեան Էֆփի ըսաւ.

—Սորհուրդ կու տամ Ձեզի որ քիչ մը բամբակի շահագիտութիւն ընէք: Այսօր գիները շատ ինկած են, պատերազմէն վերջ պիտի բարձրանան. մեծ շահ կրնաք ընել:

—Ի՞նչ տեսակ բամբակ առնելու է, հարցուց Նորատուհեան Էֆփի:

—Եգիպտական բաւիթի ըսուած բամպակը պատասխանեց Փաշան:

Ամիջապէս խօսքի մէջ մտնելով՝ «Փաշա՛, Եգիպտոսի մէջ բաւիթի անունով բամպակ չկայ, ըսի:

—Ի՞նչպէս չկայ, վստահ եմ թէ կայ, պատասխանեց Իզզէթ Փաշա:

—Կը զարմանամ, Փաշա՛, որ չգիտցած մէկ խնդիրնուդ վրայ կը պնդէք: Ես քսան տարի է Եգիպտոսի մէջ բամպակ կը ցանեմ. բաւիթի անունով բամպակ չկայ, բաւիթի անունով բրինձ կայ: Իսկ

—Ո՛հ տղաս կը սխալիս, ըսաւ, մենք դատապարտուած ենք ոչնչանալու. խեղացի պաշտօնեայ մը պէտք է ձեռքէն եկածին չափ գողնայ, որպէսզի օր մը իր զաւակները անօթի չմնան»:

Թուրքիոյ պաշտօնէից 90 առ 100ը այս գաղափարը ունէր. ինչպէս կարելի էր որ երկիրը յառաջդիմէր:

Մէմտուհ Պէյ օր մը ինձ արծաթեայ խարազան մը ցոյց տուաւ ըսելով թէ «Վարժապետ» անուն մօրուս սաւոր հայ հնչակեան յեղափոխականի մը կը պատկանէր, որ էնկիւրիի և Սերաստիոյ կողմերը տարիներով հայ յեղափոխութեան համար ժողովուրդէն ծեծելով դրամ կ'առնէ եղեր: Այս յեղափոխականը, որ Համբարձում Պոյաճեանի (Մուրաւ) եղբայրը ժիրայրն էր, վերջէն իր ընկերներուն մատնութեամբը բռնուելով էնկիւրիի մէջ կախաղան կը հանուի: Սոյն հայ յեղափոխականը նուէր կ'ընէ այդ խարազանը Մէմտուհ Պէյին և կ'ըսէ. «Թող իմ յիշատակս ըլլայ»: Մէմտուհ Պէյ ինձ պատմեց.

—Երբ քովս կանչեցի և իրեն ըսի թէ անխելքութիւն չէ՞ր ըրածը և մեղք չէ՞ր որ իր այս յեղափոխական վարժունքին համար պիտի կախուէր», մեր հայ յեղափոխականը կը պատասխանէ խնդալով. «Այո՛, գիտեմ որ պիտի կախուիմ, ազգիս համար մեռնիլը ինձ համար ամենամեծ երջանկութիւնն է», և Մէմտուհ Պէյ աւելցուց. «Կախուած օրը զարմացայ. ուրախութեամբ գնաց ու իր ձեռքովը պարանը վիզը անցուց:

Մէմտուհ Պէյ շնորհիւ իր լրտեսական կարողութեան՝ Պոլիս կանչուելով ներքին գործոց նախարար եղաւ և փաշայութեան աստիճան ստացաւ:

Նոյն միջոցին էնկիւրիի երկրագործ, քննիչն էր Տիգրան Արսլանեան, եղբայր Յարութիւն էֆ. Այս.

լանեանի: Տիգրան էֆ. Բարիզի մէջ անձնասպան եղած է:

ԱՊՏԻՐՐԱՀՄԱՆ ՓԱՇԱ. — Այս անձը մեծ եպարքոսի պաշտօնը ունեցած և քանիցս դատական նախարար եղած է:

1893ին՝ Իզմիրի կուսակալ եղած ժամանակ՝ երկրագործ, նախարար Սէլիմ Մէլհամէ Փաշա (տխրահընչակ լրտես Նէճիպ Մէլհամէ Փաշայի եղբայրը), զոր մէլուհէ (անիծեալ) կ'անուանէին Թուրքերը, հեռագիր մը կ'ստանայ Ապտիւրրահման Փաշայէ՝ հետեւեալ իմը կ'ստանայ Սալիւրրահման Փաշայը. «քննիչ Հայկամաստով. «Այս նահանգին երկրագործ, քննիչ Հայկամաստով Պէկեան էֆ.ն խենթին մէկն է, իրեն տեղը ուղուն Պէկեան էֆ.ն խենթ չէր, ընդհակառակը շատ գիտուն և կարող պաշտօնեայ մըն էր:

Նախարարը՝ Սէլիմ Մէլհամէ Փաշա՝ զիս կանչելով կ'ըսէ. «Կարգա՛ սա հեռագիրը: Պէտք է Իզմիր երթաս և այս գործը կարգադրես: Խիստ դժուարահաճ անձնաւորութիւն մըն է Ապտիւրրահման Փաշան, պէտք է քաղաքականութեամբ վարուիլ հետը»:

Պաշտօնական նամակը առած՝ երկու օր վերջը Իզմիր կը մեկնիմ: Խեղճ պաշտօնակիցս խնդիրը իմանալով մեծ տխրութեան մէջ ինկաւ: Ինք այնտեղ օտարունի մը հետ ամուսնացած և տարիներէ իվեր հաստատուած ըլլալով, շատ դժուար էր իրեն համար քաջալերական խօսքերը ըսի և իմանալով որ կուսակալ Ապտիւրրահման Փաշա հպարտ և կրօնամոլ մէկն էր, հետեւեալ օրը ըստ այնմ հագուելով, պաշտօնական նամակովս իրեն ներկայացայ: Գլուխս դրած էի ձըմութկած ֆէս մը, երկար ուղտենկօթ մը հագած, ոտքս

ալաթուրեա բօրին կալօժ, մօրուքս ու պեխս իրար
խառնուած: Աւելի տէրվիչի կը նմանէի քան թէ ճիւ
պաշտօնեայի մը: Պաշտօնական նամակս կուռակալին
ներկայացնելով ըսի. «Մեր նախարարը Ձեր Բար-
ձրութեան ոտքերը կը համբուրէ: Ձեզի կատարեալ
գոհունակութիւն տալու համար, զիս մասնաւոր կեր-
պով զրկեց որ Ձեր հրամանները առնելով պէտք եղա-
ծը գործադրեմ»:

Կուսակալը գոհ մնաց և իր գանգառները յայտնեց․ «Պէկեան էֆ․ն, թէպէտ Եւրոպա գացած, բայց երկրա-
գործութենէ բան չի հասկնար, զեկզեկ խենթին մէկն
է»։ Ես ալ իրեն անմիջապէս պատասխանեցի․ «Վա-
ղը իսկ պաշտօնանկ կ'ընենք։ Քննիչ մը կայ, Բէշիտ
Պէյ անունով, որ շատ կարող է և հակառակ Եւրոպա
ուսած ըլլալուն՝ ամէն օր հինգ անգամ իր նամաղը
կ'ընէ, բայց այս միջոցիս երկու ամսուան համար
Սուրբոյ կողմերը դրապեալ է։ Իր պաշտօնը աւարտե-
լուն պէս այստեղ կը զրկենք զինքը և վստահ եմ թէ
Զեր Բարձրութիւնը շատ գոհ պիտի մնայ։ Միայն պի-
տի խնդրէի որ երկու ամիս ևս համբերէիք և Պէկեան
էֆ․ն հոս մնար, մինչև Բէշիտ Պէյի դալը»։ Այս չին-
ծու պատմութեանս վրայ կուսակալը՝ «Քանի որ այդ-
պէս է, այսչափ ժամանակ համբերեցի, երկու ամիս
ևս կրնամ համբերել այս խենթին հետ» ըսաւ։ Շնոր-
հակալութիւն յայտնելով դուրս ելայ։ Ուրախութիւնս
մեծ էր, թէպէտ երկու ամսուան պայմանաժամ մը
միայն ստացած էի և ինքնիրենս կ'ըսէի․ «Ո՛վ գիտէ
երկու ամսուան մէջ ի՜նչ կը պատահի», և գացի
պաշտօնակցիս՝ Պէկեան էֆ․ին հաղորդեցի։ Բարեկամս
շատ գոհ չմնաց։ Իրեն ըսի․ «Մի՛ վնասիր, ի՜նչ
կ'ըլլայ, ինչ է՛րըլար»։ Զարմանալի զուգադիպութիւն,
ճիշդ ամիս մը վերջը Ապտիւրրահման Փաշա պաշտօ-

նանկ եղաւ և Պէկեան Էֆ. կրցաւ տակաւին բաւական
 ժամանակ Իզմիր մնալ :
 Կուսակալին Պէկեան Էֆ.ի դէմ ունեցած հակա-
 կրութիւնը՝ այս վերջնոյն շատ լիք հագուելուն ար-
 դիւնք էր : Ընդհանրապէս դէտած եմ որ հին կրօնա-
 մով մեծ պաշտօնեաները երբեք չէին ակոսորժեր քրիս-
 տոնեայ պաշտօնեայի մը եւրոպականացած արդուգար-
 դէն և շարժուձեւերէն :

ՍԵՆԵԿԱՊԵՏ (ՄԱՊԷՅԻՆՃԻ) ՐԱՂԴՊ ՓԱՇԱ. — 1890-
91 թուականներուն՝ թէ՛ Պոլսոյ ընդհ. քննիչի պաշ-
տօնը և թէ կայսերական ագարակաց քննիչի պաշ-
տօնը ունենալուս՝ թուրք պաշտօնակիցներուս նա-
խանձէն և թշնամութենէն վախնալով փախաբեցայ
պալատական մեծ պաշտօնայի մը պաշտպանութիւնը
վայելել, և յաջողեցայ սենեկապետ Բաղդալ Փաշայի
բարեկամութիւնը ձեռք բերել։ Բաղդալ Փաշա թագա-
ւորին քով շատ ազդեցիկ էր։ Սիլիվրէի կողմերը՝ Օ-
ւորին քով շատ ազդեցիկ էր։ Առաւել լաւապէս ինձմէ
մուրճայի ագարակը ծախու առած ըլլալով՝ ինձմէ
խնդրեց որ երթամ զայն աչքէ անցընեմ և քննու-
թեանս արդիւնքը տեղեկագրեմ իրոն։ Իր վստահելի
պաշտօնեաներէն Հաֆըզ Էֆ.ի հետ Օմուրճա գացինք։
Այս այն Հաֆըզ Էֆ.ն է որ վերջը Փաշա եղաւ և
Սուլթան Համիտի հրամանով, Բերա մուհալէպիճիի մը
խանութիւն մէջ՝ ալպանացի կանի Պէյը սպաննեց։

Յոթերօրեայ ազարակը ժամանակին գաղղիական
ընկերութեան մը կողմէ առնուած, հազիւ տարա-
ծութեան վրայ այգիներ տնկուած և գինի պատրաստ-
ուելու համար սքանչելի մառաններ շինուած էր: Պո-
լիս վերագառնալուս՝ Բաղդադ փաշայի յանձնարարեցի
որ սոյն այգիներուն խաղողէն քօնեաք և օղի շինէ, և
չառ անգամներ՝ Պալատը չգտնուած ժամերուն՝ իր

ԱՐՏԱՀԱՆԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ԲԷՇԻՏ ՓԱՇԱ. — 1884-87 թուականներուն, երբ Պալլքէսիրի երկրագործ. քննիչութեան պաշտօնը ունէի, օր մը Պանտըրմայի մօտ Բէշլու Փաշա անուն անձին ազարակը գացի:

Ինձ պատմեց թէ 1877ի պատերազմին, երբ ինք Արտահանի հրամանատարն էր, իր մեծէն՝ Կազի Ան-մէտ Մուխթար Փաշայէն ստացած հրամանին վրայ ստիպուեալ էր ձերմակ դրօշակը քաշել և անձնատուր ըլլալ, հակառակ անոր որ Արտահան անառիկ գիրք մը ունենալուն՝ տակաւին կարելի էր երկար ժամանակ զիմադրել Ռուսերուն:

Արտահանը պաշարող ռուս բանակին հրամանատարը ժէնէրալ Տէր Դուկասօֆ երբ իրեն հետ բերդը կ'այցեկէ և ռազմամթերքի և ուտեստի քանակը կը տեսնէ, իրեն դառնալով՝ Ատրպէյճանի թուրքերէնով Ա. մօթ չէ՞ քեզի, ո՞վ Փաշա, որ այսչափ ռազմամթերք և պաշար ունենալով և այսպիսի անառիկ վայրի մը մէջ դտնուելով հանդերձ անձնատուր եղար» կ'ըսէ:

Բէշլու Փաշա արտասուելով՝ իրեն եղած հրամանը ցոյց կու տայ:

Սոյն անձը, որ շատ զարգացեալ և համակրելի մէկն էր, պատերազմական ատեանէն դատապարտուելով Պանտըրմայի կողմերը աքսոր զրկուած էր:

ՄԵԾՆ ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱ ՆՈՒՊԱՐ. — Պօղոս Փաշայի հայրը՝ Մեծն Նուպար Փաշա և հայրս, մին եգիպտական պաշտօնեայ, միւսը օսմանեան, խիստ մտերիմ բարեկամութեամբ կապուած էին:

Երբ 1880ին Բարիզ երթալով Կրինեօնի երկրագործ. վարժ. ըմտայ, նոյն միջոցին Մեծն Նուպար ընտանեօք Բարիզ կը բնակէր և զիս զաւկի պէս կ'ընդունէր իր տունը. ինչպէս նաև իր կինը՝ Յուլիկ Հա-

նըմ որ, Պոլիսէն մօրս շատ ծանօթ լինելով, վրաս մօր մը գուրգուրանքը ցոյց կու տար:

Երբ Կրինեօնէն շրջանաւարտ ելայ Փաշային ըսի.

—Հայրս, ինչպէս գիտէք, ժամանակին Տաճկաստանի մէջ պաշտօնեայ եղած էր: Ես Տաճկաստան երթալ և հոն պաշտօնեայ ըլլալ չեմ փափաքիր. միթէ կարելի՞ է որ եգիպտոս երթամ և այնտեղ երկրագործական գործով մը զբաղիմ:

—Ո՛չ տղաս, ըսաւ Փաշան, դուն պէտք է Թուրքիա երթաս. հօրդ բարեկամները բաւական շատ են այնտեղ, կրնաս շուտով առաջ երթալ և մանաւանդ ազգիդ ալ օգտակար ըլլալ: Դիւրաւ կրնամ քեզի եգիպտոսի մէջ գործ մը գտնել, բայց կը խրատեմ Պոլիս վերադառնալ. Հայը պէտք է իր հայրենիքին մէջ մնայ:

Իր խրատին հետեւեցայ:

Երբ 1896ին, Պոլսոյ ջարդերէն յետոյ, Բարիզ ապաստանեցայ, Մեծն Նուպար Բարիզ կը բնակէր. յաճախ իրեն կ'երթայի. Փաշան ինքզինքը երկրագործութեան տուած ըլլալով՝ զարմացմամբ տեսայ թէ կենդանեաց և անոնց սնունդներուն մասին մեծ հրմտութիւն ձեռք բերած էր: Հարցումիս վրայ թէ ի՞նչ պէս կ'ըլլար որ այդքան հմտութիւն ունէր.

—Աղջկանս՝ Զիպայի (որ Տիգրան Փաշա Ապրոյի կինը եղած էր) մահուանէն վերջ, պատասխանեց, ինքզինքս միւխթարելու համար երկրագործական գիրքեր առի և սկսայ կարգալ: Սկիզբները բան չէի հասկնար, բայց ընթերցումներս շարունակելով յաջողեցայ կամայ կամաց այդ ճիւղին գաղափարներուն տեղեկ ըլլալ:

Ու ինձմէ խնդրեց որ յաճախ իրեն երթամ հողագործութեան վրայ խօսելու համար:

Պոլսոյ Պանքայի դէպքէն վերջ՝ մեծ թուով Հայեր

ժախչելով Բարիզ տպատանած էին, շատեր իրենց կրնեցին ու զաւակներով: Ոմանք Ամերիկա երթալ կը ժափաքէին, գրեթէ ամէնքն ալ նամակներով Փաշային կը գիմէին և օգնութիւն կը խնդրէին: Փաշան, որ բառին բուն նշանակութեամբը, վեհանձն անձնաւորութիւն մըն էր, ամէնուն կ'օգնէր և, որպէսզի գոհացում տայ իրեն եղած խնդրանքներուն, Բարձր Նգիպտոսի Մինիէ քաղաքին մօտերը իր 400 ֆէտտանայ (acre, ֆէտտանը 4200 քառ. մէթր է) ամէնէն գեղեցիկ ագարակը, 40,000 անգլ. ոսկիի ծախսեց և ամբողջը հայ ժախստականներուն յատկացուց: Նոյնիսկ մեծ շէնք մը վարձելով կահաւորեց՝ ուր աղքատութեան պատճառաւ փողոցը մնացող Հայերը ապաստան կը գտնէին ու կը կերակուէին, ձրիօրէն բնականաբար: Եւ սակայն գոնուեցան այնպիսիներ այդ պատուարեալներէն՝ որ բաւական ազմուկ հանեցին թէ ինչո՞ւ ամէն կերակուրէ վերջ անուշեղէն մըն ալ չէր տրուեր իրենց:

Մեծն Նուպար գաղթականաց հանդէպ այնքան մեծ հոգածութիւն ունէր որ իր կառքը և ձիերը ծախսեց որպէսզի անոնց ամսական ծախքն ալ գաղթականաց յատկացնէ:

Եթէ վերոյիշեալ Մինիէի ագարակը Փաշան ծախած չըլլար, յետոյ 160,000 ոսկի պիտի արժէր:

Շատերը կը կարծեն թէ Մեծն Նուպար ահագին հարստութիւն թողած է: Բողոքովին սխալ է: Եթէ ուրիշ մէկը Մեծն Նուպարի պաշտօնները և առիթները ունեցած ըլլար, բաղմամբիւ միլիոններու տէր կըրնար ըլլալ: Մեծն Նուպար միշտ ուղիղ և անկաշառակեր գտնուած է:

Գահիրէի մէջ ջուրի ընկերութիւնը հաստատած է որ Ժողովուրդին համար նախախնամութիւն մը և

իրեն համար ալ հարստութեան աղբիւր մը եղաւ: 1896ի վերջերը երբ երեկոյ մը Մեծն Նուպարի գացի, խնդալով մը ինձ պատմեց.

ՄԵԾՆ ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱ

—Գիտե՞ս ո՞վ եկաւ ինձի այսօր: Հնչակեաններուն մեծը՝ Նազարբէկեան և ըսաւ. «Թուրքերը ամէն տեղ Հայերը կը ջարդեն. այսօր Ձեզ կը գիմեմ խորհուրդ հարցնելու համար: Դուք մեծ ու փորձառու ղեւանա-

գէտ մըն էք, ի՞նչ խրատ կու տաք մեզի»: — Զարմանալի բան, պատասխանեցի, այսօ՞ր է որ յիշեցիք թէ հայ Նուպար մը կայ, քիչ շատ ալ քաղաքականութեան տեղեակ և կրնայ ձեզի օգտակար խրատներ տալ: Տարիներով ձեր խնթութիւնները ի գործ դնել և խեղճ Անատօլուի ժողովուրդը ջարդի, թալանի ենթարկելէ վերջ՝ այսօ՞ր է որ միայն կու գաք: Շատ ուշ է: Թուրքերը չեն որ Հայուն արիւնը մտան, այլ դուք և ձեզի պէսները»:

Փաշան վերջացուց իր խօսքերը ըսելով. «Զինքը վրնտեցի»:

Նուպար Փաշայէն այսպէս վրնտուելուն համար է որ տխրահոչակ Նազարբէկը նստած ելած տեղը Մեծն Նուպարի դէմ կը խօսէր:

Փաշան հայերէն քիչ կը հասկնար. գաղղիներէն կամ թուրքերէն կը խօսէր: Իմացած ըլլալով որ՝ 1877ի թուրքեռուս պատերազմէն վերջը՝ Պէտլինի մէջ տեղի ունեցած վհիւստութիւն Նուպար Փաշա ինպատու Հայաստանի տեղեկագիր մը տուած է, երեկոյ մը երբ իր քով կը գտնուէի, իրմէ ուղեցի զայն և ուրիշ սենեակ մը երթալով մեծ ուշադրութեամբ մէկ ծայրէն միւսը կարդացի: Յուսախաբ եղայ. սոյն տեղեկագիրն մէջ ես կը յուսայի տեսնել Հայաստանի անունը, Հայուն անունը. ընդհակառակը արդարութեան, ժանտարմըրի, դատարաններու, ապահովութեան ընդարձակ առաջարկութիւններ կը պարունակէր միայն:

Տեղեկագիրը Փաշային յանձնեցի, բայց դէմքէս յայտնի էր որ դժգոհ մնացած էի: Փաշան անմիջապէս հասկցաւ.

— Ինչո՞ւ դէմքդ կախեցիր. դո՞հ չմնացի՞ր, հարցուց:

— Փաշա՛, ըսի, եթէ ինձ համարձակութիւն կու տաք, ճշմարտութիւնը ըսեմ:

ՄԵՇԸ ՆՈՒՊԱՐ 40 տարեկանին

— Ըսէ՛, տղաս, մի՛ քաշուիր:

— Փաշա՛, ես այս տեղեկագրէն բան չհասկցայ. ո՛չ հայ վիճակներուն անունը կայ մէջը, ոչ ալ Հայոց համար մասնաւոր առանձնաշնորհներու խօսք: Ձէք մասնանշած իսկ որ նահանգային ժողովներու մէջ անդամոց մեծամասնութիւնը Հայերէ պէտք է կազմուած ըլլայ, ինչպէս նաեւ ժանտարմններու մեծամասնութիւնը, և այլն:

Փաշան խնդալով պատասխանեց.

— Դուն շատ քաջ հողագէտ մըն ես, բայց շատ տկար քաղաքագէտ մը: Եթէ Հայաստանի մէջ արդարութիւնը կատարելապէս ի գործ դրուէր, եթէ Հայը ինչքի և կեանքի կատարեալ ապահովութիւն ունենար, չնորհիւ աշխատատէր և վաճառական ըլլալուն՝ քիչ ժամանակէն երկրին տէրը կը դառնար: Եթէ հայ անունը յիշած ըլլայի, եւրոպական քաղաքականութիւնը լաւ գիտնալուս, վստահ եմ որ ո՛չ եւրոպացիք պիտի ընդունէին, ոչ ալ թուրք կառավարութիւնը»:

Մտածեցի և իրաւունք տուի:

Եգիպտոս նոր գտնուած ժամանակս, սրճարաններու մէջ ազգայիններէ ոմանք Մեծն Նուպարը կը քրննադատէին ըսելով թէ «Անիկա Եգիպտոսի մէջ երկար տարիներ ահագին ազդեցութիւն ունեցած էր, կրնար Տաճկաստանէն շատ մը Հայեր բերել և յառաջացնել, հարստացնել, բայց չըրաւ»:

Ամառուան եղանակին երբ Բարիդ կը գտնուէի Մեծն Նուպարի պատմեցի այդ քննադատութիւնները:

— Շատ իրաւացի են, ըսաւ, ես միշտ փափաքած և աշխատած եմ որ տաճկաստանցի Հայը իր հայրենիքին մէջ մնայ և այնտեղ յառաջանայ, որպէսզի, եթէ օրին մէկը, առիթները նպաստաւոր ըլլան, կարող ըլլայ իր հայրենիքին տէրը դառնալ: Բայց Աստուած

չէի որ ապագան գուշակէի: Որո՞ւն միտքէն կ'անցնէր թէ քսաներորդ դարու եւրոպական պետութեանց քիթին տակ 300,000 Հայ պիտի ջարդուի և եւրոպան բառ մ'իսկ չպիտի ըսէ: Եթէ գուշակէի այս ջարդերը, կրնայի հազարաւոր Հայեր Եգիպտոսի մէջ տեղաւորել»:

Մեծն Նուպար ահագին ծառայութիւններ մատուցած է Եգիպտոսի: Սուէզի ջրանցքը բացուելու համար շատ աշխատած և մեծ գիւրութիւններ տուած է: Խառն գատարանները ինք հաստատած է, որոնք եւրոպացի դրամատէրերուն մեծ վստահութիւն ներշնչած են և եւրոպական ահագին դրամագլուխներ Եգիպտոսի մէջ շահագործուելով երկիրն ու ժողովուրդը մեծապէս օգտուած են: Մեծն Նուպար երկրագործութիւնը սիրելուն՝ երկրագործ ժողովուրդին, Ֆելլանին, մեծ պաշտպանութիւն և գիւրութիւն ցոյց տուած է: Ասոր համար է որ Եգիպտոսի հողագործ դատակարգը, որ ժողովուրդին 90 առ 100ը կը կազմէր, իրեն Ապու Ֆելլան (Ֆելլահին հայրը) մակդիրը տուած է:

Եգիպտոսի ջրաբաշխութեան գործին մէջ մեծ դեր խաղացած է:

Մեծն Նուպարի կինը՝ Յուլիկ Հանըմ, Գարաքէհեա Երամեան Գէորգ Պէյին աղջիկն էր, այսինքն Պոլսոյ Արարհամ Փաշայի քոյրը: Շատ հմուտ լից, լուրջ, քաղաքագէտ կին մը եղած և իր ամուսնոյն քաղաքագիտական գործերուն մէջ մեծ դեր խաղացած է: Բոլոր այն եւրոպացի քաղաքագէտները որ Յուլիկ Հանըմի հետ չիղււմ ունեցած են՝ մեծ գովեստով խօսած են իր մասին:

Յուլիկ Հանըմ վերջին աստիճան ազգասէր էր: Իւր հարսը, Պողոս Փաշայի կինը, որ միևնոյն ժամանակ իր քրոջ աղջիկն էր, ստիպած էր որ իրեն ուղ-

ղեալ նամակները հայերէն գրէ։ Ինք չառ լաւ գաղ-
ղիերէն կը գրէր, բայց Հայո. մը երբեք գաղղիերէն
չէր գրեր, այլ միայն հայերէն։

Բանի որ առիթը կը ներկայանայ, պէտք է յիշեմ
թէ Գուլիկ Հանըմի մայրը՝ Էպրու Հանըմ՝ Պոլիս բնա-
կած ժամանակ առաջինը կ'ըլլայ, ետի Գուլիկ Ս. Փ.
Ազգ. Հիւանդանոցին համար մի քանի հայ տիկիներէ
յանձնախումբ մը կազմող։ Շարաթը անգամ մը կառ-
քով ետի Գուլիկ կ'երթայ եղբր հիւանդներուն այցե-
լելու և պէտք եղած հսկողութիւնը կատարելու, երբ
տակաւին երկաթուղի հաստատուած չէր։

ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԵԱՆ ԳԱՅՐԻԷԼ ԷՖԷՆՏԻ. — Առաջին
անգամ իրեն հանդիպեցայ, 1896ի վերջերը կամ 1897ի
սկիզբները, Բարիդ, Մեծն Նուպար Փաշայի տունը։
Իր որդին Տիրան, որ այն ատեն Բարիդի իրաւագի-
տական վարժարանը կը յաճախէր, թիֆոյէ կը բռնուի։
Հայրը, այդ միջոցին Թուրքիոյ արաաքին գործոց նա-
խարարութեան խորհրդական, իր մէկ հատիկ որդւոյն
հիւանդանալուն լուրը առածին պէս, արտօնութիւն
կը խնդրէ որ Բարիդ գայ։ Սուլթան Համիտի մերժ-
ման վրայ գաղղիական զեռպանատան միջոցաւ կը
փախչի և տղուն քով կու գայ, պաշտօն և ապագայ
ոտրի տակ առնելով։ Բայց Սուլթանը իրողութիւնը
հասկնալով լուր կը զրկէ որ տղուն առողջանալէն յե-
տոյ կրնայ Պոլիս վերադառնալ և գործին գլուխը
անցնիլ։ Իրօք ալ քանի մը ամիս Բարիդ մնալէն վերջ
Պոլիս վերադարձաւ։ Կայսեր այս ըրածը կարծելու
չէ թէ համակրանքի մը արդիւնքն էր, այլ իւր վա-
խուն թէ մի գուցէ Նորատունկեան Էֆ., որ Տաճկաս-
տանի ամբողջ գաղտնեաց տեղեակ էր, Թուրքիոյ դէմ
campagne մղէ և զանոնք ներպիտոյ ցուցադրէ։

Նուպար Փաշայի տունը մեր հանդիպումէն մի քա-
նի օր վերջ իրեն այցելութեան գացած միջոցիս՝
խնդրեց որ միասին Բէռլաշէզի գերեզմանատունը
ուխտագնացութեան երթանք Գրիգոր Օտեանի հողա-
կոյտին։

Հետեւեալ օրը միասին գացինք այդ գերեզմանա-
տունը։ Ահագին տեղ մը ըլլալուն մէկ ժամ ասդին
անդին, ձիւնի ու ցեխերու մէջ թափառելէ յետոյ,
մարմարի կտոր մը գտանք որու վրայ անշուք կերպով
«Գրիգոր Օտեան» գրուած էր։ Հակառակ օդին խիստ
ցուրտ և անձրեւոտ ըլլալուն Նորատունկեան Էֆ.
գլուխը բացաւ և գերեզմանին առջև ծնրադրելով
«Հայր մեր» մը ըսաւ։ Իր այս ժեպը վրաս մեծ տպա-
ւորութիւն գործեց։

1909ի գարնան Գահիրէ եկած էր։ Բնական է մի-
ասին խօսեցանք և միասին ալ խորհիլին՝ Ապպա Նիլ-
մի Փաշայի այցելութեան գացինք։ Նոյն տարուան
օգոստոս ամսոյ մէջ, երբ Պոլիս գացի, քրոջս՝ Թիր-
զայի յուղարկւորութեան ներկայ գտնուելու, Մեծ
Կղզի Գարրիէլ Էֆ.ի այցելեցի։ Բարեգործականի և
ուրիշ զանազան խնդիրներու մասին երկար խօսե-
ցանք։ Ինք այդ միջոցին հանրային շինութեանց նա-
խարար էր։

Պոլիսէն մեկնելէս առաջ՝ Գարրիէլ Էֆ.է հրաժեշտ
առնելու համար երբ իր պաշտօնատան մէջ իր քով կը
գտնուէի՝ ըսաւ ինձ.

—Ձեր մասին երկարօրէն խօսեցայ եղարքոս Հիլ-
մի Փաշայի։ Ինկատի առնելով որ ժամանակին դուք
այս պաշտօնատունը գտնուած էք և տարիներով թէ՛
նգիւպտոսի թէ՛ Թուրքիոյ մէջ երկրագործութեան աշ-
խատած էք, Հիլմի Փաշա պատրաստակաւութիւն
յայտնեց ձեզ երկրագործական նախարար անուանել,

կամ հանրային շինութեանց նախարար իմ տեղս՝ զի որոշած եմ մի ամիս վերջը հրաժարականս տալ։

Շնորհակալութիւն յայտնելէ վերջ՝ հետեւեալը ըսի Գաբրիէլ Էֆ.ի.

—Նախարարութիւնը տեսակ մը գերութիւն է. այդ փառասիրութիւնը չունիմ։ Եգիպտոսի մէջ շատ աւելի ազատ եմ և նախարարի մը այստեղ ստացած ամսականէն աւելի դրամ կը չահիմ հոն։ Տակաւին վեց ամիս չեղաւ Ատանայի ջարդը. ես այսպիսի երկրի մը համար՝ որ միշտ ազգակիցներուս արիւնը թափած է՝ չեմ ուզեր աշխատիլ։

Հանգուցեալ Տօքթ. Ն. Տաղաւարեանի շնորհիւ Պոլսոյ մէջ Բարեգործական մը կազմուեցաւ որոյ ատենապետութիւնը սիրով յանձն առաւ Գաբրիէլ Էֆ.։

Պատերազմի միջոցին Գաբրիէլ Էֆ. Նորատունկեան Լօզան կը բնակէր։ Խաղաղութեան կնքուելէն վերջ երբ ամէն գաղութներէ ներկայացուցիչ կը զրկէին Ազգային Պատուիրակութեան մասնակցելու, բոլոր ճիգըս թափեցի որպէսզի Նորատունկեան Էֆ. Զուլցե-րիոյ հայ գաղութին կողմէ ընտրուի, և ընտրուելով Բարիզ մեկնեցաւ և պատուիրակութեան մասնակցեցաւ։

Երբ Բարեգործականը Բարիզ փոխադրեց իր կեդրոնը, Գաբրիէլ Էֆ. Միութեան Բ. ատենապետ ընտրուեցաւ։

Չար քննադատութիւններ պակաս եղած չեն իր մասին, բայց ամէնքն ալ նախանձի և թշնամութեան հետեւանքներ են։

Գաբրիէլ Էֆ. առաջին օրէն պատուական ազգասէր մը եղած է և շատ անդամներ փորձով ալ ցոյց տուած է այդ բանը։

ԹՈՒՐԿԻԱՅԷՆ ԴՈՒՐՍ

ՊՈԼՍԷՆ ԻՆՉՈ՞Ւ ՓԸԽԱՅ

1895ի Բ. ԴՐԱՆ ԴԷՊԻՐԸ. — Տարիքոտ անձերը կը յիշեն թէ Պոլսոյ Հնչակեանները Հայաստանի մէջ բարենորոգումներ կատարելու համար աղերսագիր մը պատրաստած և խմբովին Բ. Դուռ դիմած էին սոյն աղերսագիրը Մեծ Եպարքոսին տալու։

Բ. Դուռը ի պաշտօնի գտնուող թուրք աւտիճանաւոր զինուորականը, փոխանակ Հայոց տուած աղերսագիրը Մեծ Եպարքոսին ներկայացնելու, թրքական ամենաստորին հայհոյութիւններով դիմող Հայերը կը նախատէ։ Անոնցմէ տաք-գլուխ մէկն ալ, հօր ու մօր եղած հայհոյանքներուն չհանդուրժելով վեցհարուածեանը կը քաշէ և զինուորականը կը զարնէ։ Ասոր վրայ խուճապ և փոքրիկ ջարդ մը յառաջ կու գայ։

Ես, առանց խնդիրէն ունէ տեղեկութիւն ունենալու, նոյն օրը առաւօտուն կանուխ Գատը Գիւղի կայսերական ագարակը քննութեան գացած էի։ Երբ ցորեկէն յետոյ Պոլիս վերադարձայ Կամուրջին վրայ բարեկամի մը հանդիպեցայ որ ինձ իմացուց թէ Բ. Դուռը դէպք մը տեղի ունեցեր է և բաւական Հայեր սօփաներով սպաննուեր են։

Սովորութիւն ունէի ագարակները գացած ժամանակս վրաս վեցհարուածեան կրել և այս մասին հրաման առած էի նախարարէս՝ Միքայէլ Փաշա Փօրթու գալէ։

Երբ Կամուրջէն Պոլսոյ կողմը կ'ուղղէի քայլերս, տեսայ թէ ինձմէ 40-50 քայլ հեռու, Կամուրջի դրամ առնուած տեղը երկու Հայեր խուզարկեցին և սփաներով սպաննեցին: Կ'երեւայ թէ այդ Հայերէն երկուքին վրայ ալ զէնք գտնուեր է և հրաման տրուած է եղեր զէնք կրող Հայերը սպաննել:

Վեցհարուածեանս մէջքս գտնուելուն՝ սկսայ վախնալ: Քայլերս դանդաղեցուցի: Գրպանս գտնուած Րամազանի համրիչը ձեռքս առնելով քալուածքս շարունակեցի: Այդ սփանիներէն մի քանի հոգի ծուռ ծուռ ինձի նայեցան, բայց զիս Թուրք կարծելով թողուցին որ անցնիմ:

Ուղղակի Սիրքէճի կայարանը գացի, անկէջ ալ չողակառքով Այ-Սթեֆանոս երթալով՝ Այա Մամայի կայս, ագարակը գիշերեցի: Յաջորդ օրը, վեցհարուածեանս հոն թողելով, Պոլիս պաշտօնատեղիս գացի:

Շատ հաւանական է որ, եթէ զիս խուզարկելով զէնքս գտնէին, ուրիշ Հայերու ըրածնուն պէս՝ զիս ալ մեռցնէին:

Այլևս Թուրքիայէն բոլորովին զգուելով, կը մտածէի օրին մէկը հեռանալ:

Որպէսզի կարող ըլլամ ապագային օտար երկրի մը մէջ գործ գտնել, զանազան երկիրներէ հողագործութեան մասին հրատարակութիւններ բերել կուտայի և կը քննէի թէ ո՞ր երկիրը ինձ աւելի պիտի յարմարէր Թուրքիան թողելու պարագայս:

ՕՍՄ. ՊԱՆՔԱՅԻ ԴԷՊԻՔ. — 1896 օգոստոսին Դաշնակցականներուն Օսմ. Պանքան յարձակելով դրաւելէն վերջը հազարի ջարդ մը տեղի ունեցաւ որ երեք օր տեւեց: Ջարդին երկրորդ օրը, բնական գիւղիս՝ Գանտիլիի Թուրք բեռնակիր և գործաւորները

երբ փօլիսի հրահանգին համեմատ Հայոց տունները յարձակեցան և ջարդ ու թալան ըրին, քառասուն հոգիի չափ խումը մը ծովեզերեայ տանս վրայ յարձակելու ատեննին՝ Աթա Պէյ անուն թուրք դրացիս, որ ժամանակին Թուրքիոյ գաւառ եղած էր, այսինքն փաթթոցաւոր կրօնաւոր մըն էր, խնդիրը հասկնալով անմիջապէս մեզ ընտանեօք իր հաւեմը տարաւ և փողոց ելլելով խուժանին դիմացը գնաց և արգիլեց որ մեր տունը մտնեն: Այս բարի մարդուն շնորհիւ՝ ես, կինս և զաւակներս մահէ ազատեցանք և մեր տունը կողոպուտի չարուեցաւ:

Տունս ծովեզերքը գտնուելուն, դիմացը՝ Պէպէքի կողմերը հրազէններու ձայները և վերաւորեալներու աղաղակները կը լսէի: Դրութիւնը շատ ցաւալի էր: Քովս ունէի վեցհարուածեան մը, բայց ինչ օգուտ ունի վեց գնդակ 40 հոգիի դէմ: Մէկ կողմէն ընտանիքս և զիս պաշտպանել կ'ուղէի, միւս կողմէն կը մտածէի թէ եթէ հրազէնս պարպեմ խուժանը կինս և փոքրիկ զաւակներս պիտի սպաննէ: Ահագոյի մէջ մինչև առաւօտ անկարելի եղաւ ննջել: Այս ջարդի խնդիրը այնչափ զիս յուզած էր որ տասը օր չկարողացայ ճաշել: Առատ ջուր կը խմէի և սիկառէթ կը ծխէի: Այդ օրէն վերջնականապէս որոշեցի անիծեալ Պոլիսէն և Տաճկաստանէն հեռանալ: Այն միջոցին տարիքս երեսունըվեց էր: Ինքնիրենս կը մտածէի, աւելի լաւ է պաշտօնս, ամսականս, ապագաս ոտնաւորս ընել, օտար երկիր մը երթալ և այնտեղ իբր պարզ գործաւոր մը աշխատիլ, բայց ազատ ապրիլ և Թրքական ջարդերու երթակայ չըլլալ:

Մի քանի օր վերջ՝ առաւօտ մը կանուխ Միքայէլ Փաշային տունը գացի և իրեն յայտնեցի Պոլիսէն հեռանալու դիտաւորութիւնս, խնդրելով որ գաղտնի

պահէ ըսածս: Փաշան քիչ մը մտածելէ վերջ «Հոս զանազան պաշտօններ ունիս, առատ ափսական կ'ստանաս, 75 ոսկիի չափ: Եթէ վստահ ես թէ օտար երկիր մը երթալով նոյնիսկ ամիսը 20 ոսկի կրնաս վաստակիլ՝ քեզ կը խրատեմ վայրկեան մը այս երկիրը չկենալ: Ես ալ եթէ քու տեղը ըլլայի այդպէս պիտի ընէի. բայց ի՛նչ օգուտ որ նախարարի այս բարձր պաշտօնս թողուլ և փախչիլը մեծ գայթակղութեան մը առիթ կրնայ տալ: Ուստի ստիպուած եմ այստեղ կենալ»:

Հարցուցի իրեն թէ եթէ եգիպտոս երթամ թուրք կառավարութիւնը զիս կրնա՞յ անկէ բերել տալ:

—Ո՛հ, պատասխանեց: «Աստուած հետդ ըլլայ» ըսաւ:

Հրաժեշտ առի, մեկնեցայ և ջարդէն երկու ամիս վերջը Պոլիսէն փախայ, հոկտեմբերի սկիզբը:

Իմ Պոլիսէն փախչելէս վերջը թուրք ընկերներէս շատերը դիմում ըրած են իմ կայս. ագարակաց քրննիչութեան պաշտօնս ստանձնելու համար, բայց Միքայէլ Փաշան մինչև իր մահուան օրը պաշտօնս բայց թողուցած էր, այն նպատակով որ եթէ օրին մէկը եւրոպիոյ կամ եգիպտոսի մէջ չյաջողիմ և փափաքիմ վերստին Տաճկաստան դառնալ՝ կարող ըլլայ արքայական հրամանով զիս իմ նախկին պաշտօնիս մէջ հաստատել: Ասի իր ազնուութեան և բարեկամութեան մեծ ապացոյց մըն էր: Բարեբախտաբար պէտք չունեցայ և երբեք ալ մտքէս չանցուցի այդ անխնայ երկիրը տեսնել:

Միքայէլ Փաշայի մահէն վերջը Սագըզեան Յովհաննէս էֆ.ն իրեն տեղ նախարար անուանուեցաւ և քիչ յետոյ վեզիրութեան աստիճանը ստանալով եղաւ Յովհաննէս Փաշա Սագըզ:

Հայրս շատ կը սիրէր Յովհաննէս Փաշան: Տարի-

քով ինք հօրմէս աւելի երիտասարդ էր: Շատ անգամ Խասդեղ մեզի կու գար, կը գիշերէր, և, կը յիշեմ, երբ տակաւին փոքր մանուկ մըն էի՝ զիս իր ծունկերուն վրայ կ'առնէր և հետս կը խաղար:

Սուլթան Համիտ հայ բարձր, կարող պաշտօնեաներու ցանկ մը կը պահէր, որպէսզի եթէ յանկարծ իր գանձուն հայ նախարարը վախճանի՝ անմիջապէս անոր տեղը ուրիշ Հայ մը անուանէ:

ՊԱՆԻ ՕԹՕՄԱՆԻ ԴԵՊԻՆԵՆ ԵՐԿՈՒ ԱՄԻՍ ԱՌԱՋ ԱՐԴԵՆ ԿԱՅՍ. ՊԱԼԱՏԸ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ ՈՒՆԻ ԵՂԵՐԹԷ ՀԱՅԵՐԸ ՍՈՍԿԱԼԻ ՅՈՅՅ ՄԸ ՊԵՏԻ ԸՆԵՆ. — 1896 յունիս ամսոյ մէջ օր մը պաշտօնատեղիս՝ Խազնէի Խառնա դացած էի, որ Տօլմա Պահճէ ըսուած տեղը կը գտնուէր: Սոյն նախարարութեան գծագրութեան սենեակի պէտք՝ զինուորական Միրալայ Արիֆ Պէյ անուն անձին հետ դուրս ելանք և դէպի Պէշկիթաշի նաւամատոյցը կ'ուղղուէինք: Ճամբան Արիֆ Պէյ ինձ ըսաւ. «Կ'երեւի թէ ձեր Հայերը նորէն խենթութիւն մը պիտի ընեն»:

—Ինչէ՞ն գիտէք, ըսի:

—Երէկ Պալատն էի, այնտեղ իմացայ. բոլոր պահականոցներուն պէտք եղած հրահանգները տրուեցան, (Աւելորդ է ըսել թէ սօ իւաները պատրաստելու և Հայերը մեռցնելու հրահանգներ էին):

Երբ իրեն հարցուցի թէ ե՞րբ պիտի պատահի սոյն փորձը, «Ձեմ գիտեր, ըսաւ, բայց պիտի պատահի»,

Իրօք ալ օգոստոսի սկիզբը Պանք Օթօմանի դէպքը պատահեցաւ: Ուրեմն Պալատը տեղեկութիւն ունէր չնորհիւ իր լրտեսներուն և կրնար այս չարիքին առաջքը առնել. բայց նախընտրեց որ Հայերը

ցոյցը ընեն որպէսզի զանոնք ջարդել և թալանել տայ:

ԻՆՉՊԷՍ ՊՈԼԻՍԷՆ ԿՐՅԱՅ ՓԱԽԶԻԼ ԵՒ ԲԱՐԻՉ Ա. ՊԱՍՏԱՆԻԼ. — Պանք Օթոմանի դէպքէն վերջ, կառավարութիւնը Հայերը մեծ հակողութեան տակ առած էր: Թէ՛ դուրսէն եկող շոգենաւի ճամբորդները և թէ Պոլիսէն մեկնող հայ ճամբորդներ խիստ քննութեան կ'ենթարկուէին:

Հայ և պաշտօնեայ լինելուս, արտօնագրով Պոլիսէն հեռանալ անկարելի լինելով, միակ միջոցը փախուստն էր:

Իմանալով որ Փաքէի ընկերութեան շոգենաւերէն մին օր մը վերջ Մարսիլիա պիտի ուղեւորուի, գացի շոգենաւին քարափին վրայ գտնուած տեղը հասկնալու: Հետեւել օրը (7 հոկտ. 1896) ընտանիքս հրաժեշտ առնելով՝ ըսի. «Եթէ երեկոյ ժամը արթութեամբ մինչև 12 տուն չգամ՝ գիտցէք որ մեկնած եմ»:

Ֆլօրէնաի քննիչութեան պաշտօնն ալ ունենալով, շատ անգամներ Ղալաթիոյ մաքսատունը կ'իջնէի, եւրոպայէն եկած ծառերը քննելէ և վկայագիր տալէ վերջ պաշտօնատեղիս ներկայութիւնս Նախարարութիւն կ'երթայի:

Սոյն առաւօտ նախ Ղալաթիոյ մաքսատունը գացի: Մի քանի վկայադիրներ տալէ վերջ քարափին վրայէն դէպի շոգենաւը ուղղուեցայ, կարծելով որ առաւօտ լինելուն շոգենաւը տակաւին փոխաներու հակողութեան տակ չէր գտնուեր: Բայց երբ շոգենաւին մօտեցայ տեսայ թէ շոգենաւէն դէպի քարափ ձգուած սանդուխին վրայ երկու փոխա կը գտնուէին: Երբ ոտքըս սանդուխին վրայ դրի՝ փոխաներէն մէկը զիս կեցուց և խոսող դէմքով մը ըսաւ. «Եֆէնտի, նէ՞րէյէ կիտիյօրսուն» (Պարո՛ն, ո՞ւր կ'երթաս): Պա-

ղարիւնութիւնս չկորսնցնելով, բայց սիրտս ահուգողի մէջ, ձեռքս դէպի մաքսատունը երկարելով, «Պէնի թանը՞մատընըզ մը, եօքարտան կէլիյօրմ. վափօրտա մուայէնէ էտէճէք պիր շէյ վար տըր, մուայէնէ էթմէյէ կիտիյօրմ» (Զիս չճանչցա՞ք, վերէն կու գամ. նաւուն մէջ քննելիք բան մը կայ, քննելու կ'երթամ) ըսի: Այս «վերէն կու գամ» բառերը դիտմամբ գործածեցի, որ «Պալատէն կու գամ» ըսել էր: Փօլիսը զիս պալատական լրտես մը կարծելով՝ խոնարհարար բարեւեց և «Հրամայե՛ք» ըսաւ: Այն սանդուխի 10 կամ 15 աստիճանները որոնցմէ անցնելով շոգենաւին վրայ դրի ոտքս, ինձ դարի մը չափ երկար թուեցան: Սիրտս սոսկալի կնքպով կը տրոփէր, մտածելով որ եթէ փօլիսը զիս բռնէր և ըսէր՝ «Կ'աղաչեմ, Ձեզ չեմ ճանչնար. մեր գօմիսէրին քով եկէք և Ձեր ո՞վ ըլլալը յայտնելէ վերջ կրնաք շոգենաւը մտնել», ի՞նչ պատասխան պիտի տայի և ի՞նչ վտանգի կրնայի ենթարկուիլ: Թէպէտ պատասխանս պատրաստած էի թէ «վերէն կու գամ» ըսելս «մաքսատունէն կու գամ» ըսել է. «գացէք մաքսատունը հարցուցէք թէ մէկ ժամ առաջ հո՞ն էի կամ ոչ: Պաշտօնս ծառերը քննել ըլլալով՝ շոգենաւին վրայ ելլել ուղեցի հասկնալու համար թէ Գաղղիայէն եկած ծառեր կա՞ն կամ ոչ»: Բնական է՝ պիտի կրնայի օճիկս ազատել, բայց ո՞վ գիտէ ի՞նչ դժուարութեամբ: Բարեբախտաբար այս վախս չիրականացաւ:

Երբ շոգենաւին վրայ ոտքս դրի, ուղղակի նստապետին դիմելով ինքնութիւնս յայտնեցի: «Առաջին կարգով պիտի ճամբորդեմ. խնդրե՛մ, զիս Ձեր սենեակին մէջ պահեցէք» ըսի:

Նաւապետը, որ բարի մարդ մ'էր, ըսաւ. «Մի՛ վախնար, հիմա գաղղիական հողի վրայ կը գտնուիս.

փօլիսը իրաւունք չունի քեզ վար իջեցնելու: Միայն մէկ պարագայի մէջ քեզ պարտաւոր եմ յանձնել, եթէ դադղիական հիւպատոսարանէն ինձ այդպէս հրաման գայ»:

Խնդրանքիս համաձայն՝ նաւապետը զիս իր սենեակը պահեց, ուր վեց ժամ մնացի և ցորեկէն վերջ ժամը 4ին երբ շոգենաւը քարտօնէն զատուելով դէպի Մարմարայի ծովը ուղղուեցաւ՝ ուրախութեամբ կամրջակին վրայ ելայ և վերջին մնաս բարովս տուի Պոլսոյ:

Եօթը օրէն Մարսիլիա հասանք: Կը յաւայի թէ դիւրութեամբ շոգենաւէն պիտի կարենայի ելլել: Բայց երբոր Մարսիլիա հասանք գօմիսէր մը եկաւ և ճամբորդներուն ցանկը առնելով հայ անուն կրող (այսինքն մականունը «եան» վերջաւորող) անձերը մէկ կողմ դնել և անոնց անցագիրները քննել սկսեց: Կ'երեւի թէ հրաման ստացած էր Բարիդի արտաքին գործոց նախարարէն՝ անցագիր չունեցող Հալիբը բանտարկել և կրկին Պոլիս վերադարձնել: Այն ժամանակուան նախարարը Մ. Հանօթօն էր որ իր թրքասիրութեան պատճառով Հանօթօ Փաշա կ'անուանուէր:

Ես անցագիր չունէի: Բարեբախտաբար նաւապետը Գադղիացիի մը անունին ներքեւ գրած էր իմ անունս «գադղիական հպատակ» նշանակելով, և գօմիսէրն ալ «Աղաթօն»ը ֆրանսական անուն կարծելով հրաման տուաւ շոգենաւէն դուրս ելլելու:

Նոյն երեկոյ շոգեկառք նստելով Բարիդ մեկնեցայ և Լուվրի մօտ պանդսկ մը իջայ:

ԲՆՐԻՉ

Բարիդ հասնելուս հետեւալ օրը ուղեցի բարեկամիս՝ Միւնիւր Փաշայի (որ Բարիդի տաճկական դեսպանն էր) այցելութիւն մը տալ: Փողոց ելած ժամանակս տեսայ թէ մի քանի կիներ կը վազէին: Մէկէնիմէկ ինքզինքս Պոլիս կարծելով «Ախ, ըսի, նորէն ջարդը սկսաւ», և սկսայ վախնալ, ա՛յն աստիճան մեծ եղած էր Պոլսոյ մէջ պատահած ջարդին տըպաւորութիւնը վրաս: Բայց անմիջապէս հասկցայ թէ այդ կիները օմնիպիւս մը առնելու համար է որ կը վազէին:

Մտածեցի որ շատ հաւանական է ամիսներով Բարիդ մնամ: Բարիդի կեանքը սրճարանի կեանք լինելուն և ժամանակս պարապ անցընել չուզելով, խորհեցայ կրկին ուսանողութեան կեանքին հետեւիլ և անմիջապէս *Institut Agronomique*ի և *Ponts et Chaussées*ի տնօրէններուն զիմելով ազատ ունկնդրի քառթ առի և կանոնաւորապէս յաճախել սկսայ սոյն դպրոցները: Երեկոներն ալ՝ կերակուրէ վերջ՝ *Conservatoire des Arts et Métiers*ի սրահները կ'երթայի Բարիդի ամենամեծ իրօֆէսէօսներուն գիտական դասախօսութիւնները ունկնդրելու: Տարի մը այդպէս շարունակեցի:

Այս միջոցին Մեծն Նուպար Բարիդ կը գտնուէր, որուն կ'այցելէի յաճախ, ինչպէս ասկէ առաջ յիշատակած եմ:

ՍՕՖԻԱ

Յուլիս ամսոյ մէջ, երբ Բարիդի զանազան դպրոցներու դասերը դադարեցան, ժամանակս պարապ չանցընելու համար և յուսալով նաև Պուլկարիոյ մէջ գործ մը գտնել, Սօֆիա քաղաքը մեկնեցայ։ Հոն գտայ Պոլսոյ բարեկամներէս Սիմոն Էֆ. Քիւչիւկեանը, որ Սօֆիա քաղաքին անասնաբոյժը եղած էր։ Նա ինձ պատմեց թէ Պոլսոյ ջարդէն վերջ սոյն քաղաքը ապաստանած և երեք ամսուան մէջ պուլկարերէն սորվելով քննութիւն տուած ու յաջողած էր անասնաբոյժի պաշտօնը ստանալ։

Ես ալ մտածելով որ կարելի է երկրագործ. քննիչի մը պաշտօնը կրնամ ստանալ՝ երկրագործութեան տնօրէնին դիմեցի, ո՛վ ըլլալս և փափաքս յայտնեցի։ Նա ինձ ըսաւ. «Ձեր անունը մեզի ծանօթ է. դուք մեր սահմանակից Ադրիանուպոլսոյ գաւառին մէջ գրտնուած էք; և մենք միշտ կը հետաքրքրուինք մեր դրացիներու երկրագործական ձեռնարկներով։ Պուլկարերէնը դիւրին լեզու մ'է, մի քանի ամիսէն կրնաք սորվիլ։ Անհրաժեշտ է քննութիւն մը անցընել որպէսզի կարող ըլլամ ձեզ քննիչի պաշտօն մը յանձնել։ Ձեզի համար բացառութիւն մը ընելով՝ մէկէն Ա. կարգի քննիչ կ'անուանեմ 500 լէվա ամսականով։ Ես տնօրէն մը ըլլալով՝ 600 միայն կ'ստանամ։ Մեր երկիրը աղքատ է. պաշտօնեաներուն մեծ ամսական չի կրնար տալ։

Երեք ամիս չարաչար աշխատեցայ պուլկարերէն սորվելու և յաջողեցայ գաղղ. - պուլկարերէն և պուլ. - գաղղիերէն թարգմանութիւններ ընել և քննութիւնս անցուցի։

Բայց, ինկատի առնելով որ Պուլկարիոյ ձմեռուան

խիստ ցուրտը ինձ յարմար չէ և աղքատ երկրի մը մէջ յառաջանալը դժուար է, շունչս եգիպտոս առի՝ Թրիէսթի ճամբով։ Մեծն Նուպարի իր որդւոյն՝ Պօղոս Փաշայի իմ մասին զրկած յանձնարարագրին վրայ՝

ՆՐ. Ա. ԱՂԱԹՈՆ 37 տարեկանին

վեց ամիս Պօղոս Փաշայի կողմէ իր տան մէջ հիւրասիրութեաց և այս հանգամանքով առիթ ունեցայ խիստ մօտէն ծանօթանալ իրեն։ Առաջին անգամ իրեն հանդիպած էի 1881 կամ 1882 թուականներուն, իր մեծ մօրը՝ Էպրու Հանըմին տունը ի Բարիդ։

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԿԵԱՆՔՍ

Երբ Եգիպտոս հասայ (1897), կը կարծէի թէ ան Տաճկաստանի մէկ մասը լինելուն՝ ժողովուրդին հետ կրնայի թրքերէն խօսիլ. բայց տեսայ թէ Ֆելլախը տաճկերէն բառ մ'իսկ չէր գիտեր և իմ տաճկերէն գիտնալս ինծի ուէ օգտակարութիւն մը չունեցաւ:

Բնական է՝ սկսայ արարերէն սորվիլ, և ինքնիրենս կ'ըսէի. «Կ'երեւայ թէ իմ ճակատագիրս է, ամէն անգամ որ երկիր մը հաստատուիլ ուզեմ՝ այնտեղի լեզուն պէտք է սորվիմ»:

Հանգուցեալ Պօղոս Փաշա Նուպարի ասպետական հիւրասիրութիւնը վեց ամիս վայելելէս վերջ՝ զիս իր զանազան ազարակաց քննիչ կարգեց: Երեք տարի այդ պաշտօնը վարեցի և տեսնելով որ երկրին մէջ ինձ համար մեծ ապագայ կար եթէ ազատ լինէի՝ հրաժարականս տուի:

Փաշան Թանթա քաղաքին մօտ, Սէկին գիւղին մէջ, կառավարական հողերէն 900 ֆէտտան (acre) երկու կտորէ բաղկացեալ ազարակ մը ծախու առած էր և ես սոյն ազարակը կը բնակէի: Հողերուն մեծ մասը աղի և խոզան լննելուն՝ աշխատեցայ զանոնք բարելաւել: Նոյն միջոցին (1898), հանգուցեալ Թազուր Փաշա Յակոբեանի կողակիցը՝ Տիկ. Երանուհի, որու հետ արդէն Բարիզի մէջ ծանօթութիւն ունեցած էի, և որ քոյրն էր Պոլսոյ Տօքթ. Խօրասանճեան Փաշայի, Բարիզէն Գահիրէ եկած ժամանակ փափաք յայտնեց քիչ մը հող առնել: Իրեն առաջարկեցի Պօղոս Փաշայի սոյն ազարակի փոքր մասը, որ շուրջ 350 ֆէտտանէ կը բաղկանար, և իրեն ծախուեցաւ ֆէտտանը 45 ոսկիի: Մինչդեռ Փաշան գնած էր ֆէտտանը 13 ոսկիի: Այդ կտորին համար Տիկ. Յակոբեան վճարեց

շուրջ 16,000 ոսկի: Ագարակին աղի և անմշակ հողերը յարատե աշխատութեան շնորհիւ յաջողած էի բարելաւել, այսինքն մշակելի հող դարձնել:

Օր մը երբ Փաշային հետ կառք նստած Գահիրէի մօտ Շուպրայի ազարակը կ'երթայինք, ինծի հարցուց թէ հիմա ֆէտտանը ի՞նչ կրնար արժել: Երբ պատասխանեցի թէ 40 ոսկի կրնար արժել՝ Փաշան իմ այս գինս չափազանց գտնելով ըսաւ. «Եթէ 40 ոսկիի յաճախորդ մը կրնաս գտնել անմիջապէս կը ծախեմ»:
—48 ժամէն պատասխանը կու տամ», ըսի: Բարիզ Տիկ. Յակոբեան Փաշայի հեռագրեցի որ իր արդէն առած հողին միւս մասը, որ 550 ֆէտտանէ կը բաղկանար, եթէ ուզէր ծախու առնել ֆէտտանը 40 ոսկիի՝ ինծի արտօնութիւն տար: Հետեւալ օրը արտօնութեան հեռագիրը ստանալով Փաշան տեսայ և այդ կտորն ալ Տիկ. Յակոբեան Փաշայի հաշուոյն ծախու առի, որուն համար վճարուեցաւ 24,000 ոսկի. այսինքն, այդ երկու կտոր հողին համար, որ 900 ֆէտտան տարածութիւն ունէր, Տիկինը 40,000 ոսկի վճարեց:

Ան ինձ պաշտօն յանձնած էր իր հողի տեսչութիւնը: Երկու տարի աշխատելէ վերջ, հողը բոլորովին բարելաւելուս շնորհիւ, առաջին գնուած մասը (350 ֆէտտան) որ 16,000 ոսկիի գնել տուած էի, յաջողեցայ ծախել տեղացի հողատէրի մը, 48,000 ոսկիի: Ուրով Տիկ. Յակոբեանի կը մնար 8000 ոսկիի շահ մը և 550 ֆէտտան լաւ վիճակի մէջ ձրի հող, որ մի քանի տարիներ վերջ կ'արժէր մօտաւորապէս 100,000 ոսկի:

Տիկ. Յակոբեան Փաշա ինձմէ խնդրած ըլլալով որ Պոլիս իրեն համար հաստութեք կալուած մը առնեմ և Ետիզուլէի Ս. Փ. Ազգ. Հիւանդանոցին վազրձ ը-

նել տամ, սիրելի բարեկամիս՝ թղթավաճառ հանգուցեալ Խաչիկ Աղա Խորատանճեանի գրեցի ու ան 12000 թրքական սակիով Բերա Շիտակ Փողոցը «Սէպահ» լուսանկարչատան չէնքը ծախու առնելով վազրֆ ընել տուաւ Օրմանեան Սրբազանի պատրիարքութեան օրով:

Սոյն չէնքին եկամուտը, որ տարեկան կարեւոր գումարի մը կը հասնի, մինչև այսօր յատկացուած է հիւանդանոցին յիմարանոցի ձիւղին:

Եգիպտոս հասնելէս 2-3 ամիս վերջը, 1900ի մօտեւրը, Աղեքսանդրիոյ Ռամլէի կողմը տուես գտնուած մի օր յանկարծ Երուանդ Էֆ. անուն անձը քովս եկաւ: Այս երիտասարդը Եւրոպիոյ երկրագործ. դպրոցներէն շրջանաւարտ և Պոլիս Հալքալըի երկրագործ. վարժարանը երբ կը դասախօսէի՝ օգնականս էր: Իրեն բարի գալուստ մաղթելէ վերջ հարցուցի թէ ինչո՞ւ Եգիպտոս կու գար: Ինձ ըսաւ. «Պոլսոյ կեանքէն զգուեցայ. իմացայ որ դուք այստեղ յաջողեալ էք, մտածեցի թէ ես ալ հողագէտ ըլլալով՝ կրնամ ձեզի պէս յաջողիլ: Խնդրեմ, ինձի գործ մը գտէ՛ք»:

Իրեն պատասխանեցի. «Գործ մը գտնալու համար ամէն բանէ առաջ քիչ շատ անուն մը շինելու է: Դուն գաղղիներէնի մէջ զօրաւոր ես (և իրօք ալ ինձմէ շատ աւելի զօրաւոր էր). երկրագործ. այսինչ նիւթերուն վրայ յօդուածներ գրէ՛ La Réforme լրագրին տո՛ւր որ հրատարակէ, և ահա՛ յանձնարական նախամակն ալ: Յօդուածները հրատարակուելէն վերջ քեզ կրնամ հողային գործ ընող պանքաներու անօրէններուն կամ մեծ հողատէրերու ներկայացնել, որոնք յօդուածներդ կարգացած ըլլալով՝ անունով քեզ ճանչցած լինելուն՝ դիւրաւ պաշտօն մը կու տան»:

Աւագ, չարաթ մը անցաւ, լրագրաց մէջ որեւիցէ

յօդուած չտեսայ: Քանի մը օր վերջը Երուանդ Էֆ.ն կրկին եկաւ, նեղութեան մէջ գտնուիլը ըսելով. բնական է՝ պէտք եղած օգնութիւնը ըրի: Երբ հարցուցի թէ ինչո՞ւ յօդուած հրատարակած չէր, «Հիւանդ էի, տկար էի. բայց վաղը պիտի սկսիմ գրել և հրատարակել», պատասխանեց:

8-10 օր անցնելէ վերջ կրկին լրագրաց մէջ որեւիցէ յօդուած չտեսայ: Աղեքսանդրիոյ Մէնչիէի հրապարակին վրայ գտնուած մեծ սրճարանի մը քովէն անցած ժամանակս տեսայ թէ մեր Երուանդ Էֆ.ն ներսը անկիւն մը նստած նարտ կը խաղար: Մէկ երկու օր շարունակ դացի և տեսայ որ առտուընէ մինչև երեկոյ նարտ կամ թուղթ կը խաղար: Եւ երբ դրամը կը հատցնէր ինձի կը դիմէր:

7-8 ամիս այսպէս ժամանակ անցընելէ վերջ ինձ եկաւ ըսելով. «Այստեղ մարդու յարգ չեն ճանչնար. ես որոշեցի Պոլիս վերադառնալ. խնդրեմ ինձի քիչ մը օգնեցէ՛ք»: Պէտք եղածը ըրի և մեկնեցաւ:

Այս մարդը որ ինձի չափ լաւ հողագէտ էր և գաղղիներէն գրելու մէջ մեծ դիւրութիւն ունէր ու նոյնիսկ գաղղիներէն բանաստեղծութիւններ գրած էր, եթէ աշխատէր կրնար յաջող դիրքի մը տէր ըլլալ: Աշխատիլ չուզեց և ստիպուեցաւ այն դժոխք երկիրը վերադառնալ:

Այս գրածս դաս մը ըլլայ սրճարաններու մէջ իրենց կեանքը անցընող երիտասարդներուն:

Օր մը Գահիրէի Սբլանտիտ Գաֆէ ըսուած սրճարանը նստած էի մի քանի եւրոպացի բարեկամներով, որոնց մէջ կար ամբողջ Եգիպտոսի ծանօթ անասնաբոյժ գաղղիացի Բիօ (Piot) Պէյ անուն անձը: Խօսակցութիւննիս բախտի վրայ եկած միջոցին Բիօ Պէյ ը-

սաւ. «Բախտ չկայ. բախտը շօշափելի առարկայ մը չէ որ մարդս կարող ըլլայ բռնել: Խեղացի մէկը եթէ կ'ուզէ բախտ ունենալ՝ պէտք է առիթները ստեղծէ և այդ առիթներէն օգտուելով բախտը շինած կ'ըլլայ»:

Երեկոյին Բիօ Պէյի այս խօսքերուն վրայ մտածեցի և ըսի ինքներեմ. «Ես քիչ չատ արհեստիս մէջ հըմտութիւն ունենալու յաւակնութիւնը ունիմ: Ծակախի վրայ գրուած չէ կարող հողագործ մը ըլլալս, և մարդու ծանօթ չեմ: Պէտք է ուրեմն առիթներ ստեղծեմ որպէսզի ժողովուրդը զիս ճանչնայ և օգտուիմ»:

Այս խօսք պատճառաւ սկսայ գաղղիներէն թերթերու մէջ երկրագործութեան վրայ յօդուածներ տալ: Որով՝ ահուհա քիչ չատ հանրածանօթ եղաւ:

Իմանալով որ եգիպտոսի մէջ Եւրոպա ուսած միջանի հողագէտներ կային, գաղղիներէն թերթերու մէջ պղտիկ ազդ մը հրատարակեցի ըսելով որ յառաջիկայ ամսոյ մէջ հողագործական առաջին ցուցահանդէսը տեղի պիտի ունենայ Գահիրէի մօտ՝ Կիզէի մէջ, ուստի կը հրաւիրէի բոլոր հողագէտները՝ ցուցահանդէսին առաջին իրիկունը Գահիրէի էզպէքիէի պարտէզին սրահը:

Երբ նոյն օրը երեկոյեան սոյն սրահը կ'սպասէի՝ 17 հատի չափ օտարազգի երիտասարդներ եկան ինքզինքնին ներկայացուցին: Ասոնք ամէնքն ալ Եւրոպա ուսած էին: Զիբենք ժողովելով ըսի. «Ես երբեք չէի յուսար որ ձեզ պէս 17 երիտասարդ ուժեր կային եգիպտոսի մէջ: Այսօր չատ ուրախ եմ ձեզ ծանօթանալու: Մենք հողագէտներս եգիպտոսի զանազան ագարակներուն մէջ կ'աշխատինք և իրարու բոլորովին անծանօթ մնացած ենք: Ինչպէս ճարտարապետները և երկրաչափները զանազան ընկերակցութիւններ կազմած են՝ ձեզ կ'առաջարկեմ որ մենք ալ հո-

ղագործական ընկերակցութիւն մը հիմնենք: Թէ՛ իրարու օգտակար կ'ըլլանք և թէ՛ երկրին»:

Ներկաները սիրով ընդունեցին առաջարկս և ինձ յանձնեցին այդպիսի ընկերակցութեան մը կանոնադիրը պատրաստելու գործը: Ինձ պէս՝ Կրիսեօնէն շրջանաւարտ Լէոբօլտ Ժիւլիէն անուն երիտասարդին հետ միանալով սոյն կանոնադիրը պատրաստեցինք: Եւ կրկին լրագիրներուն մէջ ազդ մը տալով, թէ՛ ներկայ հողագէտներուն և թէ՛ առաջին ժողովին չկըրցող մասնակցող ուրիշ հողագէտներու հրաւեր կարգացինք Աղեքսանդրիոյ մէջ տեղի ունենալիք ծաղիկներու և բոյսերու ցուցահանդէսին ներկայ գտնուիլ: Նոյն օրը քսանէ աւելի ներկաներու՝ պատրաստած կանոնադիրս կարգացի, զոր վաւերացուցին և զիս առնապես ու ընկերս՝ Լ. Ժիւլիէնը ընդհ. քարտուղար անուանեցին:

Նոյն ժողովին մէջ ըսի թէ՛ որպէսզի մեր ընկերակցութիւնը թէ՛ իրարու և թէ՛ երկրին հողագործական զարգացման օգտակար ըլլայ՝ պէտք կը տեսնէի հողագործական ամսաթերթի մը հրատարակման: Ժողովը միաձայնութեամբ ընդունելով առաջարկս՝ մեր նոր կազմած 5-6 հոգիէ բաղկացեալ կոմիտէին արտօնութիւն տուաւ: Այդպիսի թերթ մը հրատարակելու համար դրամ պէտք էր և մէջտեղը մէկ լուծայ չկար: Անմիջապէս բամպակի վաճառականներու դիմելով հասկցուցի մեր նպատակը և իրենցմէ 15 աւան ոսկի նուէր մը խնդրեցի, ըստ մեր կանոնադրի: 100 ոսկիի չափ գումար մը ժողովէնս վերջ սկսանք ամսաթերթին հրատարակութեան, որու մէջ՝ գրեթէ ամէն թիւին՝ բամպակի, ցորենեղէններու մշակութեանց վրայ յօդուածներ կը հրատարակէի: Ուրախ եմ ըսելու որ սոյն թերթը մինչև այսօր կը շարունակուի:

Իշխան Հիւսէյին, որ մեծ ազդեցիկ հողատէր մ'էր և որ վերջէն Նգիպտոսի թագաւոր եղաւ, յօգուածներէս շահագրգռուելով՝ ուղեց զիս տեսնել: Երկու ժամ խօսակցութենէ վերջ, որ աւելի ինձ թուեցաւ երկրագործական հմտութեանս մասին հարցաքննութիւն մը քան թէ խօսակցութիւն, ինձ ըսաւ. «Յօգուածներուդ շատ հաւնեցայ. քեզ կ'առաջարկեմ ամիսը երկու օր ինձ յատկացնել: Միասին ագարակս կ'երթանք և այնտեղ պէտք եղած հրահանգները կուտաս: Ասոր փոխարէն քեզի 25 ոսկի ամսական կը վճարեմ»: Ուրախութեամբ ընդունեցի:

Եղբայրը՝ Իշխան Իպրահիմ ալ, իմանալով մեր այս կարգադրութիւնը, ինձ լուր զրկեց երթալ զինքը տեսնել: Յօգուածներս կարգացած և շատ գոհ մնացած ըլլալը յայտնելէ վերջ՝ «Եղբօրս՝ Իշխան Հիւսէյինի հետ ըրած կարգադրութիւնդ ես ալ ընել կ'ուզեմ: Եթէ ամիսը երկու օր գալ ագարակս այցելել և պէտք եղած հրահանգները տալ ուղեւ՝ պատրաստ եմ նոյն վճարումը ընել»: Այս առաջարկն ալ սիրով ընդունեցի:

Ինքնիրենս կը մտածէի. «Ո՛րչափ ճշմարիտ է եղբր գաղղիացի բարեկամին ըսածը — Առիթ պէտք է ստեղծել որպէսզի բախտը գայ»: Ահա՛ յօգուածներուս շնորհիւ՝ ամսուան մէջ չորս օր աշխատութեան փոխարէն 50 ոսկի ոռճիկի մը կ'արժանանայի, և կ'ըսէի. «Բախտը ինձ ժպտիլ սկսած է»:

Մի քանի ամիս վերջ, Կազի Ահմէտ Մուխթար Փաշային (որ թրքական կառավարութեան կողմանէ իբրեւ գովիսէր զրկուած էր Նգիպտոս) տղան՝ Ժէնէալ Մահմուտ Մուխթար Փաշան Պոլիսէն Նգիպտոս եկաւ: Նա իտիվ Իսմայիլ Փաշայի ազգական՝ Իշխանուհի Նիյմէթի հետ (որ մի քանի մեծ ագարակներ ունէր) ամուսնա-

ցած ըլլալով՝ եկած էր կնոջը ագարակներուն վիճակը քննել: Առիթէն օգուտ քաղել ուղեւով, հողագործական ամսաթերթիս հաւաքածոն իրեն տարի և նուիրեցի, ըսելով. «Դուք այս երկրին մէջ մեծ ագարակներ ունիք. այս յօգուածներս Ձեզ կրնան շահագրգռել»:

Հետեւեալ օրը Մահմուտ Փաշա ինձ լուր զրկեց որ երթամ զինքը տեսնել: Երբ գացի՝ ինձ ըսաւ. «Տըւած թերթերդ մեծ հետաքրքրութեամբ կարդացի: Ժիշդ ինձի ալ քեզի պէս մէկը պէտք էր: Կը փափաքեմ քեզ 100 եգիպ. ոսկի թոշակով իմ վեֆիլս (fon-dé de pouvoir) ընել ագարակներուս»:

Ինչպէս ընթերցողը կը տեսնայ, ա՛լ բախտին կշիռը իմ կողմս հակած էր: Միայն այս յիշուած երեք հողատէրերէն ամսական 150 ոսկի (որ նախարարական ոռճիկ մ'էր) պիտի չահէի: Փաշային պատասխանեցի. «Ձեր ներկայ փոխանորդը՝ Ղպտի Արմանիուս Պէյը (որ թէպէտ ագէտ՝ բայց ցարկեշտ անձ մ'էր) ընտանիքի տէր է: Անոր հացը ասնել չեմ ուզեր: Ինձի, հոգ չէ, փոխանորդի տիտղոս տալու տեղ՝ ընդհ. քննիչի տիտղոսը տուէք»: Փաշան՝ — Ինչպէս կարելի է, ըսաւ, Արմանիուսը ագէտին մէկն է. դուն ինչպէս կրնաս անոր հրամանին տակ գտնուիլ»:

— Հոգ չէ, Փաշա. անունի, տիտղոսի կարեւորութիւն չեմ տար. Միայն թէ ամսականով չեմ ուզեր աշխատիլ Ձեր քովը, որպէսզի երբ Պոլիս մեկնիք հոն գտնուած ժամանակնիդ մտքերնուդ չանցնի թէ ես պէտք եղածին պէս չեմ աշխատիր, հանգիստ տեղս կը նստիմ և ամսուն վերջին կ'սպասեմ որ թոշակս առնեմ: Ես Ձեզ կ'առաջարկեմ Ձեր ամէն մէկ ագարակի զանազան մշակութեանց երեք տարուան միջին հասոյթը (rendement) հաշուել և աւելի ինչ որ ստա-

նանք երեք չորսորդը Ձեզի և մէկ չորսորդը միայն ինծի
թող լինի: Եթէ չյաջողիմ աւելի բերք ստանալ՝ հող
չէ, աշխատութիւնս առանց վարձքի մնացած ըլլայ»:

Փաշան զարմանօք և մեծ գոհունակութեամբ ըն-
դունեց և հինգ տարուան պայմանագիր մը կնքեցինք:

Բիմիական աղբերու և լաւ մշակութեան շնորհիւ
յաջողեցայ ամէն ագարակի մէջ ցորենեղէններու և
բամպակի բերքը կրկնապատկել, մինչև իսկ եռապատ-
կել: Որով տարեկան կարեւոր եկամուտ մը ձեռքս
կ'անցնէր:

Կազի Ահմէտ Մուխթար Փաշայի Եգիպտոս բնակած
ժամանակ՝ որ տեսակ մը աքսոր էր Սուլթան Համի-
տի կողմէ, յաճախ առիթը կ'ունենայի իրեն երթալու
և զանազան խնդիրներու վրայ կը խօսակցէինք: Ան
ինձ պատմեց թէ 1877ի թուրքեռուս պատերազմին
ժամանակ ինք Անատոլիոյ ընդհ. հրամանատարը ե-
ղած էր: Գովեռտով խօսեցաւ հայ գիւղացիներու և
հայ ժողովուրդին կառավարութեան հանդէպ ցոյց տը-
ւած հաւատարմութեան մասին, ըսելով թէ ի՛նչպէս
թուրք զինուորներու մեծ քանակութեամբ ուտելիք
կը հայթայթէին և ձիերուն՝ խոտ ու գարի (աւելորդ
է ըսել թէ ձրի): Պատմեց նաև թէ 1856ի խրիմի
պատերազմին՝ կառավարութիւնը հայ ժողովուրդէն
ահագին քանակութեամբ թէ՛ բանակի զինուորներուն
և թէ կենդանեաց ուտելիք գնած և պատերազմէն
վերջ փոխարժէքը վճարել խոտապահ ըլլալով հան-
դերձ՝ դահեկան մ'իսկ տուած չէ եղեր, և հակառակ
իր Պուլիս ըրած դիմումներուն՝ չէ յաջողեր Հայոց առ-
նելիքները վճարել տալ:

Կազի Ահմէտ Մուխթար Փաշայի վկայութիւնը ան-
գամ մը ևս ցոյց կու տայ թէ Հայերը միշտ հաւատա-

րիմ գտնուած են և միշտ ալ կառավարութիւնը իրենց
իրաւունքները կերած է:

Փիէս Լօթիի, Բլօտ Ֆառէոի և նմաններու ականջը
խօսի:

Եգիպտոս գտնուած ժամանակս հոն քիչ շատ աղ-
ղեցութիւն ձեռք բերած ըլլալուս՝ շատ Հայեր ինձ կը
դիմէին որպէսզի իրենց գործ մը հայթայթեմ, և իրօք
ալ աշխատած եմ օգտակար ըլլալ:

Ինձ դիմողներու մէջ 40-45 տարեկան մարդիկ ալ
կը գտնուէին և կ'ըսէին թէ բախտ չունենալուն հա-
մար մինչև այդ տարիքին որեւիցէ կանոնաւոր գործ
մը ունենալու յաջողած չէին:

Այդ տեսակներուն շատ երես չէի տար. զի, երբ
մէկը մինչև 45 տարեքը կոխէ և գէշ կամ լաւ դիր-
քի մը տէր չ'ըլլար՝ անպատճառ մեծ թերութիւն մը
ունեցած ըլլալու է. կա՛մ ծուլութիւն, կա՛մ կռուա-
զանութիւն, կա՛մ գողութիւն, ևն.: Պարկիշտ և կա-
րող մէկը կրնայ ամիսներով անգործ մնալ, բայց օրին
մէկը կը յաջողի:

Եգիպտոսի մէջ ունեցած յաջողութիւնս չարաչար
աշխատութեանս կը պարտիմ: Առաւօտները, երբ ա-
գարակները կը գտնուէի, արշալոյսին արդէն ոտքի
վրայ էի: Կը փափաքէի ստորադաս պաշտօնեաներուս
բարի օրինակ տալ, որպէսզի անոնք ալ կանուխ ել-
լեն: Էջը կամ ձին նստած՝ Եգիպտոսի կիզիչ արեւին
տակ մէկ ագարակէն միւսը, մէկ հողէն միւսը կ'եր-
թայի և շատ անգամներ կենդանիէն վար իջնելով ար-
տէ արտ կ'անցնէի հողերու վիճակը և ցանքերու մշա-
կութիւնը մօտէն տեսնելու և ըստ այնմ պէտք ե-
ղած հրահանգները տալու: Յորեկուան ճաշ գրպանս

գտնուած մի քանի պիւքլիւիով և կտոր մը չօքօլայով կ'ընէի: Մինչև երեկոյեան ժամը 8 այսպէս չարաչար կեանք մը անցուցած եմ տարիներով:

Ես ստիպեալ չէի առաւօտները այնչափ կանուխ ելլել և մարմինս այնչափ չարչարել. բայց պարտականութեանս գիտակցութեան զգացումը ունենալով՝ իմ պարտքս կը կատարէի, քանի որ վճարեալ էի:

ՔԻՄԻԱԿԱՆ ԱՂԲԵՐՈՒ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԻՒՆԸ. — Եգիպտոս հասած ժամանակս՝ յետ քննութեան հասկցայ թէ քիմիական աղբերու գործածութիւնը բոլորովին անծանօթ է հողագործներուն:

Պօղոս Նուպար Փաշայի Սէկինի ագարակին մէջ գտնուած միջոցիս ուղեցի փորձեր ընել և Մարսէյէն մի քանի պարկ *nitrate* և *super-phosphate* բերել տուի: Ասոնցմով բամպակի և ցորենի վրայ ըրած փորձերս շատ յաջող աւելինք տալէն քաջալերուած՝ սկըսայ աւելի մեծ քանակութեամբ սոյն աղբերէն գործածել:

Եգիպտոսի աւագանիներէն Րիաս Փաշա, որ երեք անգամ նախարարապետ եղած է, Սէկինի ագարակէն կէս ժամ հեռաւորութեան վրայ 500 ֆետտան գեղեցիկ ագարակ մ'ունէր: Երբ կ'իմանայի թէ Փաշան Գահիրէն իր ագարակը եկած է՝ կը փութայի իրեն այցելութեան երթալ: Զիս սիրով կ'ընդունէր: Ինք երկրագործութեան մեծ սիրահար մը ըլլալով՝ և բրաթիքով և իր խելքովը արհեստին շատ լաւ ծանօթացած լինելուն՝ ժամերով երկրագործական զանազան խնդիրներու վրայ կը խօսակցէինք տաճկերէն լեզուով: Զի, Եգիպտոսի հին նախարարները, որ տաճկական, ալպանական կամ չէրքէզ ծնունդ ունէին, տաճկերէն կը խօսէին:

Օր մը երբ իրեն ըսի թէ քիմիական աղբերու փորձը ըրած էի և լաւ արդիւնք տուած էր, բարկանալով մը ըսաւ. «Ես քեզ լուրջ մէկու մը տեղ դրած եմ, ուրիշ անգամ կ'արգիլեմ այդ նիւթին վրայ խնձի խօսելու: Ժամանակին *Domaine*ի (պետական հողերու) վարչութիւնը Գաղղիացէն հողագէտ մը բերել տուած էր. այդ մարդը քու ըսած քիմիական աղբերովդ փորձեր ըրաւ և ամենեւին չյաջողեցաւ: Մեր հին ձեւով ըրած մշակութիւնը աւելի բերք տուաւ»:

Զարմացայ Փաշային այս ըսածին: Երբ *Domaine*ի վարչութեան ընդհ. անասնաբոյժ Բիօ Պէյին (որ տարիներէ իվեր Եգիպտոս կը գտնուէր) Րիաս Փաշայի ինձ ըսածը կրկնելով տեղեկութիւն հարցուցի թէ ինչէն այդ Գաղղիացին չէր յաջողած քիմիական աղբերու իր փորձին մէջ, Բիօ Պէյ խնդալով ինձ ըսաւ. «Այն անձը շատ կարող էր: Փորձերը լրջօրէն կատարեց. բայց փորձերը տեղի ունեցած ագարակին տնօրէնը, որ տգէտ Չէրքէզ մըն էր, վախնալով թէ մի' գուցէ եթէ փորձերը յաջող ելք տան՝ վարչութիւնը զինքը պաշտօնանկ կ'ընէ և այդ Գաղղիացին իր տեղը կ'անցընէ, ցորենին հասունցած կտրուած ժամանակը իր պահապաններուն միջոցաւ քիմիական աղբով մշակուած հունձքին կէսը գիշերանց իր հին ձեւով ցանած արտին վրայ տանիլ կու տայ: Եւ վերջը իր վարչութեան ներկայացուցած տեղեկագրին մէջ կ'ըսէ. «Այս Գաղղիացին ըրած փորձին պատճառաւ ցորենը մէկին չորս տուաւ, մինչդեռ մեր հին գրութեամբ ըրած մշակութենէն մէկին տասը առինք: Այս քիմիական աղբը հողին վնասակար է, ևն»»: *Domaine*ի վարչութիւնն ալ հաւատալով՝ այդ Գաղղիացին կը ձամբէ:

Ահա այս էր պատճառը որ Րիաս Փաշա քիմիական աղբերու հակառակ կը գտնուէր:

Երկրորդ տարին՝ իրեն այցելութեան գացած ժամանակն՝ կրկին, հակառակ իր արգելքին, փորձերուս վրայ խօսելով ըսի թէ ցորենը սաչափ և բամպակը սաչափ բերք տուած էր ինծի: Մի քանի ամիս վերջը, մարտ ամսոյ մէջ, Րիսո Փաշայէն նամակ մը ստացայ որով կը խնդրէր անմիջապէս իրեն երթալ: Երբ գացի՝ ըսաւ. «Թօտի ագարակին մէջ (որ 900 ֆէտոտան տարածութիւն ունի) ամէն տարի 300 ֆէտոտան բամպակ կը ցանեմ: Այս տարի կենդանեաց աղբը քիչ ըլլալուն՝ միայն 200 ֆէտոտան կրցի աղբել, և մնացեալ 100 ֆէտոտանը, որ տկար հող մ'է, առանց աղբի պիտի մնայ: Դուն ժամանակին քիմիական աղբի վրայ խօսած էիր. խնդրե՛մ, սոյն 100 ֆէտոտանին համար ո՞ր տեսակ և ի՞նչ քանակութեամբ քիմիական աղբ որ պէտք է՝ ըսէ՛, չեմ ել տամ և միասին ագարակս երթալով այնտեղ այդ 100 ֆէտոտանին վրայ ցանեմ»:

Ինձ համար մեծ գոհունակութիւն մը եղաւ Փաշային ինձմէ խնդրածը, նա որ քիմիական աղբին անուէն անգամ բերան առնել ինձ արգելած էր:

Շահու յոյսը մարդուս շատ բան ընել կու տայ, նոյնիսկ եթէ մի քանի անգամ եպարքոս եղած ըլլայ:

—Փաշա՛, ըսի, Դուք արդէն 200 ֆէտոտանը աղբած և ցանած էք Ձեր միւս ուժով հողին մէջ: Կ'ըսէք որ այս 100 ֆէտոտանը տկար հող մ'ունի և ցանքը ուշ պիտի ըլլայ: Այդ հողին թէ՛ տեսակը գէշ լինելուն և թէ՛ միւս 200 ֆէտոտանէն ուշ ցանուելուն պատճառաւ բնական է պակաս բերք պիտի տայ և Դուք ամբողջ յանցանքը քիմիական աղբին պիտի վերագրէք:

—Իրաւունք ունիս, ըսաւ. սոյն 100 ֆէտոտանին ամէն մէկ ֆէտ.ը 5 քանթարէն ինչ որ աւելի տայ քիմիական աղբին պիտի վերագրեմ»:

Պէտք եղածը ըրի և բամպակը ժողովէն վերջ, նոյեմբեր ամսոյ վերջերը, երբ օր մը Փաշային գացած էի՝ զիս տեսածին պէս ուրախութեամբ ըսաւ. «Ի տես, փորձդ 8 քանթար տուաւ, 3 քանթար աւելի քան ինչ որ կը յուսայի: Հիմա քիմիական աղբերու օգտակարութեան կը հաւատամ և համոզուեցայ:

Հ. Բ. Ը. ՄԻՈՒԹԻԻՆԸ. — Ազգային տեսակէտով՝ եգիպտոսի մէջ ամէնէն կարեւոր գործն եղաւ 1905 թուականին Վսեմ. Պօղոս Փաշա Նուպարէ խնդրել որ Բարեգործական ընկերութիւն մը հաստատէ Անատոլիոյ չարչարեալ և հալածեալ մեր եղբայրներուն համար և այդ գործին գլուխը անցնի: Ինչ որ Փաշան, իր ազգասիրական զգացումէն մղեալ, սիրով ընդունեց և կատարեց. և այն օրէն սկսանք միասին աշխատիլ:

Ուրախ եմ ըսելու թէ այս կերպով ալ յաջողեցայ սիրելի ազգիս օգտակար ըլլալ:

Ուրիշ գրքոյկով մը Բարեգործականի հիմնադրութեան պատմութիւնը մանրամասնօրէն հրատարակած լինելուն՝ աւելորդ կը սեպեմ խօսիլ այս մասին:

ԽՏԻՎ ԱՊՊԱՍ ՀԻԼՄԻ ՓԱՇԱՅԻ ՀԵՏ ՈՒՆԵՑԱԾ ՅԱՐԱՅԵՐՈՒԹԻՒՆՍ ԵՒ ՊԵՅՈՒԹԵԱՆ ՏԻՏՂՈՍԱ. — Եգիպտոս նոր գացած ժամանակս, երբ հողագործութեան առաջին ցուցահանգէսը տեղի ունեցաւ, Սէկիւնի ագարակէն ցորենեղէններու, բամպակի զանազան նմոյշներ ցուցադրած էի: Խալիվ Ապպաս Հիլմի Փաշան երբ քովս մօտեցաւ՝ իրեն ընկերացող պալատականներէն մին, Իզդէթ Փաշա, զիս ներկայացուց և սկսանք տաճկերէն խօսիլ: Պէտք եղած բացատրութիւնները տուի և կ'երեւայ թէ շատ գոհ մնալով՝

ինձ պէյութեան աստիճան տուաւ և այդ օրէն մեծ բարեկամութիւն մը հաստատուեցաւ մեր երկուքին մէջ: Միասին իր ազարակները կ'երթայինք, ուր բամպակի մշակութեան վրայ քիմիական աղբերու փորձեր ըրած եմ: Շոգեկառքով իր Մարիութի կողմը ունեցած հողերը այցելած և գիշերած ենք:

Բարձր եգիպտոսի Ասուանի նոր շինուած ջրամբարին (*barrage*) պաշտօնական բացման համար երբ իր Տահապիեով (նաւ) հոն կ'ուղղուէր, իր նաւուն մէջ զիս հրաւիրեց և տասը օր միասին գտնուեցանք:

Ամէն անգամ որ պալատը երթայի, անմիջապէս սիրով կ'ընդունէր զիս և շատ անգամ ցորեկունն ճաշի վար կը դնէր:

Երբ իր Գուպպէի պալատը (որ ազարակի մը մէջ էր) կ'երթայի, կառքին մէջ զիս իր քովը նստեցնելով կը պտըտցնէր: Խտիվին ինձ այս ցոյց տուած մօտուութիւնը մեծ պատիւ մ'էր ինձ համար:

Օր մը երբ կը խօսակցէինք՝ ինձ ըսաւ. «Ամէն անգամ որ Սէկինի ազարակէն քաղաք իջնես՝ եկո՛ւր զիս տես, մի՛ քաշուիր»:

—Տէ՛ր, ըսի, շատ անգամ հետոս ուրտէնկօթ չեմ կրեր և առանց ուրտէնկօթի ալ Ձեր Բարձրութեան ներկայանալ անպատշաճ է:

—Քեզի համար չէ այդ պաշտօնական բանը, ըսաւ. եթէ կալապիեով (ֆէլլաի վերարկու) անգամ դաս՝ քեզի կ'ընդունիմ:

Օր մ'ալ, երբ Գուպպէի պալատը գացած և իր սենեկապետին միջոցով գարուստս իմացուցած էի, Խտիվ Ապպաս Փաշան անմիջապէս պարտէզ իջաւ, քովս եկաւ և, երկուքս թիկնաթոռներու վրայ նստած, ինձ հետ խօսած ժամանակը ըսաւ. «Աղաթօն Պէյ բարեկամս, մինչև հիմա դու իմ գործերուն աշխատեցար

առանց որեւիցէ վարձքի. կ'ուզեմ քեզի ամսական մը յատկացնել»:

—Կ'աղաչեմ, Տէ՛ր, ըսի, ինծի այդպէս չնորհք մը մի՛ ընէք»:

Չարմացմամբ հարցուց. «Ինչո՞ւ»:

Պատասխանեցի. «Ես Ձեր չնորհիւը ասդիէն անգիէն բաւական ամսական կ'ստանամ, որ ինձ լիուրի կը բաւէ: Ես Ձեզ վերջին աստիճան սիրելուս՝ կը փափաքիմ առանց վճարումի աշխատիլ, որպէսզի վստահ ըլլաք իմ առ Ձեզ ունեցած յարգանքիս և սիրոյս: Եթէ ամսական մը տաք՝ կարելի է միտքերնուդ անցնի որ Ձեր զբամին համար է որ կ'աշխատիմ: Ձեր ինձ ըրած սիրալիր ընդունելութիւնը դրամէն շատ աւելի յարգի է»:

Ապպաս Փաշա շատ գոհ մնաց: Քիչ մը յետոյ ըսաւ. «Ամէն մարդ ինձ կը դիմէ չնորք մը ստանալու համար. դուն մինչև հիմա որեւիցէ դիմում մը չըրիր, քեզի փաշայութեան աստիճանը պիտի տամ»:

Երբ իր առաջարկութիւնը լսեցի՝ «Տէ՛ր իմ, ըսի, կ'աղաչեմ ինծի այդպիսի գէշութիւն մը մի՛ ընէք»:

Խտիվը զարմացմամբ՝ «Խօսքս չհասկցար, քեզ փաշա պիտի ընեմ» ըսաւ:

—Տէ՛ր, շատ լաւ հասկցայ», ըսի:

—Ձեմ հասկնար», յարեց նորէն:

—Խնդիրը շատ պարզ է, ըսի. եթէ «Փաշա»ի տիտղոսը ունենամ՝ ծախքերս պիտի քառապատուին: Ես որ առտուընէ մինչև երեկոյ այն կիզէ տաքերուն ինձ յանձնուած արտերը կ'այցելեմ, ամսական լաւ եկամուտ մը կ'ստանամ: Փաշայութեան տիտղոսին համար ծախքերս միծցնել և տարւոյն վերջը որեւիցէ խնայողութիւն մը չունենալէ աւելի կ'ընտրեմ «պէյ»ի համետ տիտղոսովը ապրիլ, որպէսզի կարող ըլլամ

խնայողութիւնն ընել զաւակներուս և ընտանիքիս ապագան ապահովելու համար»:

Խտիվը վայրկեան մը մտածեց և ձեռքս ուժով մը բռնելով ըսաւ. «Ուրախութեամբ կը տեսնեմ որ խելացի մէկն ես և իրաւունք ունիս: Նայէ՛, պալատին հիւրանոցը զիս տեսնել ուզող փաշաներով լեցուն է. քու գալիք իմացածիս պէս զանոնք թողուցի և քովդ եկայ: Տխողոս մը որեւիցէ կարեւորութիւն չունի, արժանիք ունեցող մէկը միշտ կը գնահատուի»:

Մինչև վերջը Ապպաս Փաշայի կատարեալ համակրանքը և սէրը կը վայելէի:

Գահիրէ գտնուած ժամանակս օր մը Առաջնորդարանէն լուր եկաւ թէ Հնդկաստանի և Պարսկաստանի թեմերու առաջնորդը՝ Այվատեան Սրբազան եկած է և կ'ուզէ զիս տեսնել: Փութացի Առաջնորդարան և զինքը տեսայ: Ինչ ըսաւ. «Իմացայ որ Խտիվին հետ լաւ յարաբերութեան մէջ ես. զինքը տեսնել կը փափաքիմ. միթէ կարելի՞ է ունկնդրութիւն մը ստանալ իրմէ»:

—Շատ սիրով, Սրբազա՛ն», ըսի: Անմիջապէս պալատ երթալով հետեւեալ օրուան համար ժամադրութիւն մը ստացայ և կրկին Առաջնորդարան զանալով Սրբազանին իմաց տուի:

Հետեւեալ օրը Սրբազանը միասին առած՝ պալատ տարի և Խտիվ Ապպաս Փաշային ներկայացուցի: Բայց նախապէս կառքին մէջ իրեն ըսի թէ լաւ տպաւորութիւն կ'ընէր Խտիվին վրայ եթէ ըսէր. «Ես պաշտօնով Նգիպտոս եկած չեմ, բայց եկած օրէս իվեր հայ ժողովուրդէն այնչափ Ձեր գովեստը իմացայ որ փափաքեցայ իմ յարգանքներս Ձեզ ներկայացնել առ ի երախտագիտութիւն Հայոց հանդէպ Ձեր ցոյց տուած

համակրանքին»: Սրբազանը ներկայացնելէս վերջ, ինք խօսք առնելով տուած դասս նույնութեամբ կըրկնեց: Խտիվը շատ գոհ մնաց և զանազան խնդիրներու վրայ խօսելէ յետոյ երբ Սրբազանին հետ հրաժեշտ առնելով կը մեկնէինք՝ զիս կանչեց կամաց մը և ըսաւ. «Շատ գոհ մնացի Սրբազանէն: Կարծեմ նշան չունի, իրեն հարցուր թէ Օսմանիէի՞ թէ ոչ Մէճիտիէի պատուանշան մը ունենալ կ'ուզէ, որպէսզի իրեն տամ»:

Սրբազանին մօտ վազեցի և Խտիվին ըսածը կրկնեցի: Սրբազանը՝ «Ո՛հ, ըսաւ. Խտիվին տալիք նշանները թրքական նշաններ են: Ես չեմ փափաքիր կուրծքիս վրայ թրքական շքանշան կրել»: Ես ապշած մնացի: Խտիվը անդին կ'սպասէր. ի՞նչ պատասխան տայի իրեն: Եթէ ըսէի թէ տալիք նշաննիդ կը մերժէ՝ իրեն հանդէպ մեծ անարգանք մը պիտի ըլլար: Կարծէք այդ միջոցին Նախախնամութենէն ներշնչուելով Խտիվին մօտեցայ և ըսի. «Սրբազանին հաղորդեցի Ձեր ըսածը, Տէ՛ր իմ, պատասխանեց թէ ես պաշտօնով եկած չեմ, պարզ ճամբորդ մ'եմ. շատ երախտապարտ եմ իր բարեացակամութեան համար: Քանի որ կրօնաւոր մըն եմ, եթէ ինձի չնորհք մը ընել կ'ուզէ, թո՛ղ իր պատկերը տայ որ առաւօտ երեկոյ վրան նայելով իրեն համար աղօթք ընեմ»:

Խտիվը բնականաբար շատ գոհ մնաց: Հետեւեալ օրը պատկերը ինձի տուաւ և ես ալ Սրբազանին յանձնեցի:

Այվատեան Սրբազանին այս ըրածը իր ազգասիրութեան մի ապացոյցն է: Ան չփափաքեցաւ իր կուրծքին վրայ կրել Մէճիտիէի կամ Օսմանիէի թրքական պատուանշանը, քանի որ այն միջոցին թուրք կառավարութիւնը հայութիւնը կը հալածէր ու կը չարդէր:

Այդ ատեն Եգիպտոս իրեն մասնաւոր եգիպտական նշանները չունէր։ Մեծ պատերազմէն վերջը միայն ունեցաւ։

ԼՕՐՏ ՔՐՈՄԵՐԻ ԵՒ ԼՕՐՏ ՔԻՉՆԵՐԻ ՀԵՏ ՈՒՆԵՑԱԾ ՅԱՐԱՅԵՐՈՒԹԻՒՆՍ. — Երբ Եգիպտոս հասա՛յ Լօրտ Քրոմէր անդլիական կառավարութեան ներկայացուցիչն էր։ Իմանալով իմ երկրագործական գործունէութիւնս, զիս տեսնելու փափաքը ունեցեր էր և ժամադրութիւն տուաւ։ «Բանի որ գիւղերը յաճախ կը գտնուին, ըսաւ, գիւղական կեանքի ծանօթ ես. ի՞նչ է գաղափարդ»։

Իրեն ըսի. «Ֆէլլանը երթալով կ'ըմբոստանայ։ Թուրքերուն ժամանակ խարազանով կը պատժուէր ան. հիմա խարազանի վախը չըլլալուն՝ ամէն օր գողութիւն կ'ընէ, և երբ կը բռնուի՝ իրրեւ պատիժ բանտ կը դրուի մի քանի ամիս։ Բանտը ֆէլլահին համար պատիժ չէ, զի հոն մաքուր տեղ մը կը պառկի, մաքուր ջուր և հաց կ'ստանայ և շատ աւելի հանգիստ է՝ քան իր տունը։ Այդ աւելի քաջալերութիւն կը լինի իրեն համար։ Եթէ կը փափաքիք որ ապահովութիւն տիրէ գիւղերու մէջ՝ պէտք է խարազանի դրութիւնը վերահաստատել»։

Լօրտ Քրոմէր ըսածէս գոհ չմնաց։ Բայց երկրագործական նիւթերու վրայ տուած տեղեկութիւններէս զինքը գոհ ձգեցի և մեկնեցայ։

Լօրտ Քիչնէր մեծ սէր և փափաք ցոյց տուած էր երկրագործութիւնը զարգացնելու, և հողագործներուն ամէն տեսակ դիւրութիւն տալ կ'ուզէր։ Լսած էի թէ ամենափոքր ֆէլլահ մը իսկ երբ իրեն գիմում ընէր խեղրը կը քննէր և եթէ իրաւացի գտնէր՝ անմիջա-

պէս պէտք եղած հրամանը ընելով գոհացում կու տար։

Լեւոն Պէյ Յակոբեանի Գաֆրը Շէյխի կողմերը ունեցած ագարակին ջուրի նեղութեանը համար՝ Գահրէ Լօրտ Քիչնէրի ապարանքը դիմեցի և զինքը տեսնելու ձգեցի։ Խնդիրքս մտիկ ընելէ վերջ՝ «Պէտք եղածը կ'ընեմ» ըսելով զիս ճամբեց։ Իրօք ալ պէտք եղած հրամանները տուած ըլլալուն չնորհիւ՝ ագարակին ջրաւնցքին մէջ ջուր գալով կրցինք հունձքը չորնալէ ազատել։

Եգիպտոսի մէջ բաւական տարիներէ իվեր ծխախոտի մշակութիւնը արգելուած էր։ Վերջերը լրագիրները մեծ պայքար կը մղէին որպէսզի արգելքը վերցուի։ Լօրտ Քիչնէր զիս կանչելով գաղափարս հարցուց։ Իրեն ըսի. «Եգիպտոսի հողը ագնիւ բամպակ կը հասցնէ, բայց ստորին ծխախոտ։ Տաճկաստանի հողն ալ շատ լաւ ծխախոտ, բայց գէշ տեսակ բամպակ կը հասցնէ։ Մենք Եգիպտոսի հողագործներս պէտք է բամպակի մշակութեան կարեւորութիւն տանք և ծխախոտի մշակութեամբ չզբաղինք։ Եթէ նոյնիսկ ծխախոտի մշակութեան հրաման տրուի՝ Եգիպտոս ստիպեալ է Տաճկաստանէն ծխախոտ ներածել. որով՝ ծխախոտի մշակութեան արտօնութիւնը մեծ բարիք մը չի կրնար ըլլալ ֆէլլահին»։

Կ'երեւի թէ ըսածներս Լօրտ Քիչնէրի շատ հաճելի թուեցան, զի այն օրէն սկսեալ երկրագործութեան վերաբերեալ կարեւոր խնդիրներու համար զիս կը կանչէր և գաղափարս կը հարցնէր։

Ինձ համար մեծ պատիւ մ'էր այս։

ՀԻՒՄԵՅԻՆ ԹԱԳՍԻՈՐԸ. — Եգիպտոսի Հիւսէյին Թագաւորը երբ Իշխան Հիւսէյին էր տակաւին, երկրագործութեան վրայ ունեցած իր մեծ փափաքէն մըղ-

եալ՝ հողագործական ընկերութիւն մը հաստատած էր որ *Société Khediviale d'Agriculture* անունը կը կրէր և պաշտօնական հանգամանք մը ունէր:

Ինք նախագահն էր սոյն ընկերութեան վարչ. ժողովին և Պօղոս Փաշա Նուպար Բ. նախագահ. ես ալ խորհրդատու անդամներէն էի: Այս բարձր ժողովին մէջ կային եգիպտացի մեծ հողատէր մի քանի փաշաներ և կառավարութեան մէջ գտնուած անգլիացի խորհրդականներ: Երբ խիստ կարեւոր ու դժուար խնդրոյ մը վրայ կը լինարանուէր և ներկաներէն ո՛չ մին ելք մը ցոյց կու տար, Իշխան Հիւսէյինի աչքերը (ինչպէս նաեւ միւս ներկաներուն) Պօղոս Նուպարի կ'ուղղուէին: Պօղոս Փաշա վայրկեան մը մտածելէ վերջ ոտքի կ'ելլէր, ճամբայ մը ցոյց կու տար զոր ներկաներուն ամէնքն ալ միաձայնութեամբ կ'ընդունէին և այնպէս ալ կառավարութեան կը գրուէր:

Բնական է՝ ինձ համար մեծ պատիւ մ'էր որ սոյն ժողովի երկու Հայերէն մէկն էի, և ինքզինքս հպարտ կ'զգայի ամենադժուար խնդիրներու մէջ Փաշային յաջողութիւնը տեսնելով:

Մեծ պատերազմին սկիզբը, բարեկամիս՝ Խոսիվ Ապպաս Փաշայի թրքասէր և հակաանգլիական քաղաքականութիւնը պատճառ եղաւ իր գահընկէցութեան, և իր տեղը անցաւ հօրեղբայրը՝ Իշխան Հիւսէյին:

Թագաւոր Հիւսէյին, որու հետ հինէն բարեկամութիւն ունեցած էինք, պատերազմին երկրորդ տարին, 1915ին, երբ եգիպտոս գացի Փօրթ-Սայիտի ճամբով, զիս պատուելու համար Փօրթ-Սայիտի կուսակալին հրաման ըրած էր որ պաշտօնական կերպով զիս ընդունի և երկաթուղիի կայարանը առաջնորդէ: Երբ մեր շոգենաւը առաւօտուն կանուխ Փօրթ-Սայիտ հասաւ,

կառավարիչը զինուորներով կառավարական նաւ մը նստած՝ շոգենաւ եկաւ զիս գլխաւորելու և մինչև կայարան ինձ ընկերացաւ, շոգեկառքին մեկնելուն սպասեց և ինձ հաղորդեց թէ թագաւորը կ'ուզէ զիս տեսնել: Անմիջապէս Աղեքսանդրիա մեկնեցայ և թագաւոր Հիւսէյինը տեսայ:

Թագաւորը շատ զարգացեալ, կորովի անձնաւորութիւն մ'էր:

Պօղոս Նուպար Փաշային հանդէպ մեծ սէր և յարգանք կը տածէր և իր սէրը ցոյց տալու համար, կառավարութեան սովորութեանց հակառակ ըլլալով հանդերձ, թագաւոր ըլլալուն երկրորդ օրը Պօղոս Փաշայի ապարանքը երթալով այցելութիւն տուած էր:

Թագաւորը անգամ մը ինձ ըսաւ. «Եթէ օր մը ծարաւ լինիմ կամ անօթի, եգիպտոսի մէջ և ո՛չ մէկուն տունը ոտքս կը կոխեմ. միայն իմ խիստ յարգելի և սիրելի բարեկամիս՝ Պօղոս Փաշային կ'երթամ»:

Մի քանի տարի վերջ թագաւոր Հիւսէյին վախճանեցաւ և իրեն յաջորդեց իր եղբայրը՝ այժմեան թագաւոր Ֆուատ Ա.:

Ֆուատ Ա. Պօղոս Նուպարի հանդէպ մեծ յարգանք ունէր: Սոյն յարգանքին մէկ օրինակը պատմեմ:

1927ին երբ Ֆուատ թագաւոր Գաղլիա եկաւ և գաղղիական կառավարութեան կողմէ մեծ պատիւներով ընդունուեցաւ, Պօղոս Փաշան ալ լուր զրկեց իրեն թէ թէպէտ շատ կը փափաքի անոր այցելութեան երթալ, սակայն հիւանդ ըլլալով՝ ներում կը խնդրէ չերթալուն: Ֆուատ Ա. իր դեսպանին՝ Ֆախրի Փաշայի միջոցով իմացուց Պօղոս Նուպարի թէ գալուն հարկ չկայ, ընդհակառակը ի՛նք կ'ուզէ անոր մօտ երթալ: Երբ դեսպանը այս լուրը կը հաղորդէ, Փաշան զգածուած՝ «Ո՛չ, կ'ըսէ, իմ պարտականութիւնն

է իրեն երթալ. վաղը կ'երթամ» . Թագաւորը դեռ պահէն տեղեկանալով ասիկա, դարձեալ զայն կը զըրկէ Պօղոս Նուպարի մօտ, ըսելու թէ կ'արգիլէ որ իր մօտ գայ և թէ ինք որոշած է անոր երթալ յառաջիկայ ղշ. օրը ժամը 1ին: Իրօք ալ նոյն օրը Պօղոս Փաշայի տունը երթալով՝ խիստ սիրալիր տեսակցութիւն մը տեղի կ'ունենայ:

Յուսատ Թագաւոր մեկնելու ատեն սանդուխներուն վրայէն անգամ մըն ալ ետին դառնալով Փաշային կ'ըսէ. «Բեզ կ'արգիլեմ ինձ փոխադարձ այցելութեան գալ. պէտք չէ որ գաս»:

Յուսատ Ա.ի այս վարմունքը մեծ պատիւ մ'էր, ո՛չ միայն Պօղոս Փաշայի, այլ ամբողջ Հայութեան:

ԱՇԽԱՏԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՊՕԴՈՍ ՓԱՇԱ ՆՈՒՊԱՐԻ ՀԵՏ.
— 1900 թուականին երբ բնակութիւնս Ալեքսանդրիայէն Գահիրէ փոխադրեցի, Ազգ. Ժողովոյ ընտրութեանց ժամանակ երեսփոխան ընտրուեցայ: Պօղոս Փաշա Նուպար ատենապետ և ես փոխ-ատենապետ նշանակուեցանք:

Ժողովի օրերը, որոշուած ժամուն, նոյնիսկ հինգ վայրկեան առաջ, ժողովատարանը կը գտնուէինք երկուքս. մինչդեռ մեր պաշտօնակից երեսփոխաններէն ոմանք կէս ժամ ուշ կու գային, չուղելով որձարաններու մէջ իրենց նարար կամ թղթախաղը կ'ստատ ձգել:

Պօղոս Փաշայի օրինակին հետեւելով, ո՛ւր տեղ որ գտնուած եմ, ժողովներու նշանակուած ձիւղ ժամուն ներկայ ըլլալը իմ պարտականութիւնս սեպած եմ:

Դժբախտաբար մենք տակաւին անկարգապահ ժողովուրդ մը ըլլալնուս՝ ազգային ժողովներու մէջ ճըշդապահ գտնուիլ սովորութիւն ըրած չենք:

Հանգուցեալ Պօղոս Նուպար Փաշային համար ու

մանք կ'ըսէին թէ շատ *autoritaire* էր: Ընդհակառակը կատարելապէս սահմանադրական էր ան և մեր սահմանադրութեան կանոնները ամբողջովին կը յարգէր: Հակառակ իր խիստ բնաւորութեան, ժողովականներէն ամենահամեռտ անձ մը եթէ իրաւացի փառտերով ապացուցանէր թէ տրուած որոշումը սխալ է՝ անմիջապէս «Պարոնը իրաւունք ունի» ըսելով իր տըւած որոշումը ետ կ'առնէր: Չէր նմաներ այն կարգ մը ազգայիններուն որոնք փոքրութիւն կը նկատեն իրենց ըրած մի սխալ առաջարկութիւնը կամ որոշումը ետ առնելը: Երբեք իրմէ լսած չեմ՝ «Ես այսպէս կ'ուզեմ», այսպէս պէտք է ըլլայ», ինչպէս մեր մէջ կարգ մը *parvenu*ներ կ'ընեն:

Պօղոս Փաշա, թէպէտ Մեծ Նուպարի մը զաւակ, սկիզբները հարստութեանց տէր չէր: Ինք իր պաշտօնէութեան չըջանին առած ամսականովը կ'ապրէր և իր աշխատութեան չնորհիւ հողային գործերու ձեռնարկած և շատ մը անբերրի հողեր բարելաւած և ծախած ըլլալով շինած էր իր հարստութիւնը:

1898 կամ 1899ին երբ երեւելի նկարիչ Մախոխեան Գահիրէ եկաւ և իր նկարներու ցուցահանդէսը տարքեց, Պօղոս Փաշա (որ զեղարուեստական մեծ ճաշակ ունէր և զեղեցիկ նկարները կը գնահատէր) զիս միտին առած՝ զայնիւ Մախոխեանի նկարները տեսնելու: Նկարի մը առջև կենալով զայն լաւ մը քըննելէ վերջ՝ «Աղաթօ՛ն, սա պատկերին շատ հաւնեցայ. նայէ՛ ի՞նչ գին դրուած է», ըսաւ: Գինը հասկնալէ վերջ թէ 350 ոսկի է, Փաշան քիչ մը մտածելով՝ «Սիրտս շատ կ'ուզէ կոր այս պատկերը առնել, շատ հաւնեցայ. բայց միւս կողմէ կը մտածեմ որ եթէ այս նկարը գնեմ կարգ մը աղքատներու, որ ամէն օր ինծի կը դիմեն, չպիտի կրնամ օգնել և խեղճերը անօթի

պիտի մնան: Աւելի աղէկ է չառնել» ըսելով դուրս ելաւ:

Իր հանգուցեալ կիներ՝ Մառի Հանըմն ալ շատ աղ-
նիւ և աղքատասէր կին մ'էր: Օր մը, տեսնելով որ
իր չրջագգեստը չաղտոտելու մեծ ուշադրութիւն կ'ը-
նէր՝ իրեն ըսի. «Հանըմ, ինչո՞ւ այդ չրջագգեստդ
այդչափ խնամել կ'ուզես»: —Միակ նոր չրջագգեստ
է», ըսաւ: Չարմացմամբ իրեն ըսի. «Ի՞նչպէս. դու
փաշայի մը կին, միայն մէ՞կ նոր չրջագգեստ ունիս»:
—Այո՛, ըսաւ, երբ Պալիսէն փախած այնչափ դաղթա-
կաններ կան և անօթի են, ի՞նչ քար սիրտ ունենա-
լու եմ որ աւելորդ չրջագգեստ չինեմ: Կը նախընտ-
րեմ հագուստի դրամը այդ խեղճերուն տալ»:

Մառի Հանըմ երաժշտութեան տաղանդ և սէր ու-
նէր: Դաշնակ սորված էր կանուխ հասակէն և ամուս-
նանալէ վերջն ալ շարունակած է միշտ, հակառակ բազ-
մաթիւ զաւակներու մայր ըլլալուն: Ամէն առաւօտ,
տնային դորձերու մասին հարկ եղած կարգադրու-
թիւնները ընելէ և հրահանգները տալէ յետոյ երկու
ժամ դաշնակ կը նուագէր:

Մեր մէջ ցաւալի մտայնութիւն մը կայ: Հարուստ
ու աղքատ կը փափաքին իրենց աղջկան դաշնակ սոր-
վեցնել, առանց նկատի առնելու թէ ամէն ոք յարմա-
րութիւն չունի դաշնակի: Իբր թէ դաշնակ գիտցող
աղջիկ մը կրնայ իր դիրքէն աւելի բարձր ու հարուստ
անձի մը հետ ամուսնութիւն կնքել: Կարգ մը անհատ-
ներ ու իրենց աղջիկները նոյնիսկ ամօթ կը համարեն
դաշնակ չգիտնալը: Աղջիկներ ենթակայ են ինքզինք-
նին երաժշտական հանճարներ կարծելու և դաշնակէն
ակնկալելու մեծամեծ յաջողութիւններ: Հարուստներ
կան որ անագին դրամ ծախսելով տարիներով դաշ-
նակի դաս առնել կու տան իրենց զաւակներուն, որոնց

հարիւրին իննըսունը հինգը ամուսնանալէ վերջ դաշ-
նակին ձեռք անգամ չեն դպցնիր:

Եւ որ ամիսներով հիւր եղած եմ Պօղոս Փաշա Նու-
պարի և Մառի Հանըմի ու տարիներով իրենց մտեր-
մութիւնը վայելած, զմայլած եմ այս այր և կնոջ ի-
րարու հանդէպ ունեցած սիրոյն և յարգանքին:

Իր սիրելի կնոջ յիշատակը յաւերժացնելու համար
Հայաստանի Երեւան քաղաքին մէջ, ուր թրաքօմա
ըսուած հիւանդութիւնը մեծ ծաւալ գտած է, 10,000
անգլ. ոսկի ծախսելով ակնարուժարան մը շինել տը-
ւաւ: Ասոր ալ պատմութիւնը հետեւեալն է:

Թուականէս (1931) մի քանի տարի առաջ, երբ
Փաշան Գաղղիոյ հարաւային կողմը՝ Գան քաղաքը ե-
կած էր ձմեռը անցընելու և ես ալ սոյն քաղաքին
մօտ Նիս կը բնակէի, իրեն այցելութեան միջոցիս՝
«Իմ կնոջս յիշատակին Հայաստանի մէջ որբանոց մը
չինել կ'ուզեմ. ի՞նչ է գաղափարդ: Դուն բրաթիք
մարդուն մէկն ես. կարելի է լաւ խրատ մը կու տաս»
ըսելով կարծիքս հարցուց: Քիչ մը մտածելէ վերջ՝
պատասխանեցի. «Հայութիւնը մինչև վերջը որբ չպի-
տի ունենայ: Եթէ այսօր այդպէս որբանոց մը չինել
տաք, շատ հաւանական է 15-20 տարի վերջը որբ
չգտնուելուն պատճառաւ: Ձեր որբանոցը դոցուի և կա-
ռավարութիւնը այդ չէնքը ուրիշ բանի մը յատկացնէ:
Ի նկատի առնելով որ Երեւանի մէջ՝ ամէն կողմերը
ջարդէ աղատած փախստականներ ապաւինած են և
խնամքի չզոյութեան պատճառաւ կիներ, այրեր, մա-
նուկներ զանազան հիւանդութիւններէ կը տառապին,
կ'առաջարկեմ որ որբանոցի տեղ՝ զանազան հիւան-
դութեանց դարմանատուն մը հիմնէք: Այդ դարմա-
նատունը պէտք է ունենայ երեք բաժին. մին աչքի
հիւանդութեանց համար՝ որ մեծ ծաւալ գտած է Հա-

յաստանի մէջ. երկրորդ՝ ականջի, քթի և կոկորդի հիւանդութեանց բաժին մը, և երրորդը՝ կանանց և մանկտիներու հիւանդութեանց համար: Ամէն բաժին իր մասնագէտը կ'ունենայ և ժողովուրդը կրնայ իր հիւանդութեան համեմատ հարկ եղած բաժինը դիմելով բժշկական խնամքներ ստանալ:

Փաշան ինձմէ խնդրեց այս մասին տեղեկագիր մը և չէնքին յատակագիծը: Անմիջապէս տուն վերադառնալով տեղեկագիր և յատակագիծն պատրաստեցի և իրեն տարի: Փաշան շատ դո՛ւ մնաց և Բարեգործականի միջոցաւ Երեւանի կառավարութեան գրեց: Կառավարութիւնը մեծ պատրաստակամութիւն ցոյց տալով խնդրեց որ, ինկատի առնելով աչքի հիւանդութեան (թրաքոմա) հասցուցած մեծամեծ վնասները, սոյն դարմանատունը միայն աչքի հիւանդութեանց յատկացուի: Փաշան սիրով ընդունեց և պէտք եղած դրամը ղրկելով՝ չէնքի շինութեան ձեռնարկուեցաւ:

Օր մը Փաշան զիս կանչեց և ըսաւ, «Շէնքը լմնալու վրայ է. գարծիքներ պէտք են. խնդրե՛մ, ինչ որ պէտք է՝ հասկնաս որպէսզի ծախս առնելով Հայաստան ղրկեմ»:

Աչքի հիւանդութիւնը իմ ձիւզս չըլլալով, մի քանի մասնագէտներու դիմեցի, խնդրել հասկցուցի և խնդրեցի որ ինձ անհրաժեշտ եղած գործիքներու ցանկ մը բարոհաձին տալ:

Ժընէվ քաղաքի երեւելի ակնաբոյժ Dr Patryի տուած կատարեալ ցանկը հետո առնելով Բարիզի հըռչակաւոր ակնաբոյժներու ցոյց տալէ յետոյ՝ այդ ձիւզի վաճառականական տուններու դիմեցի և խիստ սակարկութիւններ ընելով գործիքները ապսպրեցի, ու երբ չէնքը աւարտեցաւ՝ Հայաստան ղրկուեցան ասոնք:

Պօղոս Փաշայի քոյրը՝ Տիկ. Նոյեմի Գաբամաճեան ևս պատուական ու ամենաազնիւ Հայուհիի մը տիպար հանդիսացած է: Վերջին աստիճան պարզասէր է ան ու խորապէս աղքատէր: Հայ չքաւորներ օգտուած են իր նպաստներէն:

Որպէսզի Թուրքիայէն Բարիզ գաղթող հայ ընտանիքներ տան սուղ վարձքերու ենթակայ չըլլան, Բարիզի մօտ ահագին չէնք մը շինած է բազմաթիւ տարթըմաններով և հայ ընտանիքներու տուած է աժան վարձքով:

Ինքն ալ, իր մեծանուն եղբօրը պէս, հազուադիւրս յատկութեանց տէր է: Վերջին աստիճան զարգացեալ և նկարչութեան ու երաժշտութեան մէջ յառաջացած տիկին մըն է ան:

Թէ ԻՆՉՊԷՍ ԹՈՒՐԲ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ԶԻՍ ԴԱՏԱՊԱՐՏՆՑ Ի ԲԱՅԱԿԱՅՈՒԹԵԱՆ. — 1906-7ի ձմեռան Գահիրէի ծանօթներէս մին ինձ իմացուց թէ հերոս Անդրանիկը Գահիրէ կը գտնուէր, կը փափաքէի՞ արդեօք իրեն հետ տեսնուիլ: — Ամենայն սիրով, ըսի և հետեւեալ օրը Անդրանիկ իմ տունս եկաւ ու երկու ժամ երկար խօսակցութիւն մը ունեցանք:

Իմ վրաս կտրիճ, լուրջ, պատուական ազգասէրի մը տալաւորութիւնը թողուց: Թէպէտ ինքն ալ Դաշնակցական մըն էր, բայց կը քննադատէր կարգ մը Դաշնակցականներու անիմաստ գործերը:

Կ'երեւի թէ Եգիպտոսէն մեկնելով Ֆիլիպէ հասած ժամանակը այն տեղէն իր Գահիրէի բարեկամներէն մէկուն նամակ մը կը գրէ և ի միջի այլոց՝ ինձ ալ կը բարեւէ: Սոյն նամակը տաճկական կառավարութեան ձեռքը կ'անցնի: Բնական է՝ հարցուփորձէ վերջ կը հասկնան թե Աղաթօնը ո՞վ էր և կարգ մը ուրիշ Հա-

յերու հետ զիս կը դատապարտեն ցմահ բերդարգելութեան և կալուածոցս դրաման:

Սոյն դատական վճիռը հրատարակուած տեսայ «Սապահ» թերթի 1907 ապրիլ 14ի թուոյն մէջ և ի ներքոյ կը դնեմ անոր թարգմանութիւնը:

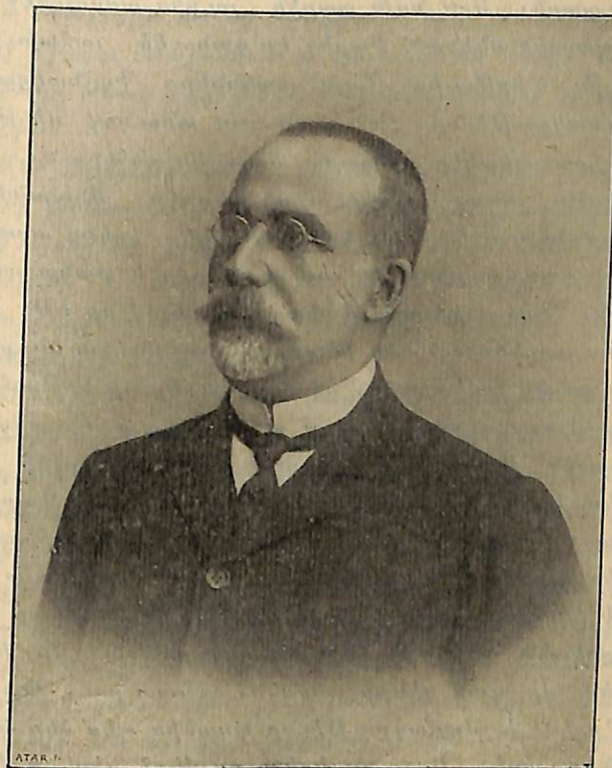
Իբր խոտվարար ամբաստանեալ և փախստական Մկրտիչ Աբրահամեանի, Մարտիրոս Մանուկեանի, Անդրանիկի, Բիւշիւկ Պօղոսի որդի՝ Խասգիւղցի Սիմոնի, Վարդանի, Արշակի, Գրիգորի որդի՝ Խասգիւղցի Աղաթօնի, Սեդրակ թիւրապեանի և Պէրպէրեանի մասին, Պատժ. Օրինաց 371րդ յօդուածին համաձայն, հարկ եղած գործողութիւնը կատարուած և դատավարութիւնին ի բացակայութեան տեսնուած ըլլալով՝ յիշեալ ամբաստանեալներուն խոտվարար և խոտվութիւն պատրաստեալ համար կարգ մը արարքներու ձեռնարկած ըլլալնին հաստատուած է:

Ոճրադատ ատեանը, Պատժ. Օրինաց 58րդ յօդ.ին Ա. հատուածին համաձայն, ցկեանս բերդարգելութեան դատապարտած է զանոնք և, 31րդ յօդ.ին համաձայն, քաղաքացիական իրաւունքներէ զրկելով՝ անոնց զրաւուած ինչքերուն ըստ օրինի մատակարարուելուն որոշում տուած է:

Սոյն վճռին, Պատժ. Օրինաց 377րդ, 378րդ, 381րդ հայլն, յօդուածներուն տրամադրութեանց համաձայն, գործադրութեան գրուիլը ծանուցուած է առոր անկ է:

(ՍԱՊԱՀ, 1907 ապրիլ 14, թիւ 6296)

Ես որ յեղափոխական որեւիցէ գործունէութիւն չեմ ունեցած, այլ նոյնիսկ հակառակ գտնուած եմ ու առոր համար մեր ազգայինձիններէն «տէոս»ի ենթարկուած, թրքական արդարութիւնը զիս կը դատապարտէր իբրև խոտվարար: Բարեբախտաբար Եգիպտոսի պէս ազատ երկրի մը մէջ կը գտնուէի:

ԵՐ. ԱՂԱԹՈՆ 46 տարեկանին

Թրքական արդարութեան ատեանները քանի՜ հազարաւոր անմեղ Հայեր բանտարկած, խոշտանգած և նոյնիսկ մահուան դատապարտած են:

ԻՆՏԵՂԵՍ ԾԱՆՈԹԱՅՈՒՅԻ ՏԻԱՐՔ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ ԵՒ ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ ՊՕՂՈՍ ՓԱՇԱ ՆՈՒՊՈՐԻ. — Ինչպէս ծանօթ է՝ Էջմիածնայ Վեհ. Կաթողիկոսը 1913ին հայկ. բարենորոգմանց խնդիրը յանձնած էր Պօղոս Փաշա Նուպարի. երբ նոյն տարին յունիս ամսոյ մէջ Եւփրատէն մեկնած՝ Բարիզ կը գտնուէի, յաճախ Փաշային կ'երթայի: Նոյն ատենները Գաշակացական կուսակցութիւնը *Pro-Armenia* անունով մի թերթ կը հրատարակէր ինչպստ ազգային շահերուն: Սոյն թերթը միշտ Ռուսիոյ դէմ կը գրէր: Ահարոնեան, Վարանդեան և ուրիշ կողկասահայեր իրենց ազատական գաղափարներուն համար աքսոր և բանտ տեսած էին: Նուպար Փաշա ի նկատի առնելով որ եթէ Ռուսիա բարենորոգմանց խնդրոյն թշնամական աչօք նայի գործը կը ձախողի, ինձմէ խնդրեց որ երթամ Տիար Վարանդեանը տեսնեմ և ըսեմ որ ի սէր ազգային գաղին՝ Ռուսիոյ դէմ չգրեն *Pro-Armenia*ի մէջ: Հետեւեալօրը Գաթթիէ Լաթէն գացի, Տիար Վարանդեանը իր պանդոկին մէջ տեսայ և խնդիրը հասկացցի: Համամիտ գտնուեցաւ: Մեկնած ժամանակս ինձմէ խնդրեց որ եթէ կարելի էր՝ իրեն և Տիար Ահարոնեանի համար Փաշայէն ժամադրութիւն մը խընդրեմ որ գան զինքը տեսնեն: «Շատ լաւ. Փաշային կ'ըսեմ և ժամադրութիւնը առածիս պէս ձեզ կ'իմացնեմ» ըսի: Իրօք ալ երկու օր վերջ զիրենք Փաշային ներկայացուցի: Մի ժամու չափ բարենորոգմանց խնդրոյն վրայ խօսեցան:

Երբ իրենց ընկերանալով Փաշային տունէն մեկնեցանք, Տիարք Ահարոնեան և Վարանդեան իրենց հիացումը յայտնեցին՝ «Ի՜նչ պատուական ազգասէր մարդ, ի՜նչ կորովի, խելացի մարդ, ևայլն» ըսելով:

Ճշմարտութեան համար պէտք է ըսեմ թէ այն օ-

րէն սկսեալ *Pro-Armenia* Ռուսիոյ դէմ գրելը դադարեցուց:

Պատերազմին ինչպէս նաև հայկ. պատուիրակութեան ատենները սոյն երկու դաշնակցական պետերուն Փաշային տունը հանդիպած եմ: Պատերազմէն վերջ Տիարք Ահարոնեան և Վարանդեան Ազգ. Պատուիրակութեան ժողովներուն երբեմն ներկայ կը գրտնուէին:

Մեծ տէրութեանց, հակառակ իրենց ըրած հանդիսաւոր խոստումներուն և պաշտօնական ղեկուցումներուն, յաղթող էլլելուն պէս ցոյց տուած անտարբերութիւնը Նուպար Փաշային վրայ խորապէս ազդեց ու այդ պատուական անձնաւորութիւնը մինչև վերջը յուսախաբ և տխուր մնաց:

Ցաւալի է որ Փաշան ժամանակ չունեցաւ կարող ազգային մը գտնել և անոր յանձնել թէ՛ բարենորոգմանց և թէ՛ պատերազմի միջոցին ու յետոյ իր դիմումներուն պատմութիւնը գրի առնելու գործը: Այսօր այս խնդիրներու մասին Փաշային պատրաստած կատարեալ ահագին *dossier*-ն՝ լաւ դատակարգուած՝ անկիւն մը կ'սպասէ: Ըստ իս միակ անձը՝ իր հայերէնի, անգլիերէնի և զաղղիերէնի խոր հմտութեամբ, Աղեքսանդրիարեանի պատուական բարեկամս՝ Լևոն Մկրտիչեանն էր: Բայց նա ալ շատ զբաղեալ լինելուն չէր կարող երկար ժամանակ Եւփրատէն հեռի մնալ և այս մեծ բայց խիստ կարեւոր գործով զբաղիլ: Մեծ կորուստ մը մեր ազգային պատմութեան համար:

ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐՈՒ ԿԵԱՆՔՈՒ

ԼԷՈՐՈՆՏ ՖԱՎՐ. — Ընտանիքս և զաւակներս 1908 էն իվեր Զուլիգերիոյ ժընէվ քաղաքը հաստատած ըլլալով, ամէն տարի ամրան եղանակին եգիպտոսէն ժընէվ կու գայի և յունիս, յուլիս, օգոստոս ամիսները ընտանիքիս մօտ կ'անցընէի և սեպտեմբերին դարձեալ կը մեկնէի եգիպտոս:

Համաշխարհային պատերազմը սկսելուն յաջորդ տարին (1915ի նոյեմբերին) ես ալ ժընէվ փոխադրուեցայ ու պատերազմի մնացեալ տարիները սոյն քաղաքը անցուցի:

Հոն առիթը ունեցայ ծանօթանալու *Comité suisse de secours aux Arméniens*ի ատենապետը եղող *Léopold Favre*ի հետ:

Լ. Ֆավր 1896ի ջարդերուն առթիւ առաջին անգամ հետաքրքուեր է Հայերով և Նեօշաթէլի Փրօֆ. Ժ. Կօտէ անուն աստուածաբանին հետ հիմը դրեր հայանը պատ մարմինի մը: Սոյն մարմինը անդադար գործ ունեցեր է Հայերու համար և Հայոց մէջ, նախ խումբ մը անտէր որբեր տեղաւորելով զուլիգերիացի ընտանիքներու քով, ապա որբանոց հիմնելով և որբեր ու սաներ պահելով Սերաստիա և այլուր:

Լ. Ֆավր վեց անգամ ճամբարդեր էր Հայաստան կառքով ու ձիով, ամէն անգամ իր հետ տանելով իր ներկայացուցած կոմիտէին և իր կողմէն, դրամական և ուրիշ նուէրներ: Ան պտըտեր էր ամենախոնարհ հայ գիւղերը, սիրեր էր մեր նահապետական մաքուր բարքերը, սորվեր էր մեր լեզուն, իւրացուցեր էր մեր ցաւն ու ազատութեան գաղափարականը: Հայաստանէն իր ժընէվաբնակ եղբօր գրած նամակները հրատարակուեր էին *Journal de Genève* թերթին մէջ և հա-

մակրանք արթնցուցեր Հայոց հանդէպ: Իր կինը շատոնց մեռած և մէկ հատիկ որդին զիւրաւական կեանքի մէջ նետուած լինելով, մեծահարուստ այս Հելուե տիպցին ինքզինքը ամբողջովին նուիրած էր հայութեան և հայկ. դատին:

1914-1918ի մեծ պատերազմը չէր կրնար չազդել կոմիտէին ալ գործին: 1915ի դարնան սկսող տարադուրթ իւնները առիթ մը եղան նոր գործունէութեանց, փրօփականտի և հանգանակութեան ինպատոս Հայոց:

Վերստին կազմակերպուեցան զուլիգերիական կոմիտէներ բոլոր քանթօններու մէջ և տակաւ ժընէվինը դարձաւ *Comité central*, նախագահութեամբ Լ. Ֆավրի:

Լ. Ֆավր *Rue des Granges*ի իր հոյակապ բնակարանին երկու սենեակները տրամադրեց այս գործին և իր տունը ժամադրաւայրը եղաւ բոլոր միջազգային հայասէրներուն: Ուէ գաղթականի և կարօտ ուսանողի համար միշտ բաց էին իր դուռը և քսակը:

Սկսանք անոր հետ միասին աշխատիլ: Շատ անգամներ իրեն հետ Պալ քաղաքը կ'երթայինք, Փասթէօն Իլլէնի տունը, Հայասէր Զուլիգերիացիներու ժողովին ներկայ գտնուելու համար, որուն կը մասնակցէր նաև Տօքթ. Ֆիշըր, որ պատերազմէն առաջ Ուրֆա գացած և Հայերու համար հիւանդանոց հիմնած էր:

Հոն հիացումով դիտած եմ Զուլիգերիացիներու օրինակելի կարգապահութիւնը: Ժողովները կատարեալ կանոնաւորութեամբ ու կարգապահութեամբ տեղի կ'ունենային և ո՛չ ոք բռն մը կ'արտասանէր առանց նախապէս մատ վերցնելով նախագահէն հրաման ընդունելու:

Առաջին անգամ հոն հանդիպեցայ գերմանացի ծանօթ հայասէր Տօքթ. Լէփսիուսի:

Օր մը Տօքթ Գիշեր մեզ ցոյց տուաւ Ուրֆայի հիւանդանոցին մէջ իրեն յաջորդող Տիար Քիւնցլէրի կողմանէ իրեն դուռած գերմաներէն լեզուով քարթ մը որ կ'ըսէր. «Այս տեղիները դացին հոն ուր ամէնքս օր մը պիտի երթանք»: Ըսել կ'ուզէր՝ «Այս տեղի Հայերը ջարդուեցան»:

Զուիցերիա չէզոք երկիր մը լինելով, սոյն երկրին միջոցաւ և կոմիտէին ճաճկաստան գտնուող մարդոցը շնորհիւ կրնայինք զանազան տեղերու Հայոց օգնութիւն ղրկել:

Հայ ազգը պիտք չէ մոռնայ թէ ինչ մեծ մարդու թիւն ըրին Զուիցերիացիները Հայոց համար:

1915ի ջարդերէն ճողոպրած ծեր պատուելի մը, նահատակ պատուելի մը դուստրը, նահատակ փրօֆ. Ի մը մանկամարդ կինը իր գրկի զաւակով, ինչպէս և ուրիշներ՝ Ժընէվ ապաստանելէ յետոյ Ամերիկա պիտի մեկնէին: Գաղթականներուն խումբը կանուխէն գացեր էր կայարան և տեղաւորուեր էր Գ. կարգի վահոններու մէջ: Ես ալ տունէս քիչ մը ճամբու համար ուտելիք առած՝ կնոջս հետ կայարան գացի նոյն գաղթականները ճամբու դնելու: Յանկարծ հեւալէն հասաւ նաև Լ. Ֆավր և հասկնալէ վերջ թէ ո՛ւր մը տած են անոնք՝ ըսաւ թէ ինք անոնց համար Բ. կարգի տոմսակ գնած է որպէսզի հանգիստ ճամբորդեն: Եւ վահոնները մտնելով իր այդ ծեր տարիքին և հիւանդկախ վիճակին մէջ սկսաւ գրկել ճամբորդներու մեծակ ծրարները և անձամբ փոխադրել Բ. կարգի մէջ: Ազնուական հայասէրին այս ժէսթը զմայլեցուց ներկայ Հայերս և իր ըրածէն ամէնքս՝ իր օրինակին հետեւելով մենք ալ ստիպուեցանք օգնել գոյքերու փոխադրութեան:

Լ. Ֆավր կը գործակցէր Բարիգի Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան պետը եղող Պօղոս Փաշա Նուպարի հետ: Փաշան շատ կը յարգէր զինքը և իր թելադրութեամբ է որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսէն շնորհակալութեան և օրհնութեան կոնդակ մը եկաւ Լ. Ֆավրի: Փաշան Քրանսերէն թարգմանութիւնով միասին զայն ինծի ղրկեց որպէսզի յանձնեմ մեծ հայասէրին. ինչ որ ըրի, իներկայութեան խումբ մը Հայերու և Զուիցերիացիներու:

Ահա՛ օրինակը այդ կոնդակին որ մասունքի պէս կը պահուի ներկայիս իր զաւակին՝ *Colonel Guillaume Favre*ի քով:

ԿՈՆԴԱԿ

ԳԵՈՐԴ ԾԱՌԱՅ ՅԱԻ ՔԱԻ ԷՆ ԱՆՏԱՍԱՆԵԼԻ ԿԱՌՈՖԻ ԱճՈյ Եպիսկոպոսապետ և Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Ծայրագոյն Պատրիարք համագաղական նախամեծար արքայ Արարատեան Առաքելական Մայր Եկեղեցւոյ Սբոյ Կաթողիկէ

ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Մեծարեալ առն բարեսիրի, ԼԵՈՊՈԼՏԻ ՖԱԻՐԻ ՆԱԽԱԳԱՆԻ Հայաճապատ յանձնաժողովոյ, որ ի Ժընև, խնդալ ի Տեր բոս հանապագօրեայ աղօթից մերոց, ողջունի Տեառնաւանդ ի Հայրապետական Աթոռոյս Հայաստանեայց

Ի Սբ. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

«Երանի ողորմածաց, զի նոնա ողորմութիւն գտցեն:» Մին յայդպիսեաց գԶեզ գիտմք, ո՛վ պատուական փառաւոր Ազատ Հեղուեհոյ, զի բոս օրինակի ողորմած Սամարացւոյս սիրով առ որդիս Մեր առլցեալ, անկեալս

ի հարաւածոց անօրինին, ամ բոս ամե ոչ ինչ ամենեւին անխնայեցիմ ցանս եւ խնամս, դնել սպեղանիս ի վերայ վիրայ՝ յամոհումն ցաւոց որք եկին հասին ի վերայ Աւ- խարհիս Հայոց բազում ամօք յառաջ քան զայս եւ եւս առաւել ի ժամանակի աշխարհառասան պատերազմիս, որ իբրեւ յորձանս ի լեւանյ բարձունց գահա լիժեալ, կ'ը- ծանեաց զժողովուրդ իմ եւ զարդիւնս հոգեւոր կենաց նոցա:

Գահաւամբ զՁեմշ, զի ի սառապանս հօտին Մերոյ ո՛չ յամեշտք տարածանել զբազուկ մարդասիրականիդ եւ հայրենակցացդ ի բարձուս, ի լեւանց Ալպեայ իբրեւ յերկնուս ի խմարն ի վերայ խոշանգեալ որդւոցս, առ ի սնուցանել զորսս նոցա հոգեւոր սննդեամբ յորբանոցս եւ յապաստանաւանս, հաստատեալ նպաստիւք, զանձելով ի ձեռն յանձնաժողովոյդ ընդ նախագահութեամբ Ձերա յառասարադիս տոյ բնակչաց ազատն Հելուեսիոյ: Ման- կունք Մեր, որդիք հարազատք Սուրբ Էջմիածնի, ապրեալք ի ձեռաց անուրմ գերչաց համապաղ օրհնութիւնս վեր- առաւեսցեն առ Տուիչն ամենայն բարեաց ի վերայ Ձեր եւ ի վերայ ամենայն բարեբաւոց, որ Ձիօք:

Շնորհս ունիմք առ Ձեզ վասն գործոց առաքինու- քեան Ձերոց, զի բանիւ բերանոյ եւ գրոյ ո՛չ դադարե- ցաք բարոզել յունկն հայրենակցացդ եւ ամենայն ազգաց իրաւանց եւ արդարութեան Հայոց, կացելոյք ընդ լծոյ ծառայութեան Տանկաց, զարկածից ազինս եւ զանօրէն արարից բժնամեաց Մերոյ եւ զկարծիս հասարակաց պատրաստ արարեք Հայրենեաց Ձերոց յօգտակար լուծումն խնդրոյ Հայոց:

Արդ ունել ունիմք պարտիս՝ խնդրութեամբ յայտ առ- նել Ձեզ, որպէս եւ յանձնաժողովոյդ եւ համայն ժողովրդ- ական Հելուեսիոյ զգոհութիւն Մեր եւ հոգեւոր որդւոցս վասն անբաւ երախտեայ, իբրեւ տրիսուր դուգնաւեալ

ընդ մեծի վաստակոցդ եւ շանիցդ, զորս ցուցեք առ որ- դիս Մեր յաւուրս աղէկից նոցա:

Եւ Մեք աղաչեմք զԱստուած, զի եւ առ յապալն զօրացուցեք զՁեզ եւ զգործակիցսդ, լինել Ձեզ անօր բնորոտեան, գործի գրառաս մարդասիրութեան եւ հան- գուցիչ որբոց եւ այրեաց: Եւ եղիցի Ձեզ փրկութիւն ի Տեառնե եւ խաղաղութիւն ի Փրկչէն՝ ըստ հաւատոյ Ձե- րոց:

Ո՛ղջ լերուք ի Տեր, զօրացեալ ի շնորհս եւ յօգնա- կանութիւն հոգւոյն եւ օրհնեալք ի մեմք:

Ամեն

Ի 23 Մայիսի / 5 Յունիսի 1917 ամի
բառ տուամարիս Ռ. Յ. Կ. Ձ
ի Հայրապետութեան Մերում
Ձ. Ամի, յարարատեան մ. Աթոռ
Ս. Էջմիածնի ի վաղարշապատ:
ԳԷՈՐԳ Ե. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
Ամենայն Հայոց

Թ. 915

Լ. Յաւրի հակառակ իր ծերութեան եւ սրտի հիւան- դութեան, ձմեռ ժամանակ, երբ ամէն տեղ ձիւնը տա- րածուած էր, զիւղէ զիւղ կ'երթար եւ Հայոց համար բանախօսութիւններ կ'ընէր ու նպաստ կը հաւաքէր:

Մոգական լապտերով բանախօսութիւններ տեղի կ'ունենային նաեւ ժընէվ եւ ուրիշ քաղաքներ:

Կ'երեւայ թէ ժընէվ գտնուած թուրք լրտեսին մէ- կը Լ. Յաւրի այս գործունէութիւնը իմաց կու տայ Պոլիս Թալաթ Փաշայի եւ անկէ հեռագիր մը կը ղրկուի Պէտնի օսմանեան գեոպան Սէլիմ Պէյի:

Զարմանալի զուգադիպութեամբ մը ծանօթներէս մին ինձ յանձնեց օրինակը այդ հեռագրին, որուն թարգմանութիւնը ի ներքոյ կը դնեմ:

«Կը տեղեկանանք Թէ Հայերը, Ֆավր կոչուած անծի մը միջոցով, մոգական լապտերով բանախօսութիւն մը պիտի տան ընդդէմ Թուրքերուն: Այս լուրը անգամ մը եւս պիտի գրգռէ Թուրք ժողովուրդն ու զինուորները, որոնք արդէն բոլորքս ինչ Հայոց գործած վերջին խնդումներէնց հետեանքով: Մեզ համար անկարելի պիտի ըլլայ զսպել մեր ժողովուրդն ու զինուորները: Բնական է որ շատ արին պիտի Թափուի: Գաշնակցային Խորհուրդին լուր տալու է տեղի ունենալիքին մասին եւ ազդարարելու է որ չարտօնէ այդպիսի ցոյցեր Յամանեան կառավարութեան դէմ»:

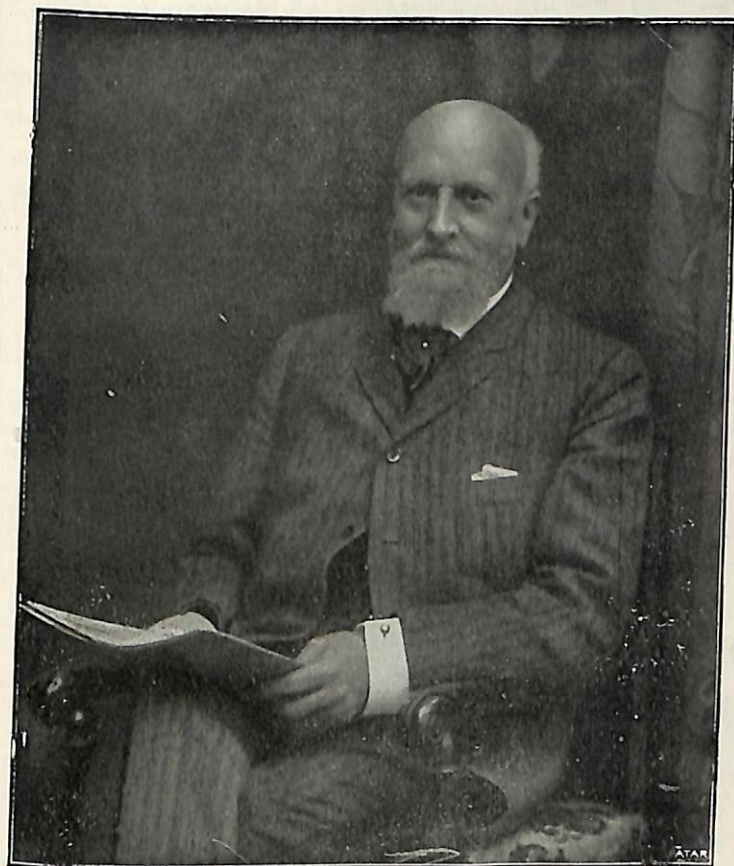
Պատերազմի ժամանակ Օսմանեան կառավարութիւնը այս դրութիւնը կը գործածէր իբր պատրուակ: Անատոլիոյ ո՞ր գիւղացին և պատերազմի դաշտը դրոշուող ո՞ր Թուրք զինուորը ժընէվի մէջ եղած բանախօսութենէ մը տեղեկութիւն կրնային ունենալ: Թըրքական դաշտային վարպետութիւններ էին ասոնք՝ Հայերը ջարդելով պատասխանատուութիւնը իրենց վրայէն թօթափելու:

Այս բարի անձնաւորութիւնը 1922 ապրիլ 24ին վախճանեցաւ: Ահա՛ իր դադաղին վրայ խօսած դամբանակերտ թարգմանութիւնը:

Տիարք և Տիկնայք,

Ի դիմաց Զուիցերիոյ Հայ Գաղութին և ի դիմաց բոլոր Հայերուն՝ կու գամ յուզեալ մեծարանք մը բերել անոր դադաղին որ Հայոց բարեկամը և բարերարը եղաւ: Լ. Ֆավր, որուն մահը զանապէս կ'ողբանք ամէնքս, իրաւունք ունի մեր խորին երախտագիտութեան և մեր անկեղծ հիացումին: Իր կեանքին մէկ երրորդէն աւելին յատկացուց ան՝ ամոքելու հայ որբերու տառապանքը, անխոնջ նուիրումով մը զոհելով իր անձը՝ պաշտպանելու, հոգալու և մխիթարելու այս դժբաղդները:

1895-1896ի ջարդերու վաղորդայնին էր որ, երբ

ԼԷՈՒՐՆԻ ՖԱՎՐ

զուիցերական թերթեր Հայաստանի քրիստոնէից հաւածանքները նկարագրեցին, Լ. Ֆավր վեհօրէն մարդասիրական և քրիստոնէական գթութեան զգացումէ մը մղուած, նուիրուեցաւ իմ հայրենակիցներուս զոժ-

բաղդութիւնները ամօքելու գործին: Վեց անգամ Հայաստան գնաց ան, ուր կանոնաւոր ճամբաներ չկան և ո՛չ երկաթուղի, ուր ճամբորդին կեանքն իսկ ապահով չէ և ուր ստիպուեցաւ ան ճամբորդել ձիով, յաճախ տաժանելի պարագաներու մէջ:

Բայց ի զուր չէ որ ան նուիրեց ինքզինքը այս ծանր գործին: Արդարև իր նախաձեռնութեան, անձնուիրութեան և առատաձեռնութեան շնորհիւ է որ, իր բարի հայրենակիցներէն շատերու գործակցութեամբ և ի գին մեծ զոհողութեանց, կրցաւ հիմնել դպրոցներ և որբանոցներ: Այդպէսով ան եղաւ Հայաստանի մէջ գուից. գործ վարողներու ամէնէն գործունեաներէն և ամէնէն նուիրուածներէն մին:

Իր վեհ սրտովը հայկական տառապանքին խղճալով, տակաւ առ տակաւ ան կապուեցաւ իր պաշտպանեալներուն, որոնց ընտանեկան կեանքին, առաքինութեան, քրիստոնէական ոգիին վրայ կը հիանար. այնպէս որ մինչև մահը կը մտածէր անոնց վրայ որոնց բարերարը եղած էր ինք:

Քանի մը տարի առաջ Ամենայն Հայոց Սրբազան Կաթողիկոսը, Գէորգ Ե., առ ի երախտագիտութիւն Լ. Յովրի Հայ ազգին մատուցած մեծ ծառայութեանց էջմիածինէն անոր զրկեց շնորհակալութեան և օրհնութեան կոնդակ մը:

Զայն ճանչնալու և զայն գործի վրայ տեսնելու — մանաւանդ համաշխարհային պատերազմի խժողութ տարիներուն — մեծ պատիւը ունեցած ըլլալով, յուզումով է որ կը յիշեմ թէ ի՞նչ հիանալի կորովով և ամէն գոյաբութեան դէմ ի՞նչ նուիրումով կ'աշխատէր ան օգնելու հայ տարագիրներու որոնք Արաբիոյ և Միջագետքի անապատներուն մէջ կը մեռնէին:

Յուրտ ձմեռուան՝ հակառակ իր յառաջացած տարիքին և արդէն ենթարկուած այն հիւանդութեան որ գինքը գիտի խլէր, ան կ'երթար գիւղերը, դիմադրե-

լով աննպաստ օդերուն, որպէսզի բանախօսութիւններ տայ իմ հայրենակիցներու ի նպաստ:

Լ. Յովրի մահը ազգային սուգ մըն է բոլոր Հայոց համար, որոնք իրմով կը կորսնցնեն իրենց լաւագոյն պաշտպաններէն մին:

Այս բացումը գերեզմանին առջև ամբողջ Հայութիւնը ակնսմանօք կը խնայարհի և կ'ողբայ մեծ բարեկամը, «Հայրիկ»ը անհետացած:

Իր «բարիք ընող» մարդու յիշատակը պիտի շողայ առ յաւէտ ամէն Հայու սրտին մէջ:

Թող տուէք ինձ յանուն ժընէվի Հայ Գաղութին, սիրելի և պատկառելի ննջեցեալին և ազգականներուն ընծայել հաշիւ մեր խորին և յարգալից վշտին:

Նկատի առնելով որ Լ. Յովր ո՛չ միայն Հայոց համար աշխատած, խօսած ու գրած է, այլ իր 25 տարուան եկամուտը Հայոց համար ծախած է, արժանի է որ, առ ի երախտագիտութիւն այս ազնուական Հեւուեացիին՝ երեւանի փողոցներէն մէկուն Լ. Յովր անունը տրուի և փողոցին սկիզբը մարմարեայ տախտակի մը վրայ իր անունը փորագրուի մահուան թըւակահանով և սա վերտառութեամբ. Առ ի երախտագիտութիւն իր հայախրութեան:

Փափաքելի էր որ իր հազարաւոր նպատարներէն յանձնախումբ մը կազմելով քիչ մը դրամ հաւաքեն՝ Հայաստանի մէջ իրեն փոքրիկ արձան մը կառուցանելու, կամ տուն մը շինելու, որուն հաւանաբար ուրիշ Հայեր ալ իրենց բաժինը բերեն:

Հայութիւնը պէտք չէ մոռնայ Լ. Յովրի անունը:

ՎԵՐ. Ա. ՔՐԱՅԹ-ՊՈՆԱՐ. — ՎԵՐ. Ա. Քրայթ-Պոնար հանգուցեալ Լ. Յովրի աջ բազուկը եղած է: 1896ի ջարդերէն սկսեալ ան զբաղած է հայ որբերով

ու հայկական խնդրով:

Ընդհանուր պատերազմի միջոցին, ժընէվ գտնուած ժամանակս, իր հետ բաւական աշխատակցած ենք: Ստէպ ի նպատակ Հայոց բանախօսութիւններ ըրած է և գթութեան պաղարներ սարքած ենք հայ աքսորեալ-

Ա. Ք. ՐԱՅԹ-ՊՕՆԱՐ

ներու համար:

Զուիցերիա ապաստանած հայ չքաւոր, ծեր ու հիւանդ անձերու և ընտանիքներու դիւրութիւն ըլլալու համար, Վեր. Քրաֆթ-Պօնար Պընէէն գիւղի մէջ շէնք մը գնելով զանոնք հոն տեղաւորեց: Յետոյ, Թուրքիա գտնուած Զուիցերական Որբանոցի սաները Զուիցերիա փոխադրելով հիմնեց Պընէէն և Ժընէվի ՀԱՅ ԴՊՐՈՑը:

Ինք՝ կարգ մը Հայասէր օտար միտինոնարներէ սա

աչքառու տարբերութիւնը ունեցած է որ ազատամտօրէն, հայ տղոց զուտ աղգային կրթութիւն տուած է, առանց յարանուանական ուէ ճնշումի: Հաստատութեան Ժընէվի բաժնին համար գնուած շէնքին անունը ՀԱՅԱՍՏԱՆ կոչած է:

Սոյն հայանպաստ դործին գլուխը կը կենայ «Ժընէվի կոմիտէ» կոչուած մարմին մը, բաղկացած ազնիւ Հելուետիացի Հայասէրներէ և քանի մը Հայերէ: Սակայն Վեր. Քրաֆթ-Պօնարն է բուն վարիչն ու դըրամ հանգանակողը:

ԺԸՆԷՎԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻՆ «ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ՍՆՏՈՒԿ»Ը — Պատերազմին սկիզբը Զուիցերիա գտնուող հայ հիւանդները որ զանազան դարմանատուններու մէջ կը գտնուէին և պատերազմին պատճառաւ իրենց ընտանիքներէն դրամ չէին կրնար ստանալ՝ ցաւալի դրութեան մը ենթարկուած էին: Ժընէվաբնակ Հայերը «Օգնութեան Մնտուկ» մը կազմած էին և ամէն անգամի տուած ամսականովը չքաւորները կը հոգային: Սկիզբը 40ի մօտ Հայեր արձանագրուած էին, վերջը հազիւ 10 հոգի մնացին:

Պատերազմը կը շարունակուէր և ես հարկադրուած էի Ժընէվ մնալ: 1916ին զիս սոյն Օգնութեան Սընտուկի ժողովին ատենապետ ընտրեցին և մեր ընկերներուն հետ ձեռք ձեռքի տալով կ'աշխատէինք կարելի եղածին չափ օգտակար ըլլալ մեր դժբախտ հայրենակիցներուն:

Երկու անգամ «գթութեան պաղար» սարքուեցաւ և մեծ յաջողութիւն գտաւ: Այս կերպով հաւաքուած դրամներով կարելի եղաւ պատերազմէն վերջը Ժընէվէն Կիլիկիա հայ բժիշկներ, բժշկական գործիքներ և դեղորայք ղրկել:

ԻՆՉՊԷՍ ԿՐՑԻՆՔԻ ԺԸՆԵՎԻ ՄԷՋ ԵԿԵՂԵՑԻ ՄԸ ՄԵՐ
ՏՐԱՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐՔԵՆԻ ՈՒՆԵՆԱԼ. — 1915ի վեր-
ջերն էր, եթէ չեմ սխալիր, էջմիածինէն Յիւրիսի
աստուածաբանական դպրոցը յաճախող Աբէլ Վարդ.
Նազարեանի ժընէվի *Salle de la Réformation*ի սրահ-
ներէն մէկուն մէջ եկեղեցական պաշտօն կատարելը
իմանալով գացի:

Խարտեաշ, գեղեցկադէմ, բոլորովին եւրոպական
թիւի ունեցող երիտասարդ վարդապետ մ'էր:

Քարոզին մէջ երկու մեծ կամ ըրաւ. Ա. ընկերվա-
րական սկզբունքներու վրայ խօսեցաւ, Բ. Հայ կա-
թոլիկներուն քիչ մը յարձակեցաւ:

Պաշտամունքէն վերջ՝ ժընէվի Գաղութին կողմա-
նէ կերակուրի հրաւիրուեցաւ: Իրեն մօտենալով դի-
տել տուի թէ եկեղեցական արարողութեան մէջ ըն-
կերվարութեան վրայ խօսիլը անտեղի էր, նամանա-
ւանդ կաթոլիկներու քննադատութիւնը: Պէտք էր
մտածէր որ ներկաներուն մէջ Հայ կաթոլիկներ կըր-
նային գտնուիլ. ինչպէս ալ գտնուեցան:

Մեծ պատերազմի միջոցին Պոլիսէն և Տաճկաստա-
նի ուրիշ մասերէն Հայերու բաւական մեծ բազմու-
թիւն մը կար ժընէվի և Լօզանի մէջ: Մտածեցի մեր
Ծնունդի օրը գեղեցիկ եկեղեցական արարողութիւն մը
կատարել ժընէվի բազմաթիւ կաթոլիկ եկեղեցիներէն
մէկուն մէջ: Այս նպատակաւ դիմեցի կաթոլիկներու
կրօնաւոր մեծին, որուն անունն էր *Abbé Dussellier*:
Կը յուսայի թէ մի քանի ժամուան համար մեր Հայ
լուսաւորչականներուն եկեղեցի մը պիտի տրամա-
դրուէր: մանաւանդ որ արբան անդամ էր Եւրոպա-
ցիներու կողմէ կազմուած Հայաստաններու կոմիտէին:

Երբ խնդիրը իրեն պարզեցի՝ բացարձակապէս մեր-
ժեց ըսելով թէ Վատիկանը էջմիածնական Հայերս հե-

րետիկոս նկատելուն՝ չէր կրնար թոյլատրել: Ինչ որ
ալ ըսի՝ անօգուտ եղաւ: Բայց միտքս դրած ըլլալով
անպատճառ հայկական ծէսով Ծնունդի արարողու-
թիւնը կատարել և հարիւրաւոր ազգայիններու բազ-
մանքը գոհացնել, երբ իմացայ թէ ժընէվի մէջ *Egli-
se catholique chrétienne* անուն տակ հաստուած մը
գոյութիւն ունի որ շատ աւելի ազատամիտ կը դըտ-
նուէր, ուղղակի սոյն հաստուածի նախագահին՝ *M. Re-
verdin* անուն անձին դիմեցի և փափաքս յայտնեցի:
Սիրով առաջարկս ընդունեց և ինձմէ խնդրեց երթալ
իրենց եկեղեցիին մեծը *Abbé Chrétien*ը տեսնել: Ան-
միջապէս գացի: Արբան սիրով խնդիրքս ընդունեց և
ըսաւ. «Բանի որ Աստուծոյ և Քրիստոսի կը հաւա-
տաք՝ մեր եկեղեցին բաց է ձեզի համար: Բայց խնդ-
րեմ 24 ժամ սպասէիք, այս երեկոյ մեր ժողովը կը
հաւաքեմ և հրաման առնելէ վերջ ձեզ կ'իմացնեմ»:

Իրօք ալ հետեւեալ առաւօտ ինձ հեռաձայնով իմա-
ցուց թէ հրամանը առած է և ինձ կ'սպասէ *Saint Ger-
main* եկեղեցին, որ կը գտնուէր քաղաքին կեդրոնը,
հանգուցեալ երջանկայիշատակ Լէոբօլտ Ֆալրի բնա-
կած *Rue des Granges* անուն փողոցը: Սիրուն, գե-
ղեցիկ եկեղեցի մըն էր. ճիշդ մեր եկեղեցիներուն նը-
ման:

Արբան զիս պահարանը տանելով ըսաւ թէ եկեղե-
ցիին ամբողջ զգեստները, խաչերը և նոյնիսկ սկիհը
մեր տրամադրութեան ներքեւ կը դնէր:

Ո՛վ ընթերցող, կրնաս երևակայել ուրախութիւնս:
Անմիջապէս ժընէվի մեր Օգնութեան Մատուկի ան-
դամներէն դեղադործ Տիար Նէվրուզի դիմեցի, որ թէ՛
գեղեցիկ ձայն ունէր և թէ եկեղեցիին երգեցողու-
թիւնները շատ լաւ գիտէր, և իրմէ խնդրեցի որ
խումբ մը կազմէ որպէսզի Ծնունդի օրը փառաւոր

պատարագ մը կատարենք, քանի որ ձեռքերնուս տակն ալ Արէլ Վարդապետը կո գտնուէր:

Անմիջապէս տուն վերադառնալով կնոջմէս խնդրեցի որ 8-10 ձայնաւորի շապիկ շինէ: Վարդապետին համար ալ ոսկեթել կերպաս մը առնելով պատարագւոր վարդապետի մը վայել հաջուստը, շուրջառ, վեղար, հողաթափ պատրաստել տուի: Ամէնէն դժուարը վեղարը եղաւ: Առաջին վեղարը որ շինել տուինք ճիշդ Պոլսոյ հրեայ օգգապագներու խայտառակ ֆիւլահին նմանեցաւ: Վերջապէս մի քանի անգամ փորձելէ վերջ, կրցանք շնորհքով վեղար մը իր խաչովը պատրաստել տալ:

Հայկական Յիւնեղի օրը ժընէվի և Լօզանի Հայերէն 7-800 հոգի պատարագին ներկայ գտնուեցան: Հրաւիրած էի նաև ժընէվի հայասէր զուլիցերիացի անձնաւորութիւններ իրենց ընտանիքներով, ինչպէս նաև լրագրագետներ:

Արէլ Վրդ. էն (*) խնդրած էի քարոզը կարճ կապել և առաջուան սխալները չկրկնել:

Եկեղեցական արարողութենէն վերջը սոյն օտարազգիները իրենց ուրախութիւնը և զմայլանքը յայտնեցին ըսելով՝ «Ի՞նչ գեղեցիկ և սրտառուչ են ձեր հայկական ծէսերը: Մենք բնաւ գաղափար չունէինք»:

Պնակներէն զուից. 1000 ֆր. շուրջ գումար մը հաւաքուեցաւ:

Ամէն անգամ որ կրօնական պաշտամունքի պէտքը կ'զգայինք, մեծ տօներու առթիւ կամ թէ թաղման հանդէսի, սոյն եկեղեցիին մէջ կը կատարէինք որ *Catholique chrétienne* հաստատութիւն կողմանէ ձրի մեր արամադրութեան ներքեւ կը դրուէր:

(*) Այս ան Արէլ Վրդ. ն է որ Լոնտոնի մէջ մեծ եւ աններկի գայթակղութեան մը պատճառ եղաւ:

Շատ մը Հայեր որ 20-30 տարիէ ի վեր Հայաստանէն մեկնած՝ հայկական ծէսերէ զրկուած էին, մեծ ուրախութեամբ կու գային իրենց զաւակներով և կը հաղորդուէին:

Պէտք է ըսեմ թէ մի քանի հայ տիկիներ ալ ձայնաւորներու շապիկներ շինեցին և նուէր ըրին:

ՀԱՅԱՆՊԱՍՏ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐՍ. — Հայութեան վիճակը Զուլիցերիոյ ժողովուրդին հասկցնելու համար բաւական յօդուածներ գրած եմ. բայց ամէնքն ալ եւրոպացիի անուններու ներքեւ: Պատճառը հետեւեալն էր. — Եթէ իմ անունովս գրէի՝ հայ ըլլալս յայտնի լինելով՝ մէկ կողմէն թրքական կառավարութիւնը աւելի կատղելով, հոն մնացած հայրենակիցներս պիտի տուժէին. միւս կողմէն՝ Հայոց ի նպաստ օտարազգիի մը անունով գրուած յօդուած մը աւելի ազդեցութիւն կ'ընէ քան թէ հայ անունով յօդուած մը: Ընդհանրապէս յօդուածներս հանգուցեալ Բասթօն Լուի Ֆէռիէռի (որ մեծ հայասէր մ'էր) և հանգուցեալ Լ. Ֆալրի անունները կը կրէին:

Ես շատ անպատեհ և վտանգաւոր կը գտնեմ երբ Հայեր, թէպէտ իրաւացի կերպով, թրքական կառավարութեան խժգունութեանց դէմ յօդուածներ կը հրատարակեն իրենց անունը դնելով: Մտածել պէտք է թէ Թուրքը ժընէվ, Բարիդ, Մարտէյլ գտնուող Հայուն որեւիցէ չարիք չի կրնար ընել, բայց շատ անգամ վրէժը կը լուծէ Թուրքիոյ մէջ գտնուող Հայերէն:

Ես մի քանի անանուն *brochure*ներ ալ հրատարակած եմ պատերազմի շրջանին, առանց որեւիցէ չափազանցութեան՝ միայն ճշմարտութիւնը ըսելով:

իրբ թղթակից Պոլիս զրկուած Շթիւրմըր անուն անձին հետ (որ երկու տարի վերջ ստիպուեր էր Պոլիսը թողուլ չկրնալով հանդուրժել տեսած թրքական վայրագութեանց) ծանօթութիւն հաստատեցի, իրեն նպաստեցի իր գերմաներէն լեզուով սկսած գրքին գաղղիերէն և անգլիերէն թարգմանութեանց հրատարակման:

Տօքթ. Լէփսիւսի պատերազմի ժամանակ գերմաներէն հրատարակած գիրքը (որ գերմ. կառավարութեան կողմէ գրաւման ենթարկուած էր) հայ ազգասէրի մը միջոցաւ ծխախոտի պարկի մը մէջ ժընէվ ձեռքս հասած էր: Պօղոս Փաշա Նուպար ինձմէ սոյն գրքին գաղղիերէն թարգմանութիւնը խնդրած ըլլալով, հայ կաթողիկէ ֆրանչիսկեան կրօնաւոր Հ. Միքայէլեանի միջոցաւ (որ սոյն երկու լեզուները շատ լաւ գիտէր) գաղղիերէնի թարգմանել տուի և Բարիզ զրկեցի և Տօքթ. Լէփսիւսի փափաքին համեմատ՝ պատերազմէն վերջը միայն հրատարակուեցաւ:

Սոյն գրքի հրատարակման պատճառաւ էր որ Տօքթ. Լէփսիւս բանտարկուելէ ազատելու համար Հոլանտա ապաստանելու ստիպուեցաւ և հոն կեցաւ մինչև պատերազմին վերջը:

ՔԷՄԱԼ ՄԻՏՀԱԹ ՊԷՅԻ ՅՕԴՈՒԱՄԸ. — Թուրքերը և Գերմանացիները ջարդի միջոցին Հայոց դէմ վարկարեկիչ յօդուածներ կը հրատարակէին: Փափաքեցայ որ թուրք հեղինակաւոր անձնաւորութիւնէ մը նամակ մը հրատարակուի՝ ըսելով թէ Հայերը միշտ օգտակար եղած են և ժէօն Թիւրքերը իրենց արիւնոտուշտ ընտելեան մղեալ անմեղ Հայերը ջարդեցին:

Ժընէվի մէջ յաճախ կը տեսնուէի մեծահոգակ Միտհաթ Փաշայի թոռան՝ Քէմալ Միտհաթ Պէյի հետ որ թրքական ազատական կուսակցութեան պետն էր:

Իրեն պէտք եղած փափկութեամբ նպատակս յայտնեցի որ այս մտօք յօդուած մը գրէ, եւ նիւթը ուղարկուեցաւ Հայերուն, ըսելով՝ «Արդ, հաւատարմաբար և անկեղծաբար ձեզի կ'երկարենք մեր ձեռքը որ անաղարտ է ամէն բիծէ, ևն»:

Թէպէտ չէի ուզեր որ այս յաւելուածը գտնուի, բայց տեսնելով որ կը պնդէ և եթէ մերժեմ նպատակիս չպիտի կրնամ հասնիլ՝ ընդունեցի և Journal de Genève-ին տալով հրատարակեցի:

Այն ժամանակ ժընէվ գտնուող կարգ մը «ազգային»ներ, որոնց խելքը քիթէն աւելի հեռուն չէր հասներ, իմանալով որ ես եմ սոյն գրութեան պատճառը, զիս «դաւաճան» անուանեցին, և նոյն անձինք մի քանի ամիս վերջը երբ զիս տեսնելով ուրախութեամբ ձեռքս սեղմել կ'ուզէին՝ իրենց ըսի. «Ինչպէս ձեզի պէս ազգասէրներ դաւաճանի մը ձեռք կու տան»: Ինձ խնդալով ըսին. «Կարեւորութիւն մի՛ տաք, մենք գիտենք ձեր ազգասէր ըլլալը. այսպէս բաներ գաղափարի պայքարներ են»:

Ա՛լ հասկցիր, ով ընթերցո՞ղ, մեր «ազգային»ներու քաղաքական խակութիւնը:

Ստորև կու տանք թարգմանութիւնը վերոյիշեալ յայտարարութեան որ երեցաւ Journal de Genève-ի մէջ հետեւեալ նախաբանով:

ԱԶՍՏԱԿԱՆ ԹՈՒՐԿԻԱՆ

Կը տեղեկանանք թէ թուրք հայրենասիրական լիկա մը կազմուած է «Սաղաղութիւն և Ազատագրում» անուան տակ, Օսմ. կայսրութեան իսլամ և ոչ-իսլամ բոլոր տարրերուն համար: Քէմալ Միտհաթ Պէյ

—Թուր օսմանեան ազատութեան հայր՝ Միտհաթ Փաշայի — ընտրուած է ընդհ. քարտուղար և ներկայացուցիչ սոյն լիկային:

Քաղաքական այս լիկան կը հետապնդէ միմիայն մարդկայնական և խաղաղասիրական նպատակներ, որոնք են՝

1. Քաջալերել և ստիպել Օսմ. կառավարութիւնը հաշտութիւն կնքելու և օսմանցիները փրկել պատերազմի աղէտներէն ուր առաջնորդուած են անոնք առանց անհրաժեշտ պատճառի:

2. Համերաշխութեան հրաւիրել բոլոր օսմանեան ժողովուրդները որոնք իրարու թշնամի դարձած են դէշ վարչութեան մը երեսէն:

3. Հին Թուրքիան բարեկարգելով՝ արդիական պետութեան մը վերածել, ըստ երկրի պէտքերուն և ըստ ժողովուրդներու տենչանքին, ապահովելով ներկայ ցեղերէն և կրօնքներէն իւրաքանչիւրին ազատութիւնը, անկախութիւնը և սեպական ինքնութիւնը:

Քէմալ Միտհաթ Պէյ նախ հետեւեալ յայտարարութիւնը կ'ուզէ իր հայ հայրենակիցներուն, որոնք ամէնէն շատ տուժողներն են Գերմաններու միացած Երիտասարդ Թուրքերու բռնապետութենէն. որմէ յետոյ ան պիտի բանակցի միւս տարրերուն հետ՝ ընդհանուր համերաշխութեան ոգիով:

ՄԵՐ ՀԱՅ ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑՆԵՐՈՒՆ

Շուրջ 40 տարիէ իվեր յիմարութեան հով մը կ'անցնի Թուրքիոյ վրայէն, կուրցներով երիտասարդ ու ծեր վարիչները, մղելով զանոնք անլուր և անպատում քայքայումի մը կատաղութեանց: Ամէն կերպ ջարդեր ու կողոպուտներ յաջորդեցին այն խաղաղութեան ու համերաշխութեան ժամանակաշրջանին՝ ուր դուք

Հայերդ և մենք իսլամ Թուրքերս կ'ապրէինք միասին, աւելի քան 600 տարի, փոխադարձ եղբայրակցութեամբ:

Թուրքիան երախտապարտ է ձեզի, ո՛վ Հայեր, ձեզի՝ որ Կայսրութեան հաւատարիմ, անկեղծ և օգտակար քաղաքացիները եղաք, այն մեծ ծառայութիւններուն համար որ մատուցիք իրեն թէ՛ տնտեսական ու առևտրական և թէ՛ մտային ու գեղարուեստական զարգացման տեսակէտով:

Ներկայ ժամուս, «Երիտասարդ Թուրքեր» կոչուող արկածախնդիր անձերու խմբակ մը իշխանութեան գլուխ կը գտնուի Պուսոյ մէջ և այդ իշխանութիւնը պահելու համար անոնք ամէն օր կը դիմեն այնպիսի արիւնարբու միջոցներու որոնք չեն տեսնուած երբեք, նոյնիսկ Ապտիւլ Համիտի տիրապետութեան ժամանակ:

Ու մենք անզօր վկանները եղանք մեր հայ եղբայրներուն վատաբար բնաջնջուելուն, հարիւր հազարներով տեղահանուելով ու ջարդուելով այս աւաղակներուն կողմէ:

Այս ոճիրները արգարացներու համար, Թուրքիոյ ներկայ կառավարութիւնը հրատարակել տուաւ Հայոց դէմ մէկէ աւելի գրքոյկներ չնականօրէն խաբէական: Կիներ ու երախտներ խեղդամահ սպաններէ վերջ՝ հարկ եղաւ որ հնարեն ամէն կերպ ամբաստանութիւններ տարաբաղդ հայ ժողովուրդին դէմ:

Եթէ կային Հայոց մէջ մէկ քանի յանցաւորներ, կառավարութեան պարտքն էր գտնել զանոնք և պատժել երկրին օրինաց համաձայն: Բայց քանի մը յեղափոխականներու պատճառով (եթէ իրօք կային) մէկ միլիոնէ աւելի անմեղ ու հանգարտ քաղաքացիներ աքսորել, ջարդել, թալլել, խեղդել, անորակելի աւրարք մըն է զոր մենք, ազատական ու իսկական Թուրք

հայրենասէրներս, բոլոր ուժով կը պախարակենք ու մեր կրօնքն ալ զօրեղապէս կը դատապարտէ:

Հայե՛ր,

Դուք հալածուեցաք ու ջարդուեցաք, քանզի արդարութիւն կը խնդրէիք, քանզի դուք կը պահանջէիք ազահով ապրելու և ձեր ստացուածքները երաշտաւորելու իրաւունքը: Մենք, ազատական Թուրքերս ալ, չափով մը նոյն ճակատագրին չենթարկուեցա՞նք միեւնոյն իտէալին համար:

Ահա այսօր կու գանք հատուցանել նուիրական պարտք մը, քաղաքակիրթ աշխարհին յայտարարելով թէ դուք Հայերդ միշտ եղած էք Օսմ. Կայսրութեան հաւատարիմ ու անկեղծ հպատակները:

Հայե՛ր,

Դուք ցարդ անիրաւ տեղը նահատակուեցաք: Մեր միակ բաղձանքն է ապագային ձեզ համար երաշխաւորել այդ ազատութիւնը որուն իրաւունք ունիք դուք, ինչպէս մենք իսլամ Թուրքերս և բոլոր Օսմանցիները առանց բացառութեան: Եւ քանի որ մենք հալածուած ենք միեւնոյն պատճառով, պէտք է միանանք նոյն դատին համար որպէսզի տապալենք մեզ ճնշողներուն բռնապետութիւնը:

Արդ, հաւատարմաբար և անկեղծաբար ձեզի կ'երկարենք մեր ձեռքը որ անաղարտ է ամէն ըրծէ: Ընդունեցէ՛ք այդ ձեռքը, սրտբացութեամբ և առանց ուէ վախի, ու մեր ջանքերը միացնենք հասնելու համար շուտով մեր իտէալին իրականացման, որ է «Մեր ազատութիւնը և մեր ազգային բարգաւաճումը»:

Ի դիմաց

«Պաղատութիւն և Ազատագրում» Օսմ. Լիկայի
Ընդհ. Քարտուղար ՔէՄԱԼ ՄԻՏՅԱԹ

1, Rue Villereuse, Genève

Շատեր զիս կը պախարակէին թէ ինչո՞ւ յաճախ Թուրքերու հետ կը տեսնուէի: — Պատճառը շատ պարզ էր: Մարդս իր թշնամիին հետ տեսնուելով է որ անոր գաղտնեաց տեղեակ կրնայ ըլլալ և երբեմն անոր հայատեաց ծրագիրները կրնայ ձախողեցնել: Հայը Հայուն հետ տեսնուելով չէ որ Թուրքին գաղտնիքները կրնայ գիտնալ:

Երբ Կիլիկիա Գաղղիացուց ձեռքը կը գտնուէր (1919), Թուրք բարեկամներէս մէկէն իմացայ թէ Մուսթաֆա Քէմալ կը մտադրէ քիչ ժամանակուան մէջ Կիլիկիոյ վրայ յարձակիլ զինուորներով և պաշարով: Հայերը սուրէ անցընել և Գաղղիացիները ծովը թափել: Բնական է՝ պարտականութիւնս էր իմացնել այս լուրը Պատուիրակութեան պետ Պօղոս Փաշա Նուպարի: Եւ իրօք երեք ամիս չանցած Գաղղիացիները ստիպուեցան Կիլիկիան թողուլ և Հայերն ալ կրցան Սուրիա ապաստանիլ:

Պատերազմի միջոցին ժընէվ գտնուելուս պատճառաւ, երբ օտարազգի հայասէրներ գային՝ զիս տեսնելու պատիւը կ'ընէին:

Ընդունած եմ հանրածանօթ Տօքթ. Լէփսիւս, Քրանսացի հեղինակ Տումէրկ, որ Հայոց ինպաստ գաղղ. գիրք մը հրատարակած է, և այլն:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԻՄՈՒՄԵՆՐ. — Իբրեւ ժընէվի Հայ Գաղութի նախագահը, միշտ Լ. Ֆալրի գիտութեամբ, զանազան կառավարութեանց նամակ և հեռադիր ուղղած եմ որոնց մէկ մասին թարգմանութիւնը ի ներքոյ կը դնեմ:

ԺԸՆԷՎ, 10 Փետր. 1918

Առ Նորին Սրբութիւն Պրնուա Ժե.
ՎԱՏԻԿԱՆ

Սրբազնասուրբ Հայր,

Ձեր Սրբազնութեան մօտ քարգման հանդիսանալով այն անձկութեան աղաղակին որ կը հասնի Երզնկայի, Տրապիզոնի, Էրզրումի եւ Վանի գաւառներէն, ուր արդարեւ կ'սպասուին նոր ջարդեր քրիստոնեայ ժողովուրդին,

Յիշելով հայրական զգացումները Ձերդ Սրբազնութեան, որ բազում առիթներով անվախօրէն բարձրացուցիք ձայներնիդ ի նպաստ ներկայ պատերազմի անմեղ զոհներուն եւ մասնաւորաբար ի նպաստ Հայոց. վստահ՝ թէ դարձեալ պիտի ուզե՛ք ստանձնել բաղդազուրկ մնացորդներուն պաշտպանութիւնը Արեւելի քրիստոնեայ ժողովուրդի մը որուն մեծ մասը արդէն փնացաւ,

Ստիպողաբար կը պաղատենք Ձերդ Սրբազնութեան որ ի գործ դնէ իւր բոլոր ազդեցութիւնը՝ փրկելու համար Հայաստանի քրիստոնեայ բնակիչներուն կեանքը որ սպառնալիքի տակ է ռուսական ուժերու ցրուումէն ի վեր օսմանեան զօրքերու դեպի այս գաւառները կատարած նոր յառաջացումներուն պատճառով:

Ի դիմաց Զուից. Հայ Դադութիւն
ԱՂԱԹՕՆ

ԺԸՆԷՎ, 10 Փետր. 1918

Առ Նորին Կայս. Վեհափառութիւն Կիլեով Բ.
Կայսր Գերմանիոյ

Վեհափառ Տէ՛ր,

Դուք մեծարեալ եւ հզօր պէտն ու հայրն ե՛ք քրիստոնեայ մեծ ազգի մը որ բարձր կը բռնէ քաղաքակրթութեան ջահը: Գերման ժողովուրդը, իր Օգոստափառ Պետին առաջնորդութեամբ, հիացում կը պատճառէ իր քաջութեամբ եւ իր հայրենասիրութեամբ: Այդ մեծ ազգին եւ Ձեզի է որ, Տէ՛ր, կը դիմէ փոքրիկ ժողովուրդ մը բաղկացած մանուկներէ, կիներէ, ծերունիներէ, վատուած իրենց հայրենի օնախներէն, լեռներէն ու ձորերէն, բռնած Արաբիոյ վասառողջ անապատները, ուր անոնք մահուան հոգեվարք կը փաշտեն եւ իրենց վերջին շունչը տալէ առաջ Ձեր գրութիւնը կը հայցեն:

Տէ՛ր, Դո՛ւք միայն կարող ե՛ք օգնութեան հասնիլ այդ անմեղ զոհներուն, կիներուն ու մանուկներուն...: Փրկեցե՛ք զանոնք, Տէ՛ր. եթէ յանցանքներ իսկ գործուած ըլլան՝ յանցաւորները շատոնց գոյութիւն ունենալէ դադարած են: Ինչո՞ւ դատապարտուի անմեղը: Յանուն այդ հարիւր հազարաւոր դժբաղդներուն, մենք գուիցեալբանակներկայացուցիչներս Հայութեան՝ խոնարհաբար կը խրնդենք Ձերդ Վեհափառութենէն որ միջամուխ ըլլաք դադրեցնել տալու անգուր ու բարբարոսական բնաջնջումը այս քրիստոնեայ ցեղին որուն միտք յանցանքը քրիստոնեայ լիները եւ իր հաւատքը չուրանալն է:

Տէ՛ր, յանուն կենդանի եւ արդար Աստուծոյ որու ընտրեալն ե՛ք Դուք՝ կատեցուցե՛ք այն ոնրագործ ձեռները որոնք կը բնաջնջեն Թուրքիոյ քրիստոնեաները: Պատառ

մը հաց տուէ անոնց որ չմեռնին անօրութենէ, բռնա-
ռութենէ, հիւանդութենէ: Հազարաւորներ կը մեռնին
այսպէս ամէն օր: Անոնք անապասներուն մէջ բա-
փառելով սնունդ կը փնտռեն, դաշտի խոտն իսկ իրա-
րու ձեռքէ կը խլեն եւ իրենց անօրութիւնը մեղմելու
համար մինչեւ իսկ դիակներ ուտելու կ'ելլեն . . . :

Գերմանական ազգը գրութեան ձեռք բո՛ղ կարկառե
անոնց, թող փրկէ զանոնք: Ինք կրնայ:

Թո՛ղ բոլլասրուի Գերմանացիներէ կազմուած յանձ-
նաժողովներու որ զբաղին այս դժբաղդներով, որ զա-
նոնք փախկներու մօտ բերեն, կանոնաւոր գաղթական-
ներ կազմեն եւ հսկեն անոնց ապրուստին եւ կեանքին:

Համայն աշխարհ պիտի ծափահարէ այդ ազնիւ ժեռ-
քը եւ այս նահասակեալ քրիստոնեայ ժողովուրդը յաւիտե-
ական երախտապարտ պիտի մնայ Ձերդ Վսեմափայլ Վե-
հափառութեան եւ գերման ժողովուրդին:

Վստահ ենք թէ, Տէ՛ր, ամէն կարգի բռնառութեանց
հանդէպ Ձեր ազնիւ գրութեան զգացումով պիտի իրա-
զործեմ այս բաղձանքը: Վստահ ենք թէ այս դժբաղդնե-
րը, որոնց աչեքը Ձեզ կը յառին իբր իրենց միակ յոյսը,
պիտի տեսնեն շուտով Ձեր գերագոյն միջամտութեան հե-
տեանքը որով անոնք պիտի ազատին վերահաս եւ սոս-
կալի մահէ մը:

Միջազեմ տարագրուած մեր եղբայրներուն եւ բոյրե-
րուն վիճակով տագնապող եւ զանոնք փրկող ազնիւ ժեռ-
քին սպասող

Մնամք Ձերդ Վեհափառութեան

յոյժ խոնարհ ծառայ

Հայ Գաղութ ժընեվի

Ա.ՂԱԹՕՆ, ԱՐԱՊԵԱՆ, ՇԷՐԻՏՃԵԱՆ,

Եւայլն, Եւայլն:

ԺԼՆԷՎ, 20 Փետր. 1918

Առ Նորին Վեհափառութիւն Ալֆօնս ԺԳ.

Թագաւոր Սպանիոյ

ՄԱՏՐԻՏ

Ձերդ Վեհափառութեան յայտնելով այն տագնապը որ
քրիստոնեայ եւ հայ շրջանակներու մէջ յառաջ կու գայ
Երզնկայի, Տրապիզոնի, Էրզրումի եւ Վանի նահանգներէն
հասնող լուրերէն, որոնք վախ կը յայտնեն հայկական նոր
ջարդերու,

Թախանձագին կոչ մը ուղղելով Սպանիոյ արքայա-
կան կառավարութեան, որ բազում առիթներով անվա-
խօրէն ձայն բարձրացուցած է ի նպաստ ներկայ պատե-
րազմի անմեղ զոհներուն, եւ վստահ՝ թէ դարձեալ ան
պիտի ուզէ ստանձնել բաղդազուրկ մնացորդներուն
պաշտպանութիւնը Արեւելի քրիստոնեայ ժողովուրդի մը
որուն մեծ մասը արդէն փնացաւ,

Ասիպողաբար կը պաղատենք Ձերդ Վեհափառութե-
ան՝ գործածել իր գերագոյն ազդեցութիւնը փրկելու հա-
մար Հայաստանի բնակիչներուն կեանքը, որ սպառնալի-
քի տակ է ռուսական ուժերու ցրուելէն իվեր օսմանեան
զօրքերու դէպի այս գաւառները կատարած նոր շարժում-
ներով:

Ի դիմաց Զուիցերիոյ Հայ Գաղութին

Ա.ՂԱԹՕՆ

ԺՂՆԷՎ, 2 Նոյ. 1918

Պ. ՔԼԷՄԱՆՍՈՅԻ	Բարիկ
Պ. ՕՐԼԱՆՏՈՅԻ	Հոռով
Պ. ԼՕՅՏ-ՃՕՐՃԻ	Լօնսօ
Պ. ՈՒԻԼՍՕՆԻ	Ուաշինգթոն

(Միւսնոյն հեռագիրը)

Այս վայրկեանին, երբ Թուրքիան Համաձայնականներուն փառապանք բանակներէն պարտուած՝ խաղաղութիւն կը խնդրէ, մենք Թրքահայերու ներկայացուցիչներս, որ Զուիցերիա ապաստանած ենք, եւ որոնց ազգականները խժոժաբար տեղահանուած եւ ջարդուած են բուրժուապետութեան կողմէն, գիտնալով թէ մեր նահապետները կրնայ Զերարութեան վրայ հաշուել իր ապագան երաշխաւորելու համար, կը պաղատենք Զեզմէ՝ գիտնալով եւ հաշտութեան իբր պայման պահանջել հետեւեալ կէտերը.

1. Թուրք կանոնաւոր զօրքերը եւ պաշտպանութիւնները անմիջապէս պարսկէն քրական եւ պարսկական Հայաստանը:

2. Հայաստանը դրապէս եւ վերջնապէս ազատագրուի քրական լուծէն եւ կազմէ անկախ պետութիւն մը, նման Զեֆուլօվաններուն եւ Յուկուլավներուն: Բարիկի Հայ Պատուիրակութիւնը նանչցուի իբր հեղինակաւոր ներկայացուցիչը հայ ազգին:

3. Ազդու միջոցներ ձեռք առնուին անմիջապէս, որպէսզի նահանջող քրական բանակը ռեւէ բռնութիւն ի գործ չդնէ վերապրող քրիստոնեաներուն վրայ: Իբր պատանդ պահանջել բարձրաստիճան անձնաւորութիւններ ո-

րոնց կեանքը երաշխաւորութիւնը ըլլայ քրիստոնեաներու կեանքին:

4. Տեղահանուածները իրենց տնային վերադարձուին:

5. Հարեմներու մէջ արգելափակուած եւ բռնի իսլամացուած անթիւ կիներն ու մանուկները իրենց ընտանիքներուն վերադարձուին, կամ ապահով տեղ մը դրուին:

6. Բռնագրաւուած ստացուածները իրենց տէրերուն վերադարձուին:

7. Հայերուն ունեցած անհաշիւ կորուստներուն համար լիովին հատուցում եւ հատուցարարութիւն:

8. Սոյն անցաւորներէն խժոժութեանց պատասխանատու հեղինակները պէտք է դատուին եւ պատժուին:

9. Թրքական կառավարութիւնը միշտ բռնութեամբ եւ ջարդով կառաւարած լինելով եւ այս պատերազմին մէջ երկու միլիոնէ աւելի Հայերու, Յոյներու, Սլաւացիներու, Նեստորականներու, Քաղդէացիներու եւ Հրեաներու մահ պատճառած լինելով, պէտք է վերջնապէս զրկուի քրիստոնեայ ցեղերը կառավարելու իրաւունքէն:

Ի դիմաց Զուիցերիայ Հայ Գաղութին
Ա.Գ.Ա.ԹՕՆ

Իմ նախաձեռնութեամբս ու ջանքերովս և Բասթօն Բրաքթ-Պօնարի միջամտութեամբ հետեւեալ զբաղութիւնը Զուիցերիոյ բոլոր քանթօններուն բողոքական սինտաներու նախագահներուն ստորագրել տալէ յետոյ Պէռնի ամերիկեան դեսպանին միջոցով հետազրաւ ղրկուած է Ուիլսոնի:

1 Նոյ. 1918

Առ Պ. Ու. Ուիլսոն

Նախագահ Միաց. Նահանգաց Ամերիկայի

Այս պահուս, երբ բոլոր նմուշած ազգերը Ձեզի կը յառին եւ կը հայցեն Ձեր օժանդակութիւնը եւ Ձեր բարեացակամ միջամտութիւնը, մենք եւս Ձեզ կը դիմենք, Տիար Նախագահ, յանուն Զուիցերիոյ բողոքական եկեղեցիներու գորս պատիւ ունինք ներկայացնելու, խոնարհաբար խնդրելով որ բարեմանիք ստանձնել պաշտպանութիւնը Բրիտանիայ Հայաստանին որ կը գոհուի քրեական բռնապետութեան:

Իցի՛ւ թէ անոր լիակատար ազատագրումը քրեական լուծեն՝ հիմնական պայմաններէն մին ըլլայ ընդհանուր խաղաղութեան դաշինքին. այդ է մաղքանքը բոլոր անոնց որ կը ճանչնան այն խժոժութիւնները որոնց գոնեան եւ Հայերը:

Այս մարտիրոս ժողովուրդին աղետանքին գոհացում տալու համար եւ կարելիութեան սահմանին մէջ դարման եւ ամոքում բերելու համար, կը խնդրենք որ ամբողջութեամբ իրենց օնախններ վերադառնան, հարեմներու մէջ բանտարկուած աղջիկները ազատ քողովին, քուրք ընտանիքներու մէջ վար դրուած մանուկները վերադարձուն, Բրիտանիոյ բռնապետութիւնը ուրանալ բռնադատութեանը ազատին իրենց ենթարկուած զգուշիկ լուծեն: Այս ամենը՝ Համաձայնականներու հսկողութեան ներքեւ եւ մասնաւորաբար Միաց. Նահանգաց օգնութեամբ, որ այնքան հին կապեր ունի այս ազգին հետ:

Բրիտանական խիղճը հրամայական պահանջ կը դնէ որ ազատագրումի այս գործը կատարուի անյապաղ: Աստուած այնպէս կ'ուզէ:

Կը հաւատանք թէ, Տիար Նախագահ, դուք կոչումն ունիք հարկ եղած ազդանշանը տալու եւ կատարել չունիք որ դուք պիտի գիտնաք ընտրել յարմար ժամը եւ ազդու միջոցները այդ ձայնը լսել տալու եւ գործադրելու:

Հանեցէք ընդունիլ, Տիար Նախագահ, մեր յարգալից մեծաբանաց հաւատարմութիւնը:

(Ստորագրուած Զուիցերիոյ Բողոք. Սինսոններու մեծերէն)

ՎԵՐՈՅԻՇԵԱԼ ՀԵՌԱԳՐԻՆ ՊԱՐԱԳՐԱՆԵՐԸ. — Օր մը Բասթօն Բրաքթ-Պօնարի հետ մտածեցինք Միաց. Նահանգաց Նախագահին դրութիւնը մը ուղարկել խնդրելով որ Ամերիկեան կառավարութիւնը Հայոց համար Տաճկաստանի մօտ միջամտէ՝ ջարդերը, աքսորները, ևայլն արգիլելու: Սոյն դրութիւնը Պ. Բրաքթ-Պօնար գրեց և ժընէվի Բողոք. սինսոնի կողմէ ստորագրել տալէ վերջ ինձ յանձնեց սրպէսզի զուիցերիական մեծ քաղաքները զրկեմ և սինսոններու պետերուն ստորագրել տամ:

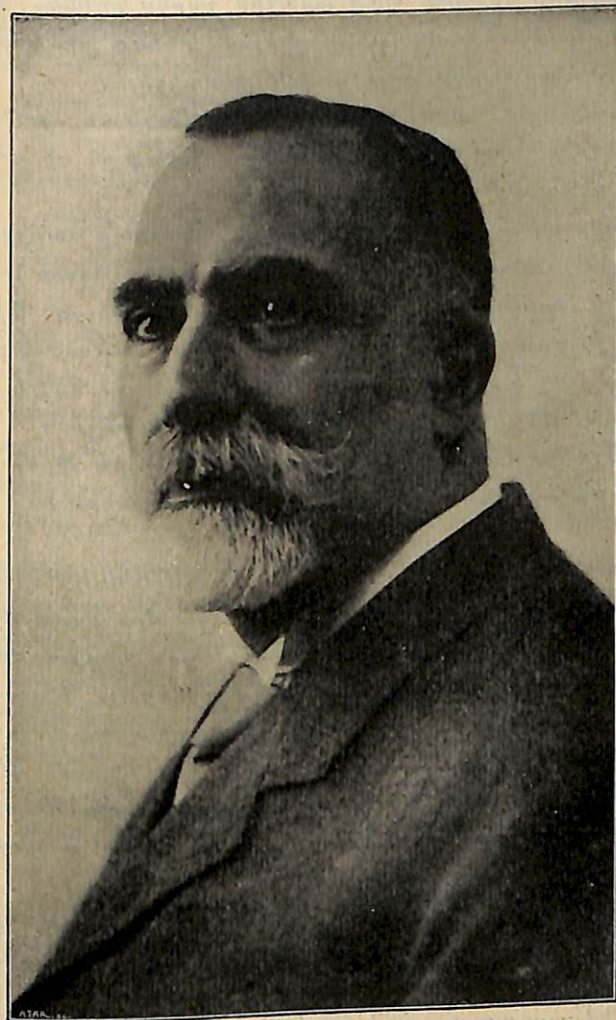
Ատկէ քիչ առաջ Սերաստացի Նշան Պէկեան անուն հայ բողոքական երիտասարդի մը հետ ծանօթութիւն հաստատած ըլլալով (որ Լ. Ֆալքի պաշտպանեալն ու սիրելին էր) և այդ երիտասարդին ճշմարիտ ազգասիրութեան վրայ հաստատ գաղափար մը կազմած ըլլալուն՝ զինքը կանչեցի և խնդրեցի որ վերոյիշեալ գրութիւնը զուից. 7-8 քաղաքներու սինսոններուն տանի, ստորագրել տայ և ինծի բերէ: Պ. Պէկեան սիրով սոյն պաշտօնը յանձն առաւ: Իրեն 300 զուից. ֆրանք տուի իբր ճամբու ծախք, ըսելով որ եթէ չբաւէ, ինչ որ աւելի ծախսէ պատրաստ եմ վճարելու: Ո՛րչափ մեծ եղաւ զարմանքս երբ Պ. Պէկեան 10 օր վերջ ինձ եկաւ և յանձնեց սինսոններու կող-

մէ ստորագրեալ գիրը ու միևնոյն ժամանակ 225 ֆր. վերադարձուց ըսելով. «Դուք ինձ տուիք 300 ֆր., միայն 75 ֆր. ծախսեցի. ահա՛ Ձեզ կը վերադարձնեմ մնացեալը»: Եւ զարմացմամբ իրեն ըսի թէ կը սխալէր. «Տասը օր բացակայ գտնուեցաք. երկաթուղիի, պանդոկներու, ուտելիքի ծախքեր ունեցաք»: Նա պատասխանեց. «Միայն երկաթուղիի ծախք ունեցայ: Ո՛ր քաղաքը որ գացի այն տեղի հայանպատու ընկերութեան մեծը կամ հովիւը զիս կը հրաւիրէր, որով ո՛չ պանդոկի, ոչ ուտելիքի ծախք ունեցայ»: Ինչ որ ըրի որպէսզի սոյն 225 ֆր.ը իրեն վար դնէ՝ Պ. Պէկեան բացարձակապէս մերժեց՝ «Եւ արդէն ինքզինքս վարձատրուած կը տեսնեմ սիրելի ազգիս համար աշխատած ըլլալուս» ըսելով:

Մտածեցի թէ եթէ մեր առաւ-փախաւ լուսաւորչական երիտասարդներէն մէկուն սոյն պաշտօնը տուած ըլլայի, ո՛չ միայն «Ձեր տուած 300 ֆր.ը ծախսեցի» պիտի ըսէր, այլ «գրպանէս ալ այսչափ մը ծախս ըրի» ըսելով շատ աւելի մեծ գումար մը պիտի առնէր: Եւ այդ օրէն Պ. Պէկեանի պարկեշտութեանը և աշխատասիրութեանը վրայ մեծ հաւատք ունեցայ և մինչև վերջը իրեն հետ սիրալիւր յարաբերութեան մէջ գտնուեցայ:

Այժմ նա Պընսէնի մէջ (Ջուլիցերիա) Պ. Բըաֆթ-Պօնարի հայկական վարժարանին տնօրէնն է:

ՍՈՒԼԹԱՆ ՀԱՄԻՏԻ ԱՂԱԿԱՆ ՏՈՒՆՍ ԳԱԼԸ ԱՐԳԻԼՈՒԱԾ. — Սուլթան Համիտի ամենափոքր դուստրը՝ Այիշէ Սուլթան իր մանչ զաւակովը ժընճվ կը գըտնուէր: Օր մը երբ Միւնիք Փաշայի տունը գացի, կինը, ձէմիլէ Հանըմ, որուն հետ չատ լաւ կը տեսնուէինք, ուրախութեամբ ինձ ըսաւ. «Այիշէ Սուլ-

ԵՐ. ԱՂԱԿԱՆ 65 տարեկանին

Թանը Զեր բնական տան առաջին յարկը բռնեց. Զեր և Զեր տիկնոջ գովասանքը ընկերով ըսինք թէ կրնար ուղած ժամանակը Զեղի գալ և տեսակցիլ»:

—Հանը՛մ, ըսի, սխալեր էք. Սուլթան Համիտի աղջիկը իմ տունս չի կրնար գալ և պէտք չէ որ գայ. ես զինքը չեմ կրնար ընդունիլ»:

Երբ տիկինը աչքերը բանալով պատճառը հարցուց՝

—Այդ կնոջ հայրը չէ՞ր որ հայ ազգը այնչափ ջարդեց և հալածեց» դիտել տուի: Իր ամուսնոյն՝ Միւսնիի Փաշային դառնալով ըսաւ. «Տե՛ս, Փաշա՛, Աղաթօնը ի՞նչ կ'ըսէ»: Փաշան պատասխանեց. «Եթէ ես ալ Հայ լինէի՝ այդ պատասխանը պիտի տայի»:

Միւսնիի Փաշա Սուլթան Համիտի սիրելին լինելուն՝ լաւ տեղեակ էր Սուլթանին ըրած չարիքներուն:

ՀԱՅԿ. ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴՍՄԱՅՑՈՒԹԻՒՆՍ.

—Պատերազմէն վերջ Ամերիկայի մաս մը Հայոց կողմէ Բարիզի Հայկ. Պատուիրակութեան անդամ ընտրուելովս՝ ժընէվէն Բարիզ փոխադրուեցայ: Պատուիրակութեան թէև մասնակցեցայ, բայց պէտք է խոստովանիմ թէ ուէ օգտակարութիւն չունեցայ: Զանազան անգործնական գաղափարներ ունեցող մարդիկ կային, որոնք միայն ժամերով կը խօսէին և անկարելի էր որեւիցէ օգտակար գործ մը տեսնել:

Եթէ սոյն Պատուիրակութեան մէջ հոգւով սրբտով աշխատող մէկը կար, այն նախագահ հանգուցեալ Պօղոս Փաշա Նուպարն էր:

Դժբաղդաբար, հակառակ իր այնքան զոհաբերութեանց և եւրոպական տէրութեանց մօտ կատարած դիմումներուն, իր ազգային փափաքները չիրականացան:

Մենք երբեք օտար տէրութեանց աջակցութեան

վրայ յոյս դնելու չենք: Այսօր այս աշխարհի մէջ կառավարական շահն է որ ամէն տէրութիւն կ'առաջնորդէ: Ազգերու և ո՛չ միւս Հայաստանէն և Հայոցմէ շահ չունենալուն (վասն զի ո՛չ քարիւղի, ոչ ոսկիի և ոչ ալ աղամանդի հանքեր ունինք) մեզի դրական օգտակարութիւն մը չեն կրնար ունենալ: Մենք մեր յոյսը միայն մեր վրայ դնելու ենք. և յաջողելու համար մեզ պէտք է միութիւն, սէր և տիտիւլին:

Հայկ. Պատուիրակութեան անդամ եղած միջոցիս էր որ, Իրաքի այժմեան թագաւորը՝ Էմիր Ֆայսալ Բարիզ գտնուելով, մեր նախագահը՝ Պօղոս Փաշա Նուպար ճաշ մը տուաւ անոր ի պատիւ: Մի քանի պատուիրակներու հետ, ի մէջ այլոց Թէրզիպաշեան, ես ալ ներկայ էի սոյն ճաշին: Էմիր Ֆայսալ գաղղիներէն չէր գիտեր. ուստի թուրքերէն լեզուով համառօտ ճառ մը կարդացի Արաբներու հետ Հայոց ունեցած յարաբերութեան մասին և շնորհակալութիւն յայտնեցի իրեն՝ Հայութեան հանդէպ ցոյց տուած բարեացակամութեան համար: Իրօք ալ մի քանի անգամներ հեռադիր քաջեց որպէսզի Հալէպի, Դամասկոսի, Պաղատի Արաբները չըլլայ որ ամենափոքր չարութիւն կամ չլաւ հասցնեն Հայոց: Այս հեռադիրները իրենց մեծ օգուտը ունեցան:

Էմիր Ֆայսալ ալ Նուպար Փաշայի պատուոյ թէյ մը տուաւ որուն դարձեալ ներկայ գտնուեցայ Թէրզիպաշեանի հետ ու հոն տեսայ անուանի Colonel Lawrence որ թագաւորէն չէր բաժնուեր:

Ա.Զ.Գ. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ՅՕՐԻՆԵԼ ՏԱԼՈՒ ԳԱԼԱՓԱՐՍ. — Պատերազմին չորս տարիները Զուիցերիա անցընելու ստիպուած ըլլալուս, պարագայ ժամերուս

Հայաստանի դրացի ազգերու պատմութեան գիրքերը կարդալու առիթ ունեցայ և տեսայ թէ մեր ազգային դպրոցներուն մէջ դաստիարակութեամբ ազգ. պատմութեան մեծ մասը ոչ-գիտական հիմքի վրայ շինուած է, և սա համոզումը գոյացուցի թէ անձ մը հայ պատմութիւնը գիտնալու համար անպատճառ պէտք է Հայաստանի դրացի երկիրներու պատմութիւնն ալ ուսումնասիրէ, նոյնիսկ այն ազգերունը որոնք քիչ կամ շատ տարիներ Հայաստանը իրենց տիրապետութեան ներքեւ անցուցած են. զոր օրինակ Յունաց, Հռովմայեցւոց, Աւարաց, և այլն:

Արաբ պատմագիրներու տակաւին չթարգմանուած և չհրատարակուած ձեռագիրներուն մէջ պատմական տեսակէտով ահագին գանձեր կան որ դժբախտաբար Հայոց անձանթ են:

Մեր պատմութեանց մէջ միշտ կը գանգատինք և կ'ողբանք օտար ազգերու մեր երկրին ըրած արշաւանքները: Բայց մենք ալ մեր կարգին՝ մեր դրացի ազգերուն երկիրները արշաւած և տասնեակ տարիներ մեր տիրապետութեան ներքեւ պահած ենք, ինչ որ կարծես կ'անգիտանան մեր պատմագէտները:

Մեր ազգային պատմութիւնը արդէն առջի օրէն սիրած էի, և վերը յիշած ընթերցումներս ինձ ճշգրիտ ազգ. պատմութիւն մը գրել տալու գաղափարը ներշնչեցին: Պատերազմէն վերջ աշխատեցայ իրականացնել: Գերմանացի հռչակաւոր հայագէտ և պատմագէտ Փրօֆ. Մաքսմարքի և Լէհման Հաուսդէի հետ թղթակցութեան մտայ: Իմ սահմանափակ միջոցներովս քաջալերեցի իրենց հայկական աշխատասիրութիւնները:

Տեսնելով որ գործը ընդարձակ և դժուարին է, Պատմութեան Ընկերութիւն մը կազմել ուզեցի հայ

պատմագէտներէ և պատմասէրներէ (amateur). բայց զանազան պատճառներով չյաջողեցայ և գործը ցաւ ի սիրտ լքեցի:

Թէ ԻՆՉՊԷՍ ՊՈԼՍԵՑԻ ՀԱՅ ՀՌՈՎՄԷՍԿԱՆ ՀՕԼԱՍ ԷՖ.Ի ՃՈՒԵ ԵՒ ՀԱՐՈՒՍՏ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԸ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆԻ ՆՈՒԻՐՈՒԵԼՈՒՆ ՆՊԱՏԵՑԻ. — Մեծ պատերազմէն առաջ ընտանիքս ժընէվ հաստատած ըլլալով, ամառները մի քանի ամիս եգիպտոսէն ժընէվ կու գայի: Պոլսոյ Սերպիոյ դեսպանատան նախկին Ա. Թարգման Տիար Թերխան, որ ժընէվ կը գտնուէր և Պոլսէն ծանօթ էր, յաճախ ինձ կու գար: Օր մը ուսմանացի ծանօթ կառավարական մեծ պաշտօնեայ Պըյըգլեանի հետ տունս ճաշի գտնուած ժամանակին, երբ Պըյըգլեան իր մատենադարանին հայերէն գրքերուն վերայ կը խօսէր՝ Թերխան ալ հետեւեալ պատմութիւնը ըրաւ.

—Պոլսոյ սերպիական դեսպանատան Ա. Թարգմանի պաշտօնի միջոցին նոր դեսպան մը եկած էր: Ան ինձ ըսաւ թէ Սերպիոյ պատմութեան վրայ աշխատութիւն մը կը պատրաստէ և սակայն, հակառակ ամէն տեղ փնտռելուն, չէ կրցած գտնել ժամանակին այս նիւթին վրայ հրատարակուած գաղղիերէն կարեւոր գիրք մը, և ինձմէ խնդրեց սոյն գիրքը գտնալ կառավարական մատենադարաններու մէջ եթէ կարելի է: Իրեն պատասխանեցի. «Չեմ յուսար որ կառավարական մատենադարանի մը մէջ ձեր փնտռածը գտնէք. բայց Հօլաս Էֆ. անուն Հայ մը կայ որ ճիշտ մատենադարան մը ունի և կարելի է անոր մէջ գտնուի»: Դեսպանը խնդրեց որ Հօլաս Էֆ. տեսնեմ և արտօնութիւն առնեմ որ ինք երթայ և այդ մատենադարանը աչքէ անցընէ: Հօլաս Էֆ. սիրով ընդունեց

և հետևեալ օրն իսկ դեռ պահը անոր տունը տարի և զարմանալին այն է որ սոյն գրադարանին մէջ իր այն-
չափ տարի փնտռած և չգտած գիրքը գտաւ: Հօլաս
էֆ.ի հաւանութեամբ զայն մի քանի շաբթուան հա-
մար իր քովը պահելով պէտք եղած տեղեկութիւննե-
րը քաղելէն վերջ վերադարձուց»:

Թերխանի այս պատմութիւնը իմ աչքս բացաւ:

Բարեգործ. Միութիւնը Եգիպտոսի մէջ հիմնուելէն
վերջ աշխատեցայ որ Միութիւնը գրադարան մըն ալ
ունենայ: Փափաքս իրականացաւ. ասդիէն անդիէն
բաւական գիրքեր ժողովուեցան: 1907 թուականին Լօն-
տօն գտնուած ժամանակա Տիար Գալուստ Կիւլպէնկ-
եանի հետ ունեցած տեսակցութեանս միջոցին իրմէ
ալ խնդրած էի որ Բարեգործականի գրադարանին մի
քանի գիրք նուիրէ, և արդարեւ մի քանի ամիս վեր-
ջը 2 սնտուկ շատ շահեկան գիրքեր ստացանք իրմէ:

Հանգուցեալ Թերխանի հարցուցի թէ Հօլաս էֆ.ն
արդեօք ո՞ղջ է: —Ո՛չ, վախճանած է, ըսաւ, բայց
իր աղջիկը Տիկ. Բասեկա Բարիզ կը բնակի»: և հաս-
ցէն ինձ տուաւ:

Բարիզ երթալուս՝ դացի Տիկ. Բասեկան տեսայ և
խնդրեցի որ իր հօրմէն մնացած մատենադարանը Բա-
րեգործականին նուիրէ: Տիկին Բասեկա շատ սիրա-
լիր ընդունելութիւն մը ըրաւ և ըսաւ. «Ամենայն սի-
րով. բայց ես հօրս միակ ժառանգորդը չեմ, քոյր մըն
ալ ունիմ որ Պոլիս է, պէտք է անոր ալ հաւանու-
թիւնը առնել»:

Իրմէ խնդրեցի որ քրոջը հաւանութիւնը առնէ:

Այս գործին համար աշխատեցան նաև Տիար Ար-
տաշէս Հիւրմիւզ և Գրիգոր Սինապեան էֆ. ու վեր-
ջապէս մատենադարանը յանձնուեցաւ Բարեգործակա-
նին:

1921-1932

1921-1922ին, իմ և Տիար Տիրան Փիլիպպոսեանի
առաջարկով, Բարեգործ. Միութեան Կեդր. Ժողովը
Եգիպտոսէն Բարիզ փոխադրուելուն պատճառաւ, ինձ
պարտականութիւն սեպեցի Բարիզ հաստատուիլ, որ-
պէսզի կարող ըլլամ մօտէն իմ աջակցութիւնս ընծա-
յել:

Տարուան քանի մը ամիսները ժընէվ կ'անցընէի:
Ժընէվ գտնուած ժամանակս Ամերիկեան Նպաստամա-
տոյցի ներկայացուցիչ Կօրտըն Պէրրիի հետ մտերիմ
յարաբերութեան մէջ կը գտնուէի:

Շատ հայասէր, աշխոյժ ու կորովի երիտասարդ
մըն էր:

Օր մը (1923 կամ 1924), երբ երիտասարդ Ներսէս
Չամքէրթէնի հետ Պ. Կօրտըն Պէրրիի մօտը կը գլու-
նուէինք, խօսակցութեան մէջ ըսաւ թէ Հայաստանի
հողագործներու համար լաւ տեսակ ցուլ և խոզ զրկե-
լու վրայ է, և մեզմէ խնդրեց որ մենք ալ մասնակ-
ցինք: Տեղեկացայ թէ մէկ ցուլը 1000 զուից. ֆր.
կ'արժէր:

Մտածելով որ երբ օտար մը Հայաստանի հողա-
գործներու օգտակար ըլլալ կը ջանայ, մենք Հայերս
ալ պէտք էինք այս կարիւրը գործին սատարել, Տիար
Ներսէս Չամքէրթէնի հետ 1000 աւան ֆր. տուինք
սոյն նպատակին համար:

Վերջին տասը տարիներու ընթացքին ինքզինքս
ամբողջովին նուիրած եմ Բարեգործականին և անոր
գործերը նախադաս համարած եմ իմ անձնական գոր-
ծերէս:

Քանիցս գրաւոր տեղեկագիրներ տուած եմ Միւս-
թեան կեդրոնին՝ որքերու, որբանոցներու և ուրիշ
զանազան խնդիրներու նկատմամբ:

Երեւանի նոր կազմուած հայկ. կառավարութեան
ուշագրութիւնը հրաւիրելու համար, իմ երկարամեայ
հողագործական փորձառութեանս վրայ հիմնուելով՝
Հայաստանի Վերաշինութիւն անունով գրքոյկ մը հրա-
տարակեցի (1924):

Քիչ վերջ (1925) լոյս տեսաւ նաև, Բարեգործ Մի-
ութեան ծախքով, Նուիրասուութիւնք եւ Կսակ՝ Պօ-
ղոս Փաշայի հետ գրած աշխատութիւնս:

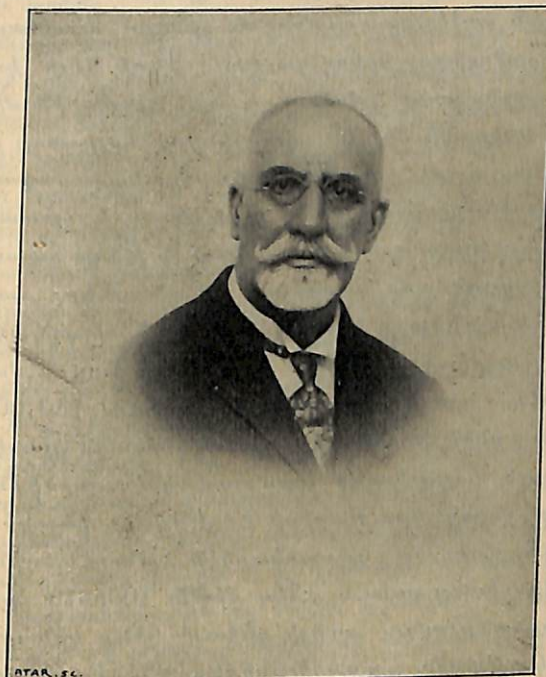
Յետոյ՝ Հայաստանի մէջ Տիպար Գիւղի մը մասին
երկ մը հրատարակեցի (1926):

Դարձեալ, 1926ին, Պօղոս Փաշայի հետ աշխատե-
լով, պատրաստած եմ Նուպարաշէն աւանին բլանք և
այնտեղ շինուելիք տուներուն յատակագիծը: Այս մա-
սին Ինչպէս կը հասկնամ Նուպարաշէնը անուն գրքոյկ
մը շինած և ձրի բաժնած եմ (1929):

Ի նկատի առնելով երկրագործութեան կարեւորու-
թիւնը մեր այժմեան Հայաստանի համար, գիւղացի
հողագործներուն օգտակար ըլլալու նպատակաւ վեր-
ջին ծայր փրաքիք աշխատութիւն մը շինեցի, և նկա-
տելով որ այսօրուան Հայաստանի ժողովուրդը մեր
պոլսահայ լեզուն լաւ չի հասկնար և արդէն աշխա-
տութիւնն ալ գաղղիներէն ըլլալուն, Երեւանի կառա-
վարութեան պէտք եղած գրամը զրկելով խնդրեցի որ
գիրքս Երեւանի հայերէնին վերածուի և 5000 օրինակ
գիւղացւոց ձրի բաժնուի:

Սոյն գիրքը Գյուղատնտեսական Ոգտակար Գիտելիքներ
յեւ խորհուրդներ անունով հրատարակուեցաւ Երեւան,
բայց ամենեւին գոհ չմնացի: Շատ կարեւոր գլուխ-

ներ թարգմանիչը՝ իր խելքին հաւնելով՝ ջնջած էր,
և սխալներով ալ լեցուն: Ի նկատի առնելով որ այ-
սօր Սուրիոյ մէջ և ուրիշ տեղեր բաւական Հայեր եր-
կրագործութեամբ կ'գրաղին, գաղղիներէն աշխատութիւ-
նըս վիշնայի Միւթ. Միաբանութեան զրկելով խնդրեցի

ԵՐ. Ա. Ա. ԱՊՈՅՆ 70 տարեկանին

որ թրքահայ պարզ աշխարհաբար և գիւղացիին հաս-
կնալի լեզուով թարգմանուի: Գիրքը լոյս տեսաւ Օգ-
տակար Գիտելիքներ եւ Գործնական Խրատներ Հայ Երկրա-
գործներուն խորագրով և ձրիաբար տրամադրուած է հայ
հողագործ եղբայրներու:

Վերջերս հրատարակեցի 1860ին Պոլսոյ և 1906ին Գահիրէի մէջ հաստատուած երկու Բարեգործականներուն հակիրճ պատմութիւնը :

Հանգուցեալ Թագուոր Փաշա Յակոբեանի և իր կնոջ Տիկ. Երանուհիի կտակով գոյացած գումարը, որ Զմիւռնիոյ մէջ իրենց դստեր՝ Վաղամեռիկ Դարուհիի անուան աղջկանց որբանոց մը շինելու տրամադրուած էր, յաջողեցայ իրինց զաւկին՝ Լեոն Պէյի կողմանէ Բարեգործականի յանձնել և այդ գումարին մէկ մասովը Երեւանի մէջ 60 անկողիննոց մայրանոց մը շինել տալ, որու մասին Երեւանի կառավարութիւնը մեծ բարեացակամութիւն ցոյց տուաւ և սատարեց :

Մանրակրկիտ պրպտումներով և խիստ նպաստաւոր գիտերով անձամբ կատարած եմ գնումները մայրանոցին համար հարկ եղած բազմապիսի առարկաներուն : Այդ առարկաները գնեցի Բարիդ Պօն Մառեկ վաճառատունէն, որուն տնօրէնը M. Puissant 180,000 ֆր. թողուց ինծի 300,000 ֆր. արժողութեամբ իրեղէնները :

Նոյն մայրանոցին վերաբուժական գործիքներ գրեւելու համար երբ Բարիդի St Jacques փողոցի Guyon անուն տան հետ կը սարկարկէի՝ տնօրէնը ինձ իբր վերջին խօսք ըսաւ. «Ձեզ միայն 100ին10 քօմիսիօն մը կրնանք տալ. աւելի զիջում չենք կրնար ընել» : Բարկութեամբ պատասխանեցի. «Ես՝ Բարեգործականի փոխ-նախագահի հանգամանքովս Ձեզ կը գիտեմ, ու Դուք ինձ քօմիսիօն կ'առաջարկէք : Զիս կ'անարգէք : Լաւ գիտցէք որ մենք Հայերս այդպիսի ստորին բաներ չենք ըներ» : Տնօրէնը չփոթելով ինձ ըսաւ. «Կը ներէք, Պարո՛ն, մի՛ բարկանաք : Այդ թիկնաթուին վրայ ուր նստած էք, պատերազմէն առաջ Ռուսիոյ Grand Duc Nicolas-ն եկած էր մեծ ա-

պսպրանք մը ընելու և ըսած թէ՝ «Դինը կրկնապատկեցէք և տարբերութիւնը ձեռքէ ձեռք ինձ տուէք» :

—Grand Duc Nicolas-ն իր երկիրը կողոպտել ուղեց, պատասխանեցի, բայց Հայ մը այդպիսի վատութիւն չ'ըներ. և ահա ինչո՛ւ ահագին Ռուսիան պօլշէ-վիք եղաւ» :

Վերջապէս տնօրէնը մեծ զեղչ մը ըրաւ ու ապրսպրանքս տուի :

Հետեւեալ օրը Բարիդի Bastille թաղը գործատուն մը գացի՝ մայրանոցի համար հականեխական կաթսայ մը նայելու : Տնօրէնը՝ գինը ըսելէ վերջ՝ յայտնեց թէ 100ին 10 քօմիսիօն տալու սովորութիւն ունին : Երբ մերժեցի, պատմեց որ պատերազմէն առաջ՝ Grand Duc Nicolas-ն անձամբ եկած Ռուսիոյ զանազան քաղաքներու համար հականեխական կաթսաներ ապսպրել ուղած և ըսած է որ հաշուեցոյցին արժէքը կրկնապատկէ ու տարբերութիւնը իրեն տայ : «Ասիկա պարզապէս գողութիւն լինելուն, աւելցուց, ստիպուեցայ մերժել և գործը չըրինք» :

Ո՛վ ընթերցող, երբ Grand Duc Nicolas-ի նման կէս-թագաւորի պէս անձնաւորութիւն մը իր հայրենիքին պէտքերուն համար ապսպրանքներուն արժէքը կրկնելով գողնալ կ'ուզէ և կը գողնայ, բնական է իր ամբողջ պաշտօնեաներն ալ նոյնը կ'ընէին. և ի՞նչ պէս կ'ուզէք որ այսդպիսի երկիր մը չկործանէր օր մը :

1923 տարւոյ սկիզբը ծանրապէս հիւանդացայ կրկնով և բժիշկները յանձնարարեցին ձմրան եղանակը Գաղղիոյ հարաւային կողմը անցընել : Ուստի 1924էն իվեր ամէն տարի 5-6 ամիս Նիս քաղաքը կը բնակիմ :

Այդ թուականէն առդին, ամէն տարի, մայիս ամսուն Բարիդ երթալով երկու կամ եկուքուկէս ամիս

Միութեան գործերով կ'ընթացէի, ժողովներու կը մասնակցէի և յաճախ կ'աշխատէի Պօղոս Փաշա Նուպարի հետ: Յուլիսի վերջերը կը մեկնէի Ժընէվ և սեպտեմբեր 15-20ին կրկին Բարիդ դառնալով Միութեան գործերուն կ'աշխատէի, ու հոկտեմբերի վերջերը կամ նոյեմբերի սկիզբները կը վերադառնայի Նիս: Բարիդէն և Բարեգործականէն հետո գտնուելով հանդերձ՝ իմ սիրտս ու միտքս միշտ Բարեգործականին հետ էր: Մեծ souիէ մը կը կազմեն Բարեգործականին ղրկած նամակներու և տեղեկագիրներու օրինակները: Ամէն տարի, երբ Պօղոս Փաշա Նուպար Բան կամ Ման. թօն կու գար ձմրան քանի մը ամիսները անցընելու, յաճախ իր մօտ կ'երթայի և միասին կ'աշխատէինք Բարեգործականի զանազան գործերուն:

ՊՕՂՈՍ ՓԱՇԱ ՆՈՒՊԱՐԻ ՀՐԱՅՈՒՄԸ. — 1928ին երբ Փաշան իր առողջական տկարութեան և մեծապէս յոգնած ըլլալուն պատճառաւ հրաժարականը տուաւ Բարեգործ. Միութեան նախագահի պաշտօնէն, վարչութեան բոլոր անդամները քանիցս զիմում ըրին որ ետ առնէ հրաժարականը: Փաշան անդրդուելի մնաց, անկեղծօրէն ըսելով թէ ինք հիւանդ է և այլևս չի կրնար անցեալին պէս Միութեան գործերով զբաղիլ: Սակայն խոստացաւ որ միշտ պատրաստ է խորհուրդ տալու ամէն անգամ որ հարկ տեսնուի իրեն զիմում ընելու: Այնպէս ալ ըրաւ մինչև իր կեանքին վերջին վայրկեանները: Բարեգործականի կեդր. վարչութիւնը մեծ ցաւով ստիպուեցաւ ընդունիլ իր հրաժարականը և զինքը հռչակեց ցկեանս պատուակալ նախագահ: Մինչև իր մահը՝ վարչութեան ժողովներուն կը նախագահէր երեք փոխ-նախագահներէն մէկը՝ Վսեմ. Նորատուրեանի հետ, Քէլէկեան խան կամ ես:

*
* *

Վերջին խօսքս զաւակներուս ուղղելով կ'ըսեմ.

Ես իբր Հայ իմ պարտքս կատարեցի: Դո՛ւք ալ պէտք է կատարէք ձեր պարտքը հանդէպ ազգին և հայրենիքին, և գրէք ձեր կեանքի յիշատակները մեր գերդաստանին մէջ սերունդէ սերունդ շարունակուելու համար:

Ձեր վրայ նուիրական պարտք կը դնեմ, երբ պարագանքը յարմարին, գէթ անգամ մը Հայաստան երթալ: Ես այդ բաղդը չունեցայ և չպիտի ունենամ:

Ձեր նիւթական միջոցներուն ներած չափովը աշխատեցէք սիրելի հայրենիքնուս օգտակար ըլլալ և ջանացէք ձեր զաւակներուն սրտին մէջ լաւ մը դրօշմել հայրենիքին սէրը: Ինչպէս որ ես ձեզի արգիլեցի տարի հետ ամուսնանալ, դուք ալ ձեր զաւակներուն արգիլեցէք:

ՅԱՆԿ ՆՈՒԹՈՑ

ՅԱՌԱՋԱՐԱՆ	էջ 3
ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆՍ ԵՒ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔՍ	5
ՄՕՐՍ ԿԱՏԱՐԱԾ ԴԵՐԸ	15
ԵՂԱՅՐՍ ԵՒ ՔՈՅՐԵՐՍ	27
ՈՒՍԱՆՈՂՈՒԹԻՒՆ, ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՎԱՐԺՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՅՐԱՆՍԱՅԻ ՄԷՋ	31
ԹՈՒՐԲԻԱ ՎԵՐԱԴԱՐՁՍ ԵՒ ԳՈՐԾԻ ԿԵԱՆՔՍ	
Պալլեքէսիւրի Պաշտօնավարութիւնս	39
Լուցկիի Դասը	47
Դայմագամի մը Պաշտօնանկութիւնը	49
Կայս. Ագարակները Քննելու Առժամեայ Պաշտօն	51
Չէփնի Ցեղը	52
Միւսթէճապլը Րիֆաթ Պէյ	56
Իսլամութեան Առաջարկ	57
Ապտուլլահ Պէյ Ֆրաշէոի	61
Պալլեքէսիւրի Թուրք Մեծաւորներուն Տգիտութեան Օրինակներ	62
Իզմիր՝ Առժամեայ Պաշտօնով	65
Երկրագործ. Տեսչութեան Ծագումը Թուրքիոյ մէջ	69
Ուսուցիչ Հալգալըի Երկրագործ. Վարժ.ին մէջ	72
ՊԱՇՏՕՆԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՂԻՍՆՈՒՊՈՒՊՈՒՄՍ ՄԷՋ	74
Կ. ՊՈՒՍՈՑ ՊԱՇՏՕՆՆԵՐՍ ԵՒ ԿԵԱՆՔՍ	
Պոլսոյ Ընդհ. Քննիչ	85
Կայս. Գանձուն Երկրագործ. Քննիչ	90
Յակոբ Փաշա Գաղաղեան	94
Միքայէլ Փաշա Փօրթուգալ	102
Կուսակալութեան Առաջարկ	105
ԸՆՏԱՆԻՔՍ	108

ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ ԱԿԱՆԱԻՈՐ ԱՆՁԱՆՑ ՀԵՏ

Միտհաթ Փաշա	116
Ահմէտ Վէֆիք Փաշա	120
Բիւշիւք Սայիտ Փաշա	126
Ճէվտէթ Փաշա	127
Միւնիւր Փաշա	129
Սէր Խաֆիէ Գատրի Պէյ	131
Միւսթազզատէ Րէշիտ Փաշա	135
Արապ Իզզէթ Փաշա	138
Մէմտուհ Փաշա	140
Ապտիւրրահման Փաշա	143
Մապէյիհճի Րադըպ Փաշա	145
Սրտահանի Հրամանատար Րէշիտ Փաշա	150
Մեծն Նուպար Փաշա	150
Նորատունկեան Գաբրիէլ Էֆ.	158
ԹՈՒՐԲԻԱՅԻՆ ԴՈՒՐՍ	
Բ. Դրան Դէպքը	161
Օսմ. Պանքայի Դէպքը	162
Պալատը Լուր Ունէր	165
Պոլսէն Փախուստս	166
ԲԱՐԻՋ	169
ՍՕՖԻԱ	170
ԵԳԻՊՏՈՍ	172
Քիմիական Աղբերու Գործածութիւն	182
Հ. Բ. Ը. Միւսթիւն	185
Խտիվ Ապպաս Հիւմի Փաշա և Պէյութեան Տխտոս	185
Լօրտ Բրոմէր և Լօրտ Քիչնէր	190
Հիւսէյին Թագաւոր	191
Աշխատակցութիւն Պօղոս Փաշա Նուպարի Հետ	194
Թուրք Կառավարութեան Դատապարտուիւ	199
Տխարք Ահարոնեան և Վարանդեան Պօղոս Փաշա	202
Նուպարի Մօտ	

ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐ

Լէոբօլտ Ֆավր	204
Վեր. Ա. Բրաքթ-Պօնար	213
Ժընէվայ Գաղութին Օգնութեան Մնտուկը	215
Ժընէվի Մէջ Եկեղեցական Արարողութիւն	216
Հայանպաստ Հրատարակութիւններս	219
Քէմալ Միտհաթ Պէյի Կոչը	220
Քաղաքական Դիմումներ	225
Պ. Նշան Պէկեան	233
Համիտի Աղջիկը	234
Հայկ. Պատուիրակութեան Անդամակցութիւնս	236
Աղգ. Պատմութիւն Մը Յօրինել Տալու Գաղափարս	237
Հօլաա Էֆ.ի Մատենադարանը 1921-1932	239
Յուլի Նուէր Հայաստանի	241
Հրատարակութիւններս	242
Յակոբեան Մայրանոց	244
Պօղոս Փաշա Նուպարի Հրաժարումը	246
Վերջին Խօսք	249

Սոյն աշխատքիւնս ժընէվի մէջ կատարած
ըլլալու, ծանօթ հայասէր Վեր. Ա. Բրաքթ-Պո-
նարի՝ Պընէէն գիւղին մէջ հաստատած որբա-
նոց-դպրոցին փոքրիկ սպարանը սպագրել տուած
եմ՝ հաստատքիւնը եւ մեր հայ սաները քա-
ղաքիւնը նպատակով:

THE HISTORY OF THE
CITY OF LONDON
FROM THE FOUNDATION
TO THE PRESENT
STATE
BY
JOHN STOW
1618

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0291413

14914